

IRODALOMTÖRTÉNET

Bárány Tibor, Bíró Ferenc, Amedeo Di Francesco,
Dobos István, Fried István, Horváth Zsuzsa,
Kerényi Ferenc, Kucserka Zsófia,
Szentmártoni Szabó Géza, Völgyesi Orsolya

2004/2.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2004. LXXXV. évf., 2. sz.

Új folyam XXXV. évf., 2. sz.

Főszerkesztő: SCHEIN GÁBOR

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba
Telefon/fax: 266-4903

Szerkesztőbizottság

BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KERÉNYI FERENC,
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, NÉMETH S. KATALIN, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TAMÁS ATTILA, TARJÁN TAMÁS, TVERDOTA GYÖRGY, WÉBER ANTAL

Technikai szerkesztő: RUTKAY HELGA
A *Szemle*-rovat szerkesztője: ORLOVSZKY GÉZA

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2004/2. szám

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA	
Balassi búcsúverse és a prosopopeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében	173
AMEDEO DI FRANCESCO	
A hatalom nyelvi kifejezései Balassi költészetében	212
BÍRÓ FERENC	
<i>Magyarság</i>	
<i>Bessenyei György programjáról</i>	230
VÖLGYESI ORSÓLYA	
Egy „immorális” magyar író a történelmi korszakváltások határán	
<i>Kuthy Lajos változó megítélései</i>	255
KUCSERKA ZSÓFIA	
A történetmesélés funkcióváltása	
<i>Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán</i>	266
FRIED ISTVÁN	
Kit visz el az ördög?	
<i>Egy Krúdy-regény fordított világa</i>	283
<u>Szemle</u>	
KERÉNYI FERENC	
Nagy idők és hétköznapi krónikása	
<i>Szűcs Sámuel naplói I–II. (1835–1889)</i>	300
BÁRÁNY TIBOR	
<i>Vári György: Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég</i>	303
DOBOS ISTVÁN	
<i>Szó – elbeszélés – metafora</i>	
<i>Műelemzések a XX. századi magyar próza köréből</i>	307
HORVÁTH ZSUZSA	
Zsadányi Edit: <i>A csend retorikája</i>	
<i>Kihagyásalakatok vizsgálata huszadik századi regényekben</i>	311

Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében¹

Balassi Bálint „Óh, én édes hazám, te jó Magyarország” kezdetű búcsúénekét sajnos nem ismerjük teljes egészében, hiszen a *Balassa-kódex*, a kihullott lapok miatt, épp ennél a versnél hiányos. A vers 9. strófájának első két sora, továbbá a harmadik sor kezdetét előlegező őrszavak, még a meglévő lap alján olvashatóak, a folytatás azonban elveszett.² Ez a költemény Balassi azon négy világi énekének egyike, amelyek a pünkösödöt, a vitézi életet, a bujdosást, a hazát, illetve a végeket érintő tartalmuk miatt, az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiba is bekerültek. Az „Áldott szép pünkösödnek gyönyörű ideje” és a „Vitézek, mi lehet ez széles föld felett, szebb dolog az végeknél?” kezdetű versek teljes egészükben megfeleltek a váradi edíció szerkesztőjének, ám ugyanő a „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten” kezdetű versből a 7. strófát azért hagyta ki, mert az így hangzott:

Felejts el annak is háládatlanságát,
Aki most erre vitt engem, régi rabját,
Ámbár élje vígan felőlem világát,
Csak énbennem olts meg nagy szerlmem lángját!

Valójában csak a *szerelem* szó okozhatott a kiadónak gondot, hiszen az 1640-es bártfai protestáns énekeskönyv, valamint az azzal egykorú *Kuun-kódex*, amelyekben megvan ez a Balassi-vers, nem hagyják el ezt a strófát, csupán megváltoztatják utolsó sorát: „Csak énbennem oltsa meg nagy háború lángját”, illetve „Csak oltsa meg bennem keserűség lángját”.³ (Talán e strófa harmadik sorát visszhangozza a „Látom az üdőnek gyönyörű ideit” kezdetű, XVII. századbeli ének 5. strófája: „Kedvedre élhetsz már felőlem, édesem, Az te szerelmeddel, gyönyörű kedvesem” és az „Őszi harmat után” kezdetű híres ének 7. strófájának kezdősora: „Világod kedvedre azért szerelmeddel éld ezentúl, nem bánom.”)⁴ Ezt az ominózus versszakot a *Balassa-kódex* szerencsénkre eredeti formájában őrizte meg.

A váradi kiadó hasonlóképpen járt el Balassi búcsúversével, hiszen ebből is kihagyta a szerelmet érintő strófákat, s így „hazafiassá” vált tartalma miatt, bekerülhetett a vallásos énekek közé. A záróstrófát, ahol a versek elégetéséről

esik szó, már tetszéssel fogadva, megtartotta, csupán ezért ismerjük.⁵ A vers kompozícióját ez a nagymérvű csonkítás azonban teljesen elrontotta.

Balassi búcsúéneke címében így foglalja össze annak tartalmát: „Valedicit patriae, amicis iisque omnibus quae habuit carissima”, azaz: „Búcsút mond hazájának, barátainak és mindazon dolgoknak, amelyek a legkedvesebbek voltak neki”. A szépen komponált versben a költő búcsúzkodása a nagy távlatok, a közösség felől indul, majd egyre személyesebb irányba halad, amelynek ismert és feltételezhető lépései a következők: a haza, az egri vitézek, a lovak, a díszes öltözetek és fegyverek, saját katonái, a harcmező és a táj; a testvér, a barátok és rokonok; a szüzek és a menyek, a háládatlan szerető – a költő önmaga –, s végül a versei; azaz a keresztyénség védőpajzsától, a szerző előtt heverő, énekekkel teleírt papirosokig terjed az ív. Majdnem minden strófa refrénszerűen, de más-más köszönőformulával zárul. A Juliától mint háládatlan szeretőtől búcsúzó strófa után, de még a verseiről szóló záróstrófa előtt, Balassinak, legalább egy-két versszak erejéig, önmagáról is szólnia kellett; mégpedig arról, hogy miért is búcsúzkodik. Ezt a kompozícióban rejlő logika követeli meg. Eszerint a félstrófán kívül még két-három teljesen elveszett versszakkal kellene számolnunk, vagyis az ének valódi terjedelme 12 vagy 13 strófa lehetett.

Ha a vers ép lenne, úgy inkább tarthatnánk szerelmi tárgyúnak, mint „hazafiasnak”, miképpen megcsonkult voltában látszik. Az egész költemény célja: ország-világ előtt elpanaszolni, hogy a költő szerelmes ellenségétől, Juliától, keserűen csalódva búcsúzik, sőt még a poézisnak is hátat fordít. Valójában minden egyéb csak ehhez a mondandóhoz szolgál felvezetésként. A szerelmi bánat a domináns elem a szövegben, nem pedig a vitézség! A búcsúvers való életbeli háttéréhez két korabeli levél nyújt támpontot. Illésházy István 1589. szeptember 29-én keltezett levelében elmondja, hogy maga Balassi írt neki arról, hogy: „...ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhozta Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget, és Ungnad Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül.”⁶ Még jobb adalékot nyújt Forgách Simon, aki szeptember 26-i levelében érzékletesen számol be Balassi kibujdosásáról:

Amely gyalog követem ma jött meg Késmárkról, beszéllé, hogy Hibbén Balassi Bálint-ra találkozott volt, és igen jól tartotta. Végre szolgálinak osztotta minden marháját, és csak *másodmagával*, egy rossz paripán és egy rossz bórdolmánban ment Késmárkká. Énnékem, a fiamnak [Forgách Zsigmondnak] és az feleségének [Losonczy Annának] örökkön örökké való szolgálatját üzenté. Kérdette tőle, hová mégyen, hogy énnékem tudja mondani. Azt mondta, hogy oda mégyen, ahová a két szemével lát. Azt is mondta, hogy egy nemesember volt véle. Annak az útban azt beszéllette, hogy Krakóba mégyen, és ott öltözik olasz ruhába, és úgy indul el onnét. Kérdette, hová mégyen? Azt mondta, hogy az *tengeren túl mégyen*, és soha ez országba többé nem jű, és hogy ezt *sírva beszéllette volna*, és az nemesember is sírt volna rajta, és hogy Késmárkra sem tért volna bé, hanem mentent ment volna mellőle.⁷

Mindkét levél azt tanúsítja, hogy az elvont szférába emelt valóság és a poézis életszerűsége ezúttal közel kerültek egymáshoz. A végsőig elkeseredett, sírva fakadó Balassi zarándoköltözetben jár, s a verseiben beharangozott úticél felé, a világ határirra, azaz az Óceánum-tenger partjáig készül kibujdosni, valahogy úgy, ahogy azt az 1588-ban keletkezett *Apollonius-história* főhőse teszi:

*Kevesed magával három órákorban éjjel az vízre méne,
Ékes beszédekkel búcsúzik házától, ha soha meg nem jőne,
Nagy szokogásokkal, siralmas jajszókkal így útára erede.*

Balassi azonban erőt véve magán, szokványos gesztussal, Forgách Simonnak és a frissen házasult párnak örökkön-örökké való szolgálatát üzeni. Nem fölöslen udvarias szavak ezek, nem is gúnyból fakadnak, hanem a korabeli levelekben sokszor leírt „Éltig való szolgálatom ajánlása után” köszöntő formulát ismétlik előszóban.

Visszatérve a búcsúvershez, feltehetjük a kérdést, vajon miként köszönhetett el abban a költő Losonczy Annától? Vizsgáljuk meg a váradi, rendezett edícióból kihagyott, de a *Balassa-kódex*ből ismert két strófát.

*Ti is, angyalképet mutató szép szüzek,
És szemmel öldöklő örvendetes menyek,
Kik hol vesztettetek, s hol élesztettetek,
Isten s jó szerelem maradjon véletek!*

*Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem*

Barakonyi Ferenc (1611–1675) kéziratból ismerte a „Ti is...” kezdetű strófát, hiszen az ő búcsúzó énekében ennek a parafrázisát olvashatjuk:⁸

*Fejenként tűnétek virágzó szép szüzek,
Kik szerelmetekben máshoz köttettetek,
S tőlem jót vöttetek,
Isten s jó szerencse légyen tüvéletek!*

Balassi búcsúversének kezdő felsóhajtása, az „Óh, én édes hazám, te...”, és az egymást követő „Ti is” megszólítások itt nyomatékosan összegződnek, hiszen a „Sőt te is...” mint egy második tételmondat vezeti be a strófákon át előkészített üzenetet. Az „óh, én szerelmes ellenségem” kifejezés, amely a sormetszetben hibát okoz, Petrarca XXI. szonettjének kezdetét idézi fel:

Mille fiate, o, dolce mia guerrera,
 Per aver co' begli occhi vostri pace
 V'aggio proferto il cor, m'a voi non piace
 Mirar si basso colla mente altera.

Végh György magyar fordításában:⁹

Óh, én édes ellenfelem, ezerszer
 – csak hogy szép szemeddel békére lépjek –
 Eléd nyujtottam szívem, csak tenéked
 Nem kell, lenézed büszke értelemmel.

Balassinál a versciklus *Negyvenedik* darabjának ötödik strófájában formálódik először ez az ellenségkép, ekkor még jelző nélkül:

Cupido, ne mesd fel ilyen szörnyű sebbel szívemben annak képét,
 Ki halálra gyűlöl és sok halállal öl, úgy tart, mint *ellenségét*,
 Hozzám vagy enyhíts meg, vagy ha az nem lehet, olts meg bennem szerelmét.

A *Hatvannegyedik* első strófájában már a költő mondja, megnevezés nélkül, Juliáról: „Kin csak örül, tudod, *édes ellenségem*”. A *Szép magyar komédiában* (Act. II., Sc. IV. végén) pedig Briseida ezt mondja Credulusnak: „De ha valahogy ezenben Julia, az te *szerelmes ellenséged* reád talál, ha szinte meg nem mersz is véle víni, de el ne fuss előle, hanem vess ellene néki, ha vágni nem mersz is hozzá.” Balassi irodalmi mintájából, Castelletti *Amarillijéből* veszi át, az ott jelző nélkül álló *ellenség* szót: „Ma tu s'incontra a sorte ti vien la tua *nemica*; poscia che non hai core d'assalirla; non le fuggir davante...” Az *ellenség* szónak a szeretett nőre való alkalmazása Briseida (Castellettinél Urania) képes beszédéből következik. Balassi ezt viszi tovább, amikor megalkotja a petrarcai ízű, „szerelmes ellenség” formulát. A komédia további részében költőnk már túl is lép mintáján, amikor Juliát így beszélgeti (Act. IV., Sc. II.): „Az dühös farkas is nem nagyobb ellensége az juhoknak és barmoknak, s a kőeső sem nagyobb az éretlen gyümölcsnek, s az száraz dér sem az új plántáknak, mint nékem szerelme Credulusnak.” Castelletti eredetijében Amarilli nem azt mondja, hogy Credulus szerelme ellensége neki, hanem azt, hogy keserű és rossz számára a pásztor jelenléte: „Non e si amaro, e tristo, a le pecore il lupo, la folta nebbia a non maturi frutti, e'l pigro gielo a le novelle piante, com a me la presenza di cotesto pastore.”¹⁰

Cupido viszont csak egyszerűen ellensége a költőnek: „Édest, keserűvel elegyítő gyermek, Régi ellensége nyugalmas éltémnek”, valamint „Átkozott Cupido, szerencsémert rontó, régi nagy ellenségem” (LII. 1., és Caelia IX. 3.). Klanciczay Tibor szerint a „Nincs már hová lennem” kezdetű könyörgés ezen

sora: „Ne gyalázzon engem kevély ellenségem” is valószínűleg Juliára vonatkozik.¹¹ Huszti Péter *Aeneis* című históriájában (IV. 81.) Dido nevezi így az őt elhagyó Aeneast: „Az én kevély ellenségemnek ezt mondjad.” Klaniczay felvetése mégis kétséges, hiszen az említett könyörgésben és a 42. zsoltár parafrázisának „Hogy kevély ellenség azt veti szememre” sorában is, inkább az unokaöccsét éveken át rágalmazó Balassi Andrásra illik a *kevély* jelző. Illésházy fentebb idézett levelében is együtt szerepel Losonczy Anna és Balassi András, a szerelmes és a kevély ellenség, mint akik Balassi szerint bujdosásának kiváltó okai.

A búcsúvers és az azt megelőző két ének 4×12 szótagos sorokból építkezik. Ezt az epikus versformát tudatosan kerülte Balassi, hiszen csupán elveszett, „Valyon meddig akarsz engem kesergetni” kezdetű, ifjúkori énekénél, és a kétes hitelű „Éngem Venus asszony...” incipitű búcsúversénél alkalmazta. Különös, hogy a költő 1589-ben, a Balassi-strófa megalkotása után, miért nyúlt a korban legáltalánosabb versformához. Rimay János, tervezett Balassi-kiadásának előszavában, számára hiányzóként említ egy ugyancsak ilyen formájúnak látszó éneket:¹²

Eger, vitézeknek ékes oskolája,
Jó katonaságnak nevelő dajkája,
.....[ája],
.....[ája].

Klaniczay Tibor szép műhelyforgácsnak minősítette ezt a verstöredéket, azzal a magyarázattal, hogy az a búcsúének második strófájának, a szerző által elvetett, korábbi változata volt.¹³ Ez a feltevés azonban cáfolható, hiszen a Rimay által kezdősoraiban idézett éneknek léteznie kellett ahhoz, hogy annak jelzős rímzavait Gyöngyösi István két ízben is felhasználhassa. Először az 1681-ben szerzett, s Esterházy Pálnak ajánlott *Palinodiában*, amelynek 1695-ös lőcsei kiadásban *Prosopopoeia Hungariae*, azaz „Magyarország megismerésére” alcímet viselő költemény 25. strófájában, az ország, egy kesergő nimfa képében, így panaszkodik:

Az nemes erkölcsnek nevelő dajkája,
Az szép vitézségnek voltam oskolája,
Hol, mint az aranyat lydius próbája,
Megvizsgálták, kinek mire áll a szája.¹⁴

1693 nyarán befejezett *Kemény-eposzában* pedig, a magyarok megromlott erkölcsét kárhóztatva, ugyancsak ezeket a rímzavakat idézi fel (III. könyv, IV. rész, 75):

Venus az ifjaknak, nem Pallas, *dajkája*,
 Bűdös most azoknak a Mars *oskolája*,
 A here Chlorisnak tetszik csak rózsája,
 Bellona kertének nem böcsös pálmája.¹⁵

(Nota bene: Chloris nem más, mint a virágok úrnője, a Botticelli *Primaveráján* is ábrázolt Flora, akinek április végi tavaszünnepe a Floralia.¹⁶) Valószínűbb tehát az, hogy Balassi az eredeti verset, a Rimay által idézett kezdősorokkal, 1582 végén, Egerből való távozásakor írta, az ottaniaktól búcsúzva. A kötetkompozíció létrehozásakor viszont szüksége volt egy búcsúzkodó záróversre. Elővette tehát a régit, amelyet az új kezdőstrófával megemelt, s a második strófába kerülő, az egriekre utaló sorokat pedig átformálta. Ekkor, az új helyzethez illően változtatott a szerelmeséről, önmagáról és verseiről szóló sorokon. 1589 szeptemberének végén némileg különös volt Balassinak az egriektől is elköszönnie, hiszen jó ideje a Tatra aljában, Liptóújjvárott élt, s egy rövid érsekújvári közjátékot leszámítva, nem vett részt a végvári életben.

De nézzük, hogyan is jutott el Balassi a búcsúénekeig. Losonczy Anna 1588 végén – talán Balassi érsekújvári gáláns ügyéről, s a kipattant botránnyról értesülve – végleg visszautasította a költő házassági ajánlatát.¹⁷ A csalódott költő ekkor elhatározta, hogy az *Ötvennyolcadik* verssel lezárja a mindvégig a mitikus és fiktív világban leledző Julia-ciklust. A költő a *Szép magyar komédiából* emelte ki Credulus riválisának, Sylvanusnak „Óh, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája” kezdetű énekét, amelynek végéhez – a ciklusba illesztés érdekében – hozzáragasztott egy Petrarca CXXXII. szonettje zárósrát is felidéző, ám a reális világba visszatérítő strófát:¹⁸

Hideg lévén kívöl, égvén pedig belöl Julia szerelmétől,
 Jó hamar lovakért járván Erdély földét nem nagy fáradság nélkül,
 Ezt összverendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.

Majd a nyomaték kedvéért még utánabiggyesztette ezt is: „Ez az Juliáról szerzett énekeknek a vége”. Az applikált strófa jól mutatja a költőnek azt a lehetőségét, hogy verseit bármikor átértelmezhesse. A szerelmi kudarc után nem veti el kötettervét, de félreteszi azokat az énekeit, amelyeket az eredetileg 66-os ciklusba akart elhelyezni. Immáron új befejezést készít elő.

Balassi a lírai életrajz hátralévő nyolc versét, a végső búcsúzásig lépésről lépésre haladva, a *remedia amoris*, a szerelemből való kigyógyulás szándékával írta meg.¹⁹ Az eredetileg a fiktív világban tervezett végkifejlet helyett a valóságos élet eseményei is beépülnek a versgyűjteménybe. Hogy az élet és a költészet ezúttal közel járt egymáshoz, azt az ezután következő versek aggályosan pontos datálása is jelzi. Ilyen záróstrófákat, az *Ötvennyolcadik*

verset megelőzően, csak az Anna-versek között lehet találni. Pirnát Antal is úgy látta, hogy az egymást követő dátumok, amelyek az ősz irányába, a költőz madarak indulása felé haladnak, a kibujdosást készítik elő.²⁰ E versekben a nők hajadonok, akik nem fiktív néven, hanem a saját valóságos keresztnevükkel szerepelnek. A poétikus eszköztár, rejtőzködve ugyan, de katolikus szimbolikával bővül ki (Mária-kép, soványböjt, remeteség, szentek napjával való keltezés, zarándokság). Balassi, hogy „útált szerelme kínját” el tudja viselni, többféle gyógyír közt próbál válogatni.²¹ Ebben a hamleti élethelyzetben igencsak érthető a költő ide-oda való kapkodása.

Balassi 1589 júniusában, a nyári napforduló idején szerzett, LIX. számú énekében új szerelem lehetőségét keresi, mégpedig a gyászában vigasztalásra szoruló fiatal Zsófi személyében.

Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba lilium, úgy fejezlik,
Szép piros orcája, fekete zománcba, mint rubin, úgy tündöklök,
Slejt öltözetiben, mint a soványböjtben Mária képe, úgy fénylik.

Az eladósorba került Perényi Zsófiáról lehet szó, aki 15 éves korában lett teljesen árva. Apja, Perényi István már 1575-ben, anyja, Dobó Anna (Dobó Ferenc unokanővére) pedig ekkor, 1589-ben halt meg.²² A „slejt” öltözet dísztelen, olcsó ruhát jelent, amelyet egyes nők gyász idején viseltek.²³ A „soványböjt”, azaz a nagyböjt 1589-ben február 11-től március 29-ig tartott az ó kalendárium szerint, az új szerint pedig február 14-től április 1-jéig.²⁴ A katolikus körmenetekben régi szokás az, hogy olyan öltöztetős Mária-szobrot hordoznak, amelyre az adott ünnepkörnek és a hozzákapcsolódó liturgikus színeknek megfelelő ruhát adnak. Az egyházi év során ötféle szín fordul elő a liturgiában: fehér, piros, zöld, lila és fekete. Szűz Mária hordozható trónusra helyezett képét, azaz szobrát a nagyböjtben gyászruhába, húsvétkor fehér, pünkösdkor piros öltözékbe burkolták.²⁵ (Balassi verse e szokás legkorábbi hazai említésének tekinthető!) A 4. strófában lévő névfejtés a költő korai udvarló verseinek metódusát eleveníti fel. A záróstrófában a fényes bogár, azaz a szentjánosbogár, valamint a nyár közepének említése, a Szent Iván-éji szokást, a mágikus tűzgyújtást rejtejezi. A költő, amikor áldozatul ajánlja lelkét a szép szűz kezébe, akkor éppúgy égő áldozatra gondol, miként korábbi verseiben, avagy a komédia bevezetőjében: „ha az Isten azt hadta, hogy áldozzék régen az én lelkemmel, égetvén nyavalyást az ő régi szerelminek tűziben, boldogítson immár meg valaha az igaz lelkem áldozatjaért ennyi sok kínvallásom után.” Balassi tehát a maga módján csatlakozott a Szent Ivánkor mondott párosító énekekhez, amelyek a szerelmi varázslás körébe tartoznak.

A következő, LX. ének a szűzzel a cédákat állítja szembe, hiszen a bánat antidotumaként az a Zsuzsánna és Anna-Mária jut a költő eszébe, akik a bé-

csi Tiefer Graben virágai voltak.²⁶ E versében Balassi ugyanazokkal a szép kifejezésekkel szól a kurtizánokról, mint korábban szerelmeiről. A felidézett örömök csekély gyógyító erejét azonban jelzi az élményeihez fűzött lakonikus két sor: „Ki ugyan nem elég / Bús szívemnek, mert ég.” A költő a szerelem hiányára a datálással is utal, ugyanis versét 1589 soványbőjtje idején, azaz március 20. körül, Pozsony városából való kimentében szerezte. A magasztos szerelemtől való eltérést a versforma is jelzi, hiszen az nem a Balassi-strófa, hanem egy horvát, illetve egy lengyel populáris táncnóta dallamát követi. Balassi verse lett a modellje a „Szerencsével azkinek van frigye” kezdetű, sokáig ponyván terjedő éneknek,²⁷ valamint a Franck Bálint (1643–1697) nagyszombati királybíró, guberniumi tanácsost Szent Bálint napján köszöntő versezetnek.²⁸ Jellemzőbb azonban erre a ritka versalakra a frivol tartalmú „Kegyes dolgot hallasz most éntőlem” kezdetű, XVII. század eleji ének,²⁹ amelynek a strófái azt is elárulják, hogy Balassi a dallam első két ismétlődő sorára is szöveget írt. Példaként a táncos hatodik strófát idézzük:

Az asztaltól, ím, mind felkelének,
És mindnyájan vigadni kezdének,
Szépen gyönyörködnek,
Ide-s-tová néznek,
Mint az bakok, oly szépen szökdösnek.

Balassi verse, a látszat ellenére, talán a fikció szülöttje, hiszen csupán a *remedia amoris*, a szerelemből való kigyógyulás egyik módjának megmutatására szolgál. Az utánzók is így vélhették, hiszen Julia és Zsófia neve került be abba a XVII. század eleji, szeretőket felsoroló énekbe, amelynek két strófája Balassi szavait és rímeit kölcsönző parafrázis:

Tizediknek a neve Julia,
Német leán, Bécsben van lakása,
Csak szónak állana,
Bécsben nála ha ki megszállana.

Tizenegyediknek neve Zsófia,
Ki az ifjakot hozzája hja,
Igen síja-ríja,
Mert nem akar egyedől hálnia.³⁰

A reneszánsz korban az olyan művelt, beszélgetőpartnernek is alkalmas cortigianának, mint a két bécsi német leány, vagy a lengyel Hannuska Budowskionka, időnként komoly ihletőivé válhattak nagy személyiségeknek. Így volt ezzel Balassi egyik irodalmi mintája is, a XVI. század jeles neolatin köl-

tője, Joannes Secundus, aki híres erotikus versciklusát, a *Csókok könyvét*, egy toledói kurtizánra gondolva írta.³¹

A költő számára a vizsgáztatóhoz további lehetőséget kínált a vitézi élet és a kikeleti megújulás is, amelyről a „Vitézek, mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél?” kezdetű, LXI. vers fest érzékletes képet. A latin cím: *In laudem confiniorum*, azaz a „végek dicsérete” arra utal, hogy ez a vers az ókorban kialakult és a reneszánsz korban is igen kedvelt irodalmi műfaj, az encomium hagyományát követi. Lucianos óta ez a műfaj a gúny eszközüvé is vált, hiszen az írók, álságosan, az olyan kevéssé vonzó, vagy netán éppen becsmérlendő dolgokat is dicsőítették, mint a kopaszság, a zsarnokság, a bolha, a köszvény vagy a pénz. A legnevezetesebb ezek sorában Erasmus műve: *A balgaság dicsérete (Encomium moriae, sive declamatio in laudem stultitiae)*. Készültek azonban valós dicséretnek is az értékesnek tartott dolgokról. Melanchthon például az orvostudományt magasztalta (*Oratio in laudem artis medicae*), mások – többek közt – jeles iskoláról, tanárról, várvédelemről, a könyvnyomtatásról, patrónusról, uralkodóról, híres művészről írtak laudációt, ezek viszont többnyire nem voltak mentesek a megszépítő túlzásoktól. Balassi a tavaszi idő dicséretére is szentelt verset (*In laudem verni temporis*).

Balassi végvári laudációjában a tavasznak örvendező, szerencsén lovakon nyargaló vitézek nem valódi háborút vívnak, hiszen csupán lovagi fegyvereket és díszeket viselnek: zászlós kopját, éles szablyát, párduckápat és tollforgós, fényes sisakot; nem kerülnek elő a kor valóságos pusztító eszközei: az ágyúk, a puskák és a gránátok. Az pedig, hogy az ellenség a török lenne, szóba sem kerül. Nem esik szó a harc igazolásáról, a keresztyénség védelméről, és nincs említés az isteni gondviselésről sem. A szép természeti környezet leírása a bukolikus világot idézi fel. Balassi jól tudta, hogy az arkádiai pásztoridill a magyar közegben nem találna megértésre, éppen ezért a magyar vitézi világot próbálta annak helyére léptetni. Ez jellemzi a *Szép magyar komédia* Candiáját is, ahol, az olasz mintától eltérően, vitézek szerepelnek. A dolog fordítva is igaz, hiszen a vitéz *Credulus*, azaz maga a költő is ott van a végbeli katonák társaságában.

Az ének keletkezése, a fejlett rímtechnika tanúsága alapján, 1588 tavaszára, Balassi rövid érsekújvári tartózkodásának idejére tehető. A hivatalosan megkötött béke miatt, több mint negyedszázadon át, az ellenség kiűzése nem volt napirenden Magyarországon. Ennek ellenére a törökök ismételten támadtak, s elhárításuk a bányavárosok védelmében, éppen Léva és Érsekújvár környékén okozta a legtöbb gondot. A vitézek azonban a jogos önvédelmen kívül kockára tették életüket a portyákon, bajvívásokban, lesvetésekben vagy a vásárutések során, amelyek csupán a harci szellem fenntartására, a vitezesség próbájára, egyéni hírnév szerzésére vagy zsoldpótlásra szolgáltak. A vérontásra, a keresztes hadjáratok óta, csak a Krisztus ügyéért vívott harc adhatott erkölcsi igazolást. Az igazi katonai éthoszt a költő nem itt, hanem a második Szentháromság-hymnusban fogalmazta meg! Balassi ezen versének vezér-

gondolata tehát a jó hírnév mindenáron való elnyeréséről szól! Szerelem híján kell a dicsőség. Ez pedig békeidőben nem kis feladat. Harag is kell hozzá! Később Zrínyi is erre törekedve írta azt, hogy provokálni fogja a fátumot!

A *végek dicséretének* szövegét is csak az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból ismerjük, hiszen a *Balassa-kódex* másolója csupán első sorát írta le, üres helyet hagyva, a végül elmaradt, későbbi bemásolás számára. Így az is elképzelhető, hogy ennek a végvári katonai életet dicsérő nevezetes éneknek is volt a szerelemről vagy a nőkről valamiképpen szót ejtő strófája, amelyet a váradi kiadó, a többi versnél elkövetett csonkításaihoz hasonlóan, ugyancsak kihagyott. (A katonaeénekről eddig közzétett kompozíciós elemzések nem számoltak a vers esetleges hiányaival.) E feltevésemet azzal támasztom alá, hogy Balassi a nagyciklus LIX. számú versétől a LXVI. számú záróversig sorakozó nyolc ének közül, a többi hétben, minden esetben hangot adott szerelmi bánatának, és többnyire keltezéssel látta el őket. Az elveszett záróstrófában megjelölt szerzetési időpont stílusosan a sárkányölő, leánymentő lovagszent, Szent György napja, azaz április 24. lehetett. Miért lenne tehát ez a látszólag csupán vitézi ének a ciklus menetétől független? Nem ríhatott ki ez sem a *remedia amoris*, azaz az ártalmas szerelem orvosságait végigvevő felsorolásból!

Ezt a felvetést látszik igazolni egy középkori költemény, amelynek témája, tavaszi nyitóképe és fölépítése tipológiai rokonságban áll Balassi énekével. A provanszál lovagköltő, Bertran de Born (1140–1207) Varjas Béla által bemutatott „Be'm platz lo grais” (Tetszik nekem) kezdetű versében oly lelkesülten szól a harc gyönyörűségéről, hogy ahhoz képest az étel, az ital és az ágy örömeit csekélységnek ítéli.³² Klaniczay Tibor véleményét tehát erre a versre is ki lehetne terjeszteni: „A vitézi élettel összefüggő énekeinek rejtett igazi ihletője tehát nem más, mint Balassi életre szóló, legigazibb szerelme, Losonczy Anna. Az ő kínzó emléke indítja a költőt – ha negatív értelemben is – a magyar végvárak világának költői befogadása felé, s így lesz a »vitézi tematika« a szerelminek átmeneti szurrogátuma. Nem is tekinthetők ezek a költemények szorosabb értelemben vett vitézi verseknek, mint amilyen majd későbbi híres »katonaeének«-e lesz.”³³

1599-ben a lengyel Adam Czahrowski *Treny i rzeczy rozmaite* című versgyűjteményében jelent meg Krzysztof Woltazi kéziratokban is terjedő, *Duma Podolska* című, a lengyel végekről szóló költeménye, amely viszont Balassi énekét használta mintául. Bár a lengyel versben sokszor szó szerinti az átvételek, mégsem lehet ezek alapján érdemben mérlegelni felvetésem jogosságát.³⁴

Az eztán következő LXII. sorszámú, 1589. augusztus 10. utánra datált versben, a magány és a szemlélődés jelenik meg mint újabb orvosság. A záróstrófa szerint a költő a Tátra havasainak aljában, remete módjára élve szerzte a verset, amely kezdetét tekintve nem az „Amatorum carmen”, azaz a szerelmesek éneke, hanem inkább az „Armatorum carmen”, azaz a fegyveresek éneke címet viselhetné:

Vitézek karjokkal, kígyók fulákjokkal, bikák szarvokkal sértnek,
Körmökkel szép sólymok, foggal oroszlányok szaggatnak, azmit érnek,
Csak az szép leányok s az basiliscusok, hogy a szemekkel ölnek.

A Castelletti *Amarillijéből* ötletet merítő ének jól kapcsolódik a megelőző katonaénekhez.³⁵ Julow Viktor véleménye szerint ez a szerkezetében dekomponálódott vers „az első olyan Balassi költemény, amely már túlnyomóan manierista vonásokat mutat”.³⁶ A vers egyik vezérmotívuma a szerelem tüzeiben való égés, és annak példákkal való érzékeltetése. Szó esik a szegénység és kapzsiság ellentétéről, valamint a pusztán a szemnek szóló, titkos gyönyörködésről. Eckhardt Sándor, aki a nyitóstrófát Anakreon második epigrammájától eredeztette, a kincseket megvető, csak a szerelemmel tördülő életmód dicséretére ugyancsak ennél az antik szerzőnél talált példákat.³⁷ A záróstrófa ismét egy naptári szentre utal: „Szent Lőrinc-nap után az ezerétszázban és az nyolcvankilencben, Remete módjára havasok aljába élvén, szerzék versekben.” Szent Lőrinc pedig, a *Legenda Aurea* szerint, éppen a tűzzel kínoztatva és megégetve nyerte el a mártíromságot, hiszen: „ötféle külső tüzet szenvedett el. Az első a gyehenna tüze volt, a második tűz a maga anyagi valóságában, a harmadik a testi vágyé, a negyedik a heves kapzsiságé, az ötödik az örvöngő kegyetlenségé. Ezeken kívül, mint Szent Maximus feltárja, háromféle belső tüzet hordozott, melyek nagyobb lobogása minden külső tüzet legyőzött. Az első a hit nagysága, a második a hő szeretet, a harmadik Isten igaz ismerete, mely úgy sugárzott, mint a tűz.”³⁸ A 9. strófa az *Árgirus* széphistória egyik részletével rokonítható (I. rész, 141.).³⁹ Nem véletlen ez, hiszen a bemutatott környezet éppoly idilli képet mutat, mint Tündérország nem evilági helyszínei. A vers végére azonban a Margit iránti szerelem miatt megbomlik az összhang a vitézek között, s az egyenlenséget támasztó szép leányért egymás ellen fordulnak:⁴⁰

Már ezután azért ez egészségeért sok jó kopia romol,
Vitézek homlokán szablya miatt gyakran szerelméért vér omol,
Mert ez az a virág, ki miatt barátság társok között felbomol.

A LXIII. számú, s nyolc ifjú legény dalnokversenyéről szóló ékós versben Balassi bravúros módon visszhangoztatja a női neveket. Ez az immár nem fegyveres, hanem szellemi téren folyó vetélkedés a költő öntudatának erősödését jelzi, ám egyúttal a búcsúzkodás kezdete is:

Egy szegény szarándok, régi barátotok éneklette ezt néktek,
Kik a magyar nyelven való versszerzésen egymással vetekedtek,
Kit a nagy hamisság és háladatlanság föld szélére kergettek.

Az másfélezerben és nyolcvankilencben, Szent Bertalom-nap után,
Világ határirra való bujdosásra keservesen indulván,
Édes hazájából, jóakaróitól siralmasan búcsúzván.

A korabeli jezsuita és protestáns iskolák tanítási módszerei közé tartozott a vetélkedés (aemulatio), amely tervszerűen lefolytatott mérkőzéseken (concertationes) ment végbe.⁴¹ Balassi tehát mintegy tanárúkként búcsúzik vetélkedő tanítványaitól. A vers augusztus 24-re eső dátumozása a katolicitás jegyét is magán viseli, hiszen a *Legenda Aurea* szerint: „Szent Bertalan apostol Indiába ment, mely a világ végén fekszik”.⁴²

Az LIX. verstől idáig következő öt ének, a Julia-ciklusban kialakított modorban, fikciós elemekkel és petrarkista eszköztárral felszerelve íródott. A hátralévő három versben azonban formailag és tartalomban is visszatér a korábbi korszak, az Anna-versek világának hangja. Balassi fokozatosan elszakad a fiktivitástól, egyre inkább előjönnek a való élet momentumai, hogy majd a záróversben a költészet és a valóság egy pillanatra találkozhassanak. Balassi nem kívánt búsképű lovag, azaz magyar Don Quijote lenni.

A versszerző a LXIV. versben a gyógyírkeresésből visszatér fájdalma okozójához, Julia-Annájához, akit ezúttal, hogy nevét ígéretéhez híven többé ne említse, édes ellenségének nevez. Profán soliloquia ez a verses monológ, amely az antik és mitológiai példák ellenére, nagyon is valós érzéseket mutat. A talán pszichológiailag is elemezhető tépelődés címe: „Animum ingratitude amatae moerentem ipsemet solatur”, azaz: „Szeretője háládatlanságán kesergő lelkét saját maga vigasztalja”. A kulcsszó a *háládatlanság*, amely újra és újra felbukkan. A poéta az ezért való bosszúállás gondolatát ugyan elhessegeti magától, ám mégis szeretné, ha a nyerhetetlen, aki másnak adta magát, valahogy azért megbűnhődne. Az isteni igazságszolgáltatásban reménykedik, ezért felejtene kell szíve kárát, s önbecsülését vissza kell nyernie: Janus Pannonius *Saját lelkéhez (Ad animam suam)* szóló verséhez hasonlóan, Balassi is elégedett szellemi adottságaival:

Lám, mind szívet, elmét, Isten nem rosszt adott,
Hát miért keseregsz? Ne hadd el magadot!
Szemérem ez tőled, ki másnak tanácsot
Szoktál gyakran adni, hogy bú így meghajtott!

Ébredj fel azért már keserves sok búdból,
S ne gondolkodjál ez rút bosszúállásról,
Bizonyíts evvel is meg, hogy szereted jól,
Mert nem illik, hogy róla gonoszt szólj.

Ezek a méltósággal viselt szenvedés szavai. Az igaz szerető nem torolja meg a rajta esett sérelmet azzal, hogy rosszakat mond arról, aki elhagyta. Ez Balassinak is csak a költészetben volt lehetséges. Losonczy Anna és közte 1592-ben kezdődött egy infámia, azaz rágalalmazási per.⁴³ A vers azzal az ezernyi szentenciában megfogalmazott toposszal zárul, amely szerint a nők szerelmének nem érdemes hinnie, hiszen ők annak örülnek, ha búbánatot okozhatnak minél többeknek.

A nagyciklus utolsó előtti verse, a zarándokoknak vagy bujdosóknak való ének, amelynek a szerelemre vonatkozó strófáját, mint az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból kihagyottat, már korábban idéztem. Az ének záróstrófájának a datálása is érdekes: „Én édes hazámból való kimentemben, Szent Mihály nap előtt való harmadhétben.” Szent Mihály arkangyal ünnepe szeptember 29-re esik. A nagy erejű hadakozó főangyalhoz sok csodás szerep társul: többek közt ő Krisztus zászlótartója, s ő viszi át a holtak lelkét a Paradicsomba. Ez utóbbi tisztehez párosul a halál metaforájaként használatos „Szent Mihály lova” kifejezés. Profán jelentést is hordoz az arkangyal ünnepe, hiszen Eduard Fuchs szerint az olyan kifejezések, mint „Szent Mihály nap előtt kivonulni”, vagy „elhagyni a templomot az áldás előtt” virágnyelven azt jelentik, hogy az ölelkézéseknél a következményeket megszakítással lehet elkerülni.⁴⁴ Balassi is talán arra kívánt a Szent Mihály-nap előtti keltezéssel utalni, hogy szerelme a beteljesülés előtt megszakadt?

Az ének egésze a keserűségre az egyetlen lehetséges megoldást az Isten felé fordulásban és a nyugalmat hozó zarándokéletben keresi. Ide kívánczik a *Balassa-kódex* töredékes megjegyzése, amely arról beszél, hogy Balassi ezentúl csak istenes énekeket ír, s evilági éneket többet már nem szerez. A XL. vers 5. strófájában a költő még Cupidót kérte, vagylagosan, arra, hogy Juliát „hozzám vagy enyhíts meg, vagy ha az nem lehet, olts meg bennem szerelmét”. Itt pedig már az Istentől várja, hogy: „Csak énbennem olts meg nagy szerelmem lángját!” A költő kibujdosását Losonczy Anna magatartásával és szerelmi bánatával magyarázta, jóllehet azért vette útját Lengyelországba 1589 őszén, hogy az ott készülõ, török elleni háborúhoz sereget gyűjtsön. Balassi ezen verse azonban a peregrinációba indulók hagyományos foháskodását követi. Szenci Molnár Albert *Psalterium*ának oppenheimi, 1612-iki kiadása függelékében maradt fenn az „Emberi nemzetnek, te, igaz őrzője” kezdetű, az útonjáróknak szánt ének, amelyben Balassiéhoz hasonlóak a gondolatok és szófordulatok.⁴⁵

Térhessek meg onnét nagy jó egészségében,
Hálákat adhassak azokkal egyemben,
Azkik örvendeznek én megtérésemen,
Add meg ezt énnékem, kegyes Isten. Amen.

Végül nézzük újra a nagyciklust lezáró, csonka búcsúéneket. Létezik egy olyan reprezentatív Balassi-kiadás, amelyben a búcsúvers töredékes strófája ki van egészítve. 1961-ben jelent meg ez a kötet, Eckhardt Sándor szöveg-gondozásában, Klanciczay Tibor utószavával és Szász Endre illusztrációival. A strófa a következő:

Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem *[ellen megvetettél engem,*
Letalább képemet őrizd meg szüvedben.]

Eckhardt Sándor még arra is gondot viselt, hogy, a nagyobb hitelesség kedvéért, a Balassi által használt palócos felsőfokot alkalmazza a legalább szóban.⁴⁶ De nemcsak ő próbálkozott a kiegészítéssel, hanem a híres néprajztudós, Lükő Gábor is megtette ugyanezt. Az ő pótlása a következő:

Ki érdemem*[et is csak veszed semmiben,*
Immár Isten hozzád, légy jó egészségben!]

Lükő Gábor indoklást is fűzött eljárásához: „A csonka kilencedik strófát megpróbáltam rekonstruálni. Aki jobbat tud ajánlani, ne sajnálja tőle a fáradságot. Ha megsérült műtárgyainkat restauráltatjuk, verseinket sem illik elhanyagolni. Hiszen csonka állapotukban nem alkalmasak előadásra. Az általam ajánlott kiegészítést zárójelben közlöm.”⁴⁷

Nem tartjuk elég jónak e kiegészítéseket, ám figyelemre méltó, hogy e nagy tekintélyű tudós emberek sem zárkóztak el a rekonstrukció megkísérlésétől. Az ilyesmi a latin szövegkiadásokban igen gyakori, ám magyar verseknél ritkán próbálják meg. Kitalálni természetesen nem lehet, hogy mit írhatott a költő, ám támpontként szolgálhat az, hogy verseire nagyon jellemző az azonos elemekből való építkezés. Balassi utánczóit pedig az ő verseinek formuláit és állandó fordulatait használták, variálták vagy bővítették, így ezek alapján is lehetséges bizonyos következtetéseket levonni. Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményében⁴⁸ feljegyzett egy olyan, a XVII. századi szerelmi költészet toposzait őrző éneket, amely a hűtlen szeretőtől való búcsúzást példázza:

Hézzám, hű szolgálodhoz, ha igaz nem voltál,
Légy igaz már ahhoz, akihöz pártoltál,
Hezzám ha hűségöt csak szénnel mutattál,
Isten légyön véled, ki tőlem elváltál.

Tégödöt az Isten mindön jóval áldjon,
A te szüved soha búra ne találjon,

Mint égből a rózsát, harmattal újítson,
Mégis a szeretet holtig megmaradjon.

A csalódott szerelmes tehát nem átkozódik, hanem jót kíván egykori kedvesének. Ez Balassinál sem lehetett másképpen. A szeretőtől való elkészítés szókos formulájáról egy könyvborítóra írt, XVI. századi tollpróba is tanúskodik:

*Légyen Isten hozzád, óh, én szép virágom!*⁴⁹

Balassi IV-es számú énekének 16. strófája hasonló búcsúformulával zárul:

Azért immár nékem el kell most indulnom,
De elmémet ugyan itt kell nálad hagynom,
Rólad gondolkodnom,
Légyen Isten hozzád, édes vigasztalom!

A további vizsgálódás kedvéért, magam is megkíséreltem Balassi búcsúversében a 9. strófa csonka, harmadik; valamint hiányzó, negyedik sorát kiegészíteni. Azon igyekeztem, hogy a vers gondolatmenetét követve, a költő saját szavaival fogalmazzak. A harmadik verssor „Ki érdemem...” kezdetével egybecseng a *Szép magyar komédia* azon mondata, amelyben Galatea ezt mondja Sylvanusnak: „...nem becsültem az te szerelmedet, azmint érdemletted volna tőlem” (Actus V., scena V.). Ugyanott Credulus, Sylvanust ellenségének nevezve, ugyancsak érdemére hivatkozik: „S ha tekintem, hát nem barátom, hanem halálos ellenségem voltál énnékem, mert sok esztendeig való szolgálatomnak minden bérét, érdemét elvesztetted tőlem” (Act. IV. Sc. I. eleje). Az „érdemem szerint” szókapcsolat előfordulásai a következők: „Érdemem szerint ne büntess engem” (Óh, én Istenem”) „Ha érdemem szerint reám eresztesz kint, veszek, s jaj, hová légyek?”, valamint „Éngem, romlott szegént, rossz érdemem szerint, haragod el ne vessen” (LI. zsoltár, a 4. és a 8. strófában). A becsülésre pedig: „De meglásd, hogy jobban becsüljed ezután...” (XXXVII. 7.). A hiányzó negyedik sor pótlása pedig, fogódzó híján, nem lehet más, csupán merő fantáziálás:

Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem [szerint nem becsültél engem,
Légy áldott sok jóval, Istentől ezt kérem!

Balassi búcsúverse, vagy annak esetleges korábbi változata, sokakhoz eljuthatott. Főként az Erdélyben másolt kéziratos énekeskönyvek vallanak Balassi szerelmi énekeinek ottani, a Magyarország más részein tapasztalhatóhoz képest szélesebb körben való ismertségéről. Maga Balassi is „az erdélyi

nagyságos és nemes asszonyoknak” ajánlotta komédiáját. Erdélyben pedig nemcsak a főnemesi réteg, de a magyar írástudó polgárok is közel kerültek a reneszánsz költészetéhez. A Vígh Károly (1912–1990) által kiadott, marosvásárhelyi házasságtörési perek tanúvallomásai közt fennmaradt egy, eddig figyelemre nem méltatott versidézet, amelyet mindenképpen be kell vonnom vizsgálódásaimba. 1633. február 21-én írták azt a jegyzőkönyvet, amelyben Szabó Jakab perli feleségét, Kerekes Erzsébetet, mert az házasságtörést követett el Abrugyi Szabó Istvánnal. A perben negyvennél több tanút hallgattak ki. Közülük öten beszéltek el olyasmit, ami figyelmünkre érdemes lehet. Az alábbiakban az ő vallomásaiból idézek.⁵⁰

Kovács Szabó Ferenc fassus est: „...Hallottam azt is Szabó Jakabnétól, hogy neki karmazsin sarut adott Abrugyi. Tudom azt is, hogy két keszkenőt adott Szabó Jakabné Abrugyinak: egyik pelikános, aranyos, az másik bötös, feketés. Ez volt reávarrva:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.

Az gatyakötelen is láttam, hogy Kerekes Erzsók volt arannyal varrva, kit Abrugyinak adott Szabó Jakabné.”

Jó Szőcs István de Marosvásárhely fassus est: „Tudom azt, hogy mikor Szabó Jakab honn nem volt, Abrugyi István sokszor ott hált Szabó Jakabnénál. Láttam azt is, hogy Abrugyinak szép varrott gatyakötelei voltak. Az volt reávarrva bötökkel: Szívem-lelkem, Kerekes Erzsók. Hallottam az maga háza népétől is, hogy mondták az asszonnak, miért nem elégszik meg az urával, miért szeret mást. Az asszony azt mondotta: Azért mert az fertelmes kurvák, az vásárhelyi legények, ha egy karázsia köntöst kaphatnak, oly kevélyek véle, hogy nekik nem szólhatok. De az én szívem-lelkem talpig iskárlátban és gránátban vagyok, mégis nem kevély.”

Szabó Péterné, Judit asszony fassa est: „...Tudom azt, hogy egy bötös keszkenőt varratott vala énvélem Szabó Jakabné, az melyet – az mint hallom – azután Abrugyi Istvánnak adott volt. Ez volt reávarrva:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.
Ideje megválnom te szép személyedtől,
Mert mindenkor búmra jártál csak egyedül.

Reménységgel tartott kedves ellenségem,
Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem,
Nám az te kedvedért én eleget türtem,
Hogy most árván hagytál, azt nem érdemlettem.

Énnékem akkor azt mondta, hogy az urának varratja, de – azmint hal-
lom – más viselte meg.”

Rozsnyai Szabó István de Marosvásárhely fassus est: „...Hallottam maga
szájából Szabó Jakabnének, hogy beszéli vala: Nem tagadom, hogy némely
dologban vétkem nem volna, de az mit beszélnek, nem mindenre vagon
vétkem. Varrattam egy lábravaló-kötelet neki és egy keszkenőt is, de hiszem,
az ajándék nem teszi az embert kurvává.”

Balog Gergely relictája, Anna asszony fassa est: „...Tudom azt, hogy Sza-
bó Jakabné igen szép skófiomos keszkenőt varra Abrugyinak; az madarak-
nak még az lábok is arany- és ezüstoffonál volt.”

A marosvásárhelyi vallomásokban idézett, két négy soros strófa máshonnet
még nem került elő. Megszokott dolog, hogy irodalmi szövegeket pergamen-
re, papírra vagy táblára írva, falra vagy vászonra festve, agyagba nyomva, kő-
be vésve, fémre karcolva, fába metszve olvashatunk, de a hímzett textiltelü-
letre, mint íráshordozóra, csupán a háziasszonyt dicsérő, a XIX. századtól
divatos, konyhai falvédők rigmusait látván gondolunk. Vannak azonban
ezeknél művészibb emlékek is, mégpedig többnyire a hazai református egy-
ház művészetben. A régi úrihímzések, skófiumszállal készült, betűs úrasztali
terítőkön bibliai idézetek olvashatóak. A magyar nagyasszonyok által alkal-
mazott török varrólánnyok, a vásárütéseken elrabolt török bulyák keze nyo-
mat is őrzik a magyar hímzések. Martinus Crusius tübingjai professzor írta le
egyik könyvében, hogy 1578-ban Szegedi Pál nevű diákja olyan fehér kendő-
vel ajándékozta meg, amelynek szögletein eperforma piros virág volt törökö-
sen, és aminőket a törökök szögletre hajtva hordanak.⁵¹ Gyöngyösi Kemény-
eposzában tíz strófát szán annak a keszkenőnek a leírására, amelyet Kemény
János jegyajándékban visz Lónyai Annának (I. könyv, V. rész 18–27.):

Vala keszkenő is együtt a gyűróvel,
Ritka munka ez is, böcsös érdemével,
Aki készítette ezt gyenge kezével,
Múzsák seregében illik szép mívével.

A patyolat keszkenő négy sarkába egy-egy mitológiai jelenetet hímeztek,
széleire pedig virágokat, de írott szöveg nélkül (Diana és Acteon, Apollo és
Daphne, Jupiter és Europa, Venus és Adonis).⁵² Az 1724-ben megjelent, s
Gyöngyösinek tulajdonított *Cuma városában építettett Daedalus temploma* című
históriában Ariadne a ládafiából veszi elő „varrott keszkenőjét”:

Mind körül skófiom, arannyal beszéltek,
Cifra szegeletit recére metszették,
Néhol karmazsinnal a metszést töltötték,
Zöld selyemmel néhol megegyítették.

Itt kilencstrófányi a keszkenő leírása, amelyre Neptunust, Minervát, a tengert, delfint, krokodilust, syréneket, nádast, kákát, madarakat hímeztek (IV. rész, 110–120.). Sőt „magát is a leány erre varrattatta”, s az arannyal rajzolt képen „jajszóra szép száját éppen felnyitatta”. Ariadne ezt az ajándékot Daedalus által Theseusnak küldi, e szavakkal: „Légyen zálogjául felgyúlt szerlemmemnek.”⁵³ A Gyöngyösi által leírt emblémaszerű keszkenők arisztokratikus társaságba illenek. Az egyszerűbb körülmények közt élők a „képes beszédet” kivarrt írással pótolták. Egy XVII. század végi, felső-magyarországi eredetű párnahajra, a szegélyén sorakozó virágkeretekbe, az *Énekek éneke* egyik erotikus értelmű részletét hímezték: „Ének. IV. 16. Serkenj fel északi szél, jöjj el déli szél, fújj az én kertemre, hadd folyjanak ennek gyönyörűsége, jóillatú szerszámi. Jöjjön el az én barátom is ebben a kertbe, és egye ennek gyümölcsit.”⁵⁴

Egy újstílusú népdalban, amelyet a Nógrád megyei Rimócon gyűjtött egykor Balla Péter, előkerül a szeretőtől való bocsánatkérés, a szerelmi ajándéknak szánt keszkenő, továbbá a hímezett betűs szerelmi vallomás is:⁵⁵

1. Ősszel érik babám a fekete szőlő,
Te voltál az igazi szerető,
Bocsásd meg, ha vala-, valaha vétettem,
Ellenedre babám rosszat cselekedtem.

3. Kinek varrod babám azt a hímes kendőt?
Néked varrom, hogy legyél szeretőm.
Négy sarkába négy szál fehér rozsmaringot,
Közepibe babám, hogy szeretőd vagyok.⁵⁶

Országszerte szokás volt, hogy a szeretők egymásnak szerelmi ajándékot adtak, amely sokszor éppen keszkenő volt. Egy 1755-ös hódmezővásárhelyi perben egy nő így vallott: „egy selyemmel varrott – *salva venia* – gatyamadzagot adtam néki.”⁵⁷ A marosvásárhelyi szeretők ellen, büntárgyként felmentett, „bötűs” keszkenő régesrég elrongyolódott, s csak a perlekedésnek köszönhető, hogy a ráhímezett szöveg jegyzőkönyvbe került, s így máig fennmaradt. A két szépséges strófa valószínűleg nem önálló költemény volt, hanem egy hosszabb versből szerelmi üzenetként emelték ki őket.

Magánlevelekben gyakran felbukkan egy-egy versidézet, többnyire a szerző megnevezése nélkül. Török István például Balassi „Mi dolog Úr Isten, hogy ez egy kegyesen kívül senki nem tetszik” kezdetű, LV. énekének teljes első strófáját beleírta, 1595. december 23-án kelt, Batthyány Ferenchez írt levelébe.⁵⁸ Nádasdy Tamás pedig Kőszegről, 1605. május 26-án, Batthyány Ferenchez küldött levelében Balassi LVII. éneke 7. strófájának zárósora után, Tinódi egy ismeretlen szerzeményének négy szép sorát citálja.⁵⁹ Batthyány

Ferenc 1604 és 1607 között egy egész sor szerelmeslevelét tűzdelte tele Balassitól való idézetekkel, amikor majdani feleségének, Poppel Évának udvarolt.⁶⁰ Wesselényi Ferenc a XVII. század közepén írt leveleiben sokszor és lelkesen emlegetve idézi Balassit. Egy Koháry-családbeli úrhoz, Németlipcséről, 1663. május 3-án írt levelében például így: „amaz dicséretre méltó vitéz Balassa Bálint, az ki mind szerelmes, s mind vitéz vala, szerelme ellen keservesen így panaszol vala: Az kiért vétkeztem, az is hozzám álnok.”⁶¹ Ez a XXXIV. vers 4. strófájának, kis torzítással idézett, utolsó sora. Sőt, maga Balassi is, egyetlen fennmaradt saját kezű verskéziratában, öt strófát idéz ön-maga verseiből.

Előszavak, könyvbejegyzések, iratokon maradt tollpróbák is őriznek, többnyire emlékeztetőből vett, néha pontatlan idézeteket. Szenci Molnár Albert Balassi búcsúversének első sorát szó szerint átvette, amikor 1597-es heidelbergi tartózkodása idején, négysarkú strófát írt egy Janus Pannonius-kötetbe, mégpedig a Guarinus-panegyricus Dunát és Drávát említő sorainak margójára.⁶² Ugyanő, az 1607-ben Herbornban megjelent *Psalterium Ungaricum* ajánlásában, a „Bocsásd meg Úr Isten” első strófáját mint a magyar verselés legszebb példáját idézte.⁶³ Egy kolozsvári Melanchthon-kötet elejére, amelyet a possessor bejegyzése szerint, 1598-ban Vásárhelyi András adott ajándékba Zilahy Bálintnak, a „Bizonytal esmérem rajtam most erejét” kezdetű, IV. számú Balassi-vers 5 strófája sorainak felhasználásával költött, panaszos strófákat jegyzett be egy XVI. századi kéz.⁶⁴ Czobor Mihálynak 1607. július 13-án Teplán kelt levelére, amelyet Melith Pálné Csapy Krisztinának küldött tollpróbaként, ráírták a „Most adá virágom nékem bokrétáját” kezdetű, XXIV. számú ének rontott szövegű első versszakát.⁶⁵ Balassi első himnuszának 3 strófáját tollpróbaként firkantották egy 1632-es kassai városi iratra.⁶⁶

A marosvásárhelyi bírósági eljárásban említett keszkenőn verstanilag hibátlan, s láthatólag nagyon pontosan idézett sorok voltak olvashatóak. Tartalmukat nézve pedig, az szinte bizonyos, hogy e búcsúzó strófáknak a szeretőt kétszer is *ellenségnek* nevező szóhasználata egyedül Balassitól eredhet. A XVII. századi szerelmi énekekben nincs nyoma a *szerelmes ellenség* kifejezésnek. Így jogosnak tartom felvetni, hogy talán éppen Balassi búcsúverséből választotta ki a kedvére való strófákat, a korántsem szemérmes, marosvásárhelyi Kerekes Erzsók! A jegyzőkönyvíró sormetszet- vagy szótagszám-hiba nélkül írta le mindkét versszakot.

Mint korábban már említettem, a búcsúénekből hiányzó strófák csak szerelmi tartalmúak lehettek, mert különben nem hagyta volna ki őket az *Istenes énekek* váradi kiadója. Próbáljuk meg beilleszteni a két strófát Balassi búcsúversének megfelelő helyére, a 9. versszak után.

- 8 Ti is, angyalképet mutató szép szüzek,
És szemmel öldöklő örvendetes menyek,

Kik hol vesztettetek, s hol élesztettetek,
Isten s jó szerelem maradjon véletek.

- 9 Sőt te is, óh, én szerelmes ellenségem,
Hozzám háládatlan, kegyetlen szerelmem,
Ki érdemem [*szerint nem becsültél engem,*
Légy áldott sok jóval, Istentől ezt kérem!]
- 10 Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.
Ideje megválnom te szép személyedtől,
Mert mindenkor búmra jártál csak egyedül.
- 11 Reménységgel tartott kedves ellenségem,
Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem,
Nám az te kedvéért én eleget túrtam,
Hogy most árván hagyta, azt nem érdemlettem.

* * *

Ti penig, szerzettem átkozott sok versek,
Búnál kik egyebet nékem nem nyertetek,
Tűzben mind fejenként égjétek, vesszettek,
Mert haszontalanok, jót nem érdemletek.

Láthatólag jól illeszkednek a strófák a versbe. Rímtechnikájuk is hasonló. Az „azt nem érdemlettem” és a „jót nem érdemletek” korrelációja is figyelemre méltó. A jegyzetekben minden szóhoz és kifejezéshez összeszedtem a hiteles Balassi-versek és a komédia megfelelő sorait.⁶⁷ Nagyon sok a panelszerű egyezés. Közülük csupán egyet emelek itt ki, a XXIX. vers 6. strófáját, amely a rímshavakat formázza azonosan:

De hogynemmint távol lévén az ő személyétől,
Szerelmekben őutána vertengek egyedül.

A búcsúvers kiegészítését és a betoldást olyannak tekintem, mint a képek és más műtárgyak restaurálását vagy rekonstrukcióját. A szakadozott vásznon lévő festmény kijavítása, vagy egy szobor töredékeinek összeillesztése és pótlása segíti elképzeltetni az ép művet. Egy kiegészített váza tökéletlenül is többet láttat, mint törötten. Hogy ezúttal valóban az igazi verssorokat leltem volna meg, azt nem tudom bebizonyítani, ám akkor sem tartom az elmondottakat hiábavalónak, ha tévedtem volna, hiszen e szép strófák segítségével talán sikerült Balassi búcsúversét valamelyest új életre hoznom.

Lükő Gábor néprajztudós, 33 évvel ezelőtt, a következő érdekes megfigyelést tette e versről: „A költő úgy búcsúzott el Magyarországtól, mikor 1589-ben Lengyelországba indult, mint aki soha többé nem tér vissza. Halálos ágyukon szoktak így búcsúzkodni a régi magyarok. S aki nem tehette meg valami okból, elbúcsúztatta papja vagy a kántor, mikor már a ravatalon fekvött. Ezek a verses, többnyire énekelt búcsúztatók elkerültek a Balassival foglalkozó kutatók figyelmét. Aki megismerkedik velük, könnyen meggyőződhet róla, hogy ezek voltak Balassi mintái, és nem más. Balassi búcsújának felépítése, stílusa és versformája azonos a halottbúcsúztatók sablonos formájával. A halottbúcsúztató versekben maga az eltávozó szólal meg: a pap vagy a kántor az ő szavaival szól a hátramaradottakhoz, mintegy megjelenítve a halottat. Egymás után megszólítja hozzátartozóit s mindenkire intéz néhány keresetlen, őszinte szót, elbúcsúzván tőle.”⁶⁸ Lükő Gábor ezek után egy népi halotti búcsúztató szövegét idézi példaként.⁶⁹

A néprajztudós által ismertetett prosopopoeia, azaz a halott megszemélyesítő beszéltetése azonban nem a falusi emberek költői leleményeként jött létre, hanem a főúri temetések gyakorlatának utánzásaként. Lükő Gábor kitűnő megfigyelése óta ez már bizonyítható tény, hiszen az elmúlt évtizedekben a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának több olyan kötete is megjelent, amelyekben a népi búcsúztatók előképeinek tekinthető, nemes urak és asszonyok temetésére készült versezetek is szép számban szerepelnek.⁷⁰ A köznép számára kiadott halottas énekeskönyvekben is akadt jó néhány olyan ének, amely a prosopopoeiát alkalmazta. A református egyházban, a XVIII. század végén, ezt a búcsúztatási formát már sokan kifogásolták. 1791-ben a híres *Hármas kis tükör* szerzője, Losontzi István nagykőrösi rektor írta, az általa kiadott *Halotti énekek* bevezetőjében, a következőket:

Némely bölcs elmék ugyan a *Prosopopoeját* egészen kihagyatni kívánták, de így az egész könyvet nagy részben meg kellett volna változtatnom; melyre sem céлом nem volt, sem annyi bátorságot magamnak nem vehettem, tudván a bévett szokásnak nagy erejét. Azért némelyeket úgy hagytam, amint találtam. Különben is, azok az énekecskék úgy gondolhatnak, mint búcsúzó versek, melyek *Prosopopoejával* szoktanak nálunk lenni, és nem úgy a megholtaknak, mint az élőknek tanítatásokra szolgálnak.⁷¹

Bizonyosak lehetünk abban, hogy efféle, az elhunytakat prosopopoeiával búcsúztató magyar gyászversek már a XVI. században is voltak, ám ezekből egy sem maradt fenn. Latin nyelvű példák azonban akadnak. Gyulai János református prédikátor és debreceni rektor 1586 januárjában két gyászverset írt az Újszövetség-fordító Félegyházi Tamás halálára.⁷² A második darabnak már a címéből is látszik, hogy az a halott ajkára adott búcsúvers: *Thomas Félegyházius Debrecinus Ecclesiam patriam lugentem alloquitur*, azaz: „A debreceni Félegyházi Tamás gyászoló hazai gyülekezetéhez beszél”. A disztichonokban

írt latin vers azonban a humanista hagyományt követi, s így filozofikus, teologikus fejtegetésben merül ki. Csupán utolsó két sorában van elköszönés:

Nec modo plure libet: Domini protecta sub alis
Tempus in aeternum, patria chara, vale.

A Balassi fivéreket gyászoló, *Epitaphia* címmel 1595-ben, Bártfán kiadott könyvecskében az egyik latin nyelvű vers címe *Prosopopoeia mag[nifici] et liberi baronis D. D. Valentini Balassy demortui, qua fratrem de sua morte dolentem consolatur*.⁷³ A turóci jezsuita kollégium versszerő diákja szintén humanista mintákat követ, hiszen Balassi Bálintot úgy szólaltatja meg, mint aki öccsét antik példákkal dicsőítve vigasztalja.

A magyar nyelvű búcsúzkodó formulák meglétéről azonban más irodalmi szövegek mégis tanúskodnak. Ráskay Gáspár 1552-ben szerzett históriájában a főhős, a vitéz Francisco ekként köszön el vitéz társaitól (87. strófa):

Lám, vitézektől is úgy búcsúzóék vala,
Könyves szemmel nékik elég mondja vala,
Jó beszéddel őket úgy üdvezli vala:
Isten légyen véletek, szerelmes vitézim!

Tinódi Sebestyén 1553-ban, „aranlábú Debrecen városában” verselte meg Enyingi Török János vitézségét. Török Bálint vitéz fia 1550-ben ugyan beállt Izabella udvarába, ám amikor az a törökhöz pártol, „asszonyától hamar búcsúját vévé, Szép szóval asszonyának ezt beszéllé”:

Óhítva szóla: Kérlek meghallgassad,
Kegyelmes asszonyom, ezt megbocsássad,
Én búcsúmat vészöm, kérlek, ne bánjad,
Az terek nem barátom, azt jól tudjad.

A búcsúzkodó formulák felbukkannak, a rejtélyes Gergei Albert által vélhetőleg az 1580-as években szerzett, *Argirus históriájában* is. Ebben a főhős, Balassihoz hasonlóan, szeretőjének nevezi a tündérlányt, akinek elvesztése miatt így panaszkodik (I. rész 28.):

Tolvajt küldöttél volt hozzám követségül,
Éngemet megfosztál az én szeretőmtől,
Búcsút vészek majdan az napnak fényétől,
Nem akarok többé felkelni ez helyből.

A tündérleány másodszori elvesztése miatt végképp elkeseredő Argirus öngyilkos akar lenni, s ezért saját maga mondja el az önnön halotti búcsúztatóját (II. rész 5–9.):

*Óh, édes vén atyám és szerelmes anyám,
Kiket hitetlenül hagytam országomban,
Az én gyilkosomat csak vélem elhoztam,
Édes rokonimat bezzeg messze hagytam.*

*Légy egészségben már, szerelmes két bátyám,
Kikkel én az kertben szerencsét próbáltam,
Nap és az Hold, kiknek világánál jártam,
Átkozott nyoszolya, azhol elaludtam.*

*Légy te egészségben, én édes szerelmem,
Jaj, ez idegen föld majd megemészt engem,
Keserűnek tetszik világban életem,
Szerelemnek mérge majd megemészt engem.*

*Én szép fejr testem, kit gyengén tartának,
Az fúvó széltől is megoltalmaztanak,
Hol az te koporsód? Vadak elszagatnak.
Ki temet el téged, vallyon s kik siratnak?*

*Légy egészségben már, én utolsó napom,
Melyen ez világból leszen kimúlásom,
Én utolsó óráim, melyen elaluszom,
Ez csorgó forrásnál majd leszen halálom.⁷⁴*

Úsz Bálint, 1595-ben, nagy betegségében szerezte „Véletlen embernek utolsó órája” kezdetű énekét, amelyet – a latin versfők tanúsága szerint – testamentumul szánt gyermekeinek.⁷⁵ A halálra készülő szerző hosszú, jó tanácsokat soroló és a prosopopoeiát önmagára alkalmazó énekének végén a korabeli halotti búcsúztatók állandó motívumait használta fel.

*Végbúcsúmat vészem világi hívságtúl,
A nagy sarcoltató számtalan kínoktól,
Immáron megválom minden nyavalyáktól,
Akik gyötröttek távozhatatlanul.⁷⁶*

Látható, hogy e négy sor kulcsszavai, mondandója és rímei parafrázisszerűen jelennek meg a „Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől” kezdetű versrészletben. Úsz Bálint énekében felbukkan az élőkől való elköszönés:

„Légyen hát békesség immáron tinéktek”, sőt a bocsánatkérés is: „Immáron énnékem mind megbocsássatok!”

A jeles vitézek balsorsát megéneklő szerzők is a prosopopoeiát alkalmazták, amikor megszemélyesítve beszéltették haldokló vagy halott hősüket. Rimay János is ezt tette, amikor a Balassi fivérekről írt *Epicédium*ában a halálosan sebesült költőt megszólaltatta. Balassi hazájához, barátaihoz és öccséhez szól, majd önmaga életét összegzi; végül pedig az egyik bűnbánati zsoltárral, az 51.-kel, az Istenhez fohászkodik.⁷⁷ Ez a sorrend az „Óh, én édes hazám...” kezdetű búcsúverset követi, ott azonban, az Isten és a zsoltár helyén, a szerelmeiről és Juliáról, valamint az elégetni való, udvarló versekről esik szó. Rimay is beleszövi a búcsúzkodásba az elköszönést és a vétkek miatti bocsánatkérést:

Jó vitéz barátim, megszűkült magyarim, *Isten légyen hozzátok!*
Lelketek javáért, s jótok áldásáért *vétkim megbocsássátok,*
Hazátok oltalmát, mint Isten erőt ad, ne hagyjátok, *lássátok!*

Kialakult hagyományt követett Szepsi Csombor Márton is, abban a vélhetőleg általa írt temetési búcsúversben, amely az 1622-ben, gyermekkorában elhunyt Nyári Ferkót beszélgeti. Ennek 15. strófájában az elköszönés és a bocsánatkérés formulái Rimay imént idézett soraihoz hasonlatosak:⁷⁸

Az Atya Istennek búséges áldása szálljon hát mind reátok,
Édes kedves nényém, szép úrfi társaim, *Isten légyen hozzátok!*
Azmit életemben vétettem tinéktek immár megbocsássátok!

A prosopopoeia alkalmazásával, 1607-ben készült az a Bocskai Istvánt el-sírató rövid ének, amelyben a halott fejedelem, búcsúzkodása elején, a „Kassa szép városa, légyen Isten hozzád!” szavakkal köszön el húséges városától.⁷⁹ A búcsúztatók hagyományos beszédmódját azonban jobban követi az az 1613-ban keletkezett tudósító ének, amely zárórészében a meggyilkolt erdélyi fejedelmet, Báthori Gábort beszélgeti. Az innen idézett alábbi részlet sok párhuzamot mutat Balassi búcsúzásával:⁸⁰

Óh, szép nemzetségim, vitéz Báthoriak,
Szánjatok, hol vagytok, mert vadak, madarak
Siratnak, kik szánnak, sok jó vitéz ifjak,
Erdélyi urakban, kik elmaradtanak.

Bizony segéteni titeket kész valék,
De nagy véletlenül halálom történék,
Megásott veremben fejem, ím, béésék,
Szörnyű, rút halállal éltem elvégezék.

Megoszlott seregek, csataűző rendek,
Szerelmes *vitézim*, szabad jó legények,
Hegyen, völgyön, vizen jártam tivéletek,
Diadalmas csatán forgottam köztetek.

Tanulatlanokból *jó vitézt neveltem*,
Hitünk-, Istenünkért véletek szenvedtem,
Csata-, leshelyekben véletek legeltem,
Istennek szolgálait véletek őrzöttem.

Menjetez ki immár siralmas völgyekre,
Sírván kiáltatok az magas kék égre,
Tekéntszen az fölség ti könyörgésekre,
Jussak tinéktek is, urak, eszetekbe!

Óh, Báthori András, én *jó vitéz öcsém*,
Véled nem szólhatok, mert elfogyott életem,
Szánj meg, vétessed föl én vitézi fejem,
Temesd tisztességgel én kimúlott testem.

Istennek fejenkint titeket ajánllak,
Szerelmes híveim, majd immár elhagylak,
Istennek angyali vélem csak maradnak,
Hazámnak lakói mind rám támadtanak.

Az 1651-ben Kolozsvárott eltemetett váradi kapitány, Jármí Ferenc, a nevében írt versezetben úgy búcsúzkodik testvéreitől és rokonaitól, amiként egykor Balassi öccsétől és jó barátaitól:⁸¹

Szép *atyámfiái*, minden rokonságom,
Jármí Mihályné, jóakaró húgom,
Már nem lesz véletek többé mulatságom,
Most mindnyájatokat az Istennek hágyom.

Az 1651-ben kiadott *Szigeti veszedelemben* Zrínyi is, bár csak kis mértékben, alkalmazza a búcsúzó formulákat és a prosopopoeiát. Az V. részben a várkapitány a magyar királynak ír, s levele végére két búcsúzó strófát helyez (74–75.):

De csak az te fejed légyen egészségben,
Örömet meghalok én ebben Szigetben.
Kérem Felségedet, hogy *emlékezetben*
Fiaim *légyenek nálad*, s kegyelemben!

Mostan én örökkén *búcsúzom tetűled,*
Mert tudom, nem látom soha Fölségedet,
Azért, ki teremte földet és az eget,
Az az mindenható *Isten légyen véled!*

Az eposz VII. részében pedig a haldokló Farkasics Péter mond vitéz társainak búcsúszavakat (36):

Ihon, *vitéz barátim,* mostan meghalok,
Néktek jó szerencsét Istentől kívánok,
Egekben értetek jó Istent imádok,
Vitézek légyetek, *most Isten hozzátok!*

A Deli Vid álmában megjelenő, vérbe fagyott Radivoj is ekként búcsúzkodik (IX, 94.): „Isten légyen véled, maradj meg vitézül!” Hasonló hangvételű az 1658-ból való, vitéz Kádár Istvánt sirató, nyomtatásban is kiadott históriás ének, amely olyannyira elhíresült, hogy a népi emlékezet, dallamával együtt, szinte változatlanul megőrizte.⁸² Az ismeretlen szerző a tatárokkal való harcban, Berettyóújfalunál elesett hőst ekként beszélteti:⁸³

Elsőben végbeli szerelmes *barátim,*
Fülöki, szécséni, putnoki *rokonim,*
Nógrádi, palánki, gyarmati társaim,
Diósgyőr, olnadi, szendrei *vitézim,*

Kikkel az Alföldön sokszor nyomorgottam,
Sok deret, hideget, meleget kóstoltam,
Sokszor az pogányon szerencsét próbáltam,
Már Isten hozzátok, tőletek megváltam...

A hosszú búcsúzkodás során többször is szóba kerül a bocsánatkérés:

Széki Péter, azki buzgó szeretettel,
Úgy voltál énvélem, mint test az lélekkel,
Megbocsáss az egész szendrei sereggel,
Ha voltam nálatok valami vétséggel.

A prosopopoeiát alkalmazó halotti búcsúversekben a bocsánatkérés topozsa többnyire a házastársat megszólító strófában szokott előfordulni. A szerzők a már régen meglévő sablonokat variáltgatták. Egy 1645-ben, Váradon elmondott búcsúversben a megholt asszony így szól férjéhez:⁸⁴

*De megbocsáss nékem, hogyha mit vétettem,
Áldását Istennek mindenben helyettem
Kévéanom; országát az után. Szerelmem
Többet véled szólnom már nem lehet nékem.*

Egy XVII. század közepi, székelyföldi versezetben a férj hasonlóképpen búcsúzkodik feleségétől:⁸⁵

*Elsőbben is tőled, kedves házastársom,
Szombatfalvi Anna, illik elbúcsúznom,
Hogyha mit vétettem, tiszta szívből bánom,
Hosszabbítsa Isten életed, kévéanom!*

Három 1675-ben gályarabságba ítélt református prédikátor, tridenti fogságában a halálra felkészülve, egy éneken belül, egymás után búcsúzkodik ekléziájától, prédikátor társaitól és családjától. Harmadikuk, Bátorkeszy István imigyen szól paptársához, Losonczy Jánoshoz, majd pedig hitveséhez:⁸⁶

*Kérek, édes uram, ha tudatlanságból
Valaha vétettem testi gyarlóságból,
Mivel már végképpen megváltunk egymástól,
Bocsánatot kérek mind ekléziástól!*

*Árvaságra jutott édes feleségem,
Véled együtt penig két édes gyermekem,
Megbocsáss már te is másokkal énnékem,
Megváltál éntülem, nem látsz többé engem.*

Kemény Simon temetésén, 1675-ben, ad melodiam „Cur mundus militat” énekelték a búcsúztatót, ahol a beszéltetett főúr feleségétől hosszabban búcsúzott:⁸⁷

*Hú társam, nagyságos Prinyi Katharina,
Ki valál éltemnek ragyogó villáma,
Én gyönyörűségem s titkaimnak társa,
Isten légyen hozzád, életem istápjá!*

*Ha én gyarlóságból valamit vétettem,
Nem tetszhető dolgot kedved ellen tettem,
Megbocsáss énnékem, s élj Istennek itten,
Légyen az Úr véled, megváltál éntőlem.*

A példákat még jócskán szaporíthatnánk.⁸⁸ Ebben és a többi énekben is megjelenik a Balassinál is alkalmazotthoz hasonló, megszólító strófakezdet: „Ti is, engem szánó szerelmes gyermekim.” – „Te is, keservesen siránkozó társom.”⁸⁹ Az elköszönő formulák is hasonlóak a Balassiéhoz: „Isten légyen hozzád, hogy hozzám jó voltál!” – „Isten már hozzátok, kedves táplálóim!” – „Isten hozzád, fiam, éltem vidámsága!”⁹⁰ E példából is látható, hogy a marosvásárhelyi strófákkal kiegészített búcsúvers megfelel a prosopopoeiát alkalmazó halotti búcsúztatók sémájának. Ez tehát vagy azt jelenti, hogy Balassi verse a már meglévő halotti búcsúztatókhöz illeszkedett, vagy pedig azt, hogy az ő búcsúverse volt azok mintája. Bárhogy volt is, közük van egymáshoz.

A szerelmesek elválásáról vagy a szakításról szóló búcsúversek némelyikében előkerülnek az imént ismertetett bocsánatkérő és elköszönő toposzok, amelyek már nem a gyászversek, hanem Balassi búcsúéneke nyomát viselhetik magukon. A legkorábbi köztük az 1633-ban, Marosvásárhelyt keszkenőre hímezett két strófa. Időben talán egykorú a Batthyány család körmendi levéltárában fellelt kézirat, amelyben az egyik ének ezt a címet viseli: *Ennéhány versek, melyekben egy ifjú veszi búcsúját kedves szeretőjétől és barátitól.*⁹¹ Hosszú bevezető után az ifjú így kezdi szavait:

Azért ifjúságom tündüklő csillaga,
Szép kisasszonyoknak gyönyörű virága,
Vitéz úrfiaknak tisztos kívánsága,
Isten légyen hozzád, szerelmemnek lángja!

A versbéli ifjú több strófányi szerelmi búcsú után anyjától és barátaitól, sőt rosszakaróitól is elköszön:

*Ti is, sok igyemben szolgáló barátim,
Az igaz hűségben voltatok társaim,
Hírebben-nevemben én oltalmazóim,
Sokáig éljetek, kedves nyájasságim!*

Gonoszakaróim, mindnyájan kik vagytok,
Kik nagy esztelenül az szél után futtok,
*Ti is énnékem mind megbocsássatok,
Rágalmazást rólam többet ne szóljatok!*

A bocsánatkérés toposza, ugyancsak az ellenségekkel kapcsolatban, a Váradon elhunyt Fodor Pál 1638-as halotti búcsúztatójában szinte szó szerint azonosan jön elő:

Gonoszakaróim, *ti is*, kik hol vagytok,
Mindnyájon *énnékem ti megbocsásotok!*

Rágalmazást rólam többet ne tégyetek,
Hiszem, már tiétek az, mit kívántatok.⁹²

Barakonyi Ferenc már idézett búcsúverse pedig nyilvánvalóan Balassi verseinek ismeretében fogant. Ennek van néhány olyan strófája, amely a mitológiai Ceyx és Alcion történetét mondja el, és amelyben a férfi, nem háládatlan, hanem igaz szerelmétől búcsúzkodik. A tengerbe veszett Ceyx ekként panaszkodik asszonyának.⁹³

Tüled hát szerelmes, kedves Alcionom,
Mindennél kedvesebb, zöldellő myrtosom,
Rózsám, szép virágom,
Sűrű könnyeimmel *tüled elbúcsúzom.*

Olvadjon meg bennem minden íz, tetemem,
Azki jót nem kíván tenéked, édesem,
Óh, szép szerelemesem,
Lilium szálakkal benőtt édes kertem.

Légyen Isten hozzád s álgyon hűségédért,
Sokszor vélem közlött áldott jövaidért,
Kit töttél kedvemért,
Kit én szegény fejem *nem is érdemlett, kért.*

Bocsásd vétkeimet, melyekkel tégedet
Buzgó szerelmemből bántottam fejedet,
Felejts el ezeket,
Vakon írták, tudod, az igaz szerelmet.

Véled már sok üdön együtt nem élhetek,
Az szerencse dolga, róla mit tehetek,
Hogy ily szerelmesek
Váljanak egymástúl, légyen bús életek.

A XVII. század közepén másolt *Thordai-kódexben*, az „Óh, mely keservesen, jut nékem eszemben” kezdetű szerelmi búcsúének záróstrófája érdemel figyelmet.⁹⁴

Megbocsáss, édesem, néked ha vétettem, Istenemnek ajánllak,
Végső búcsúzásom, *tőled elválásom,* ez lesz, ha nem láthatlak,
Adj a Úr Isten, élhesd szerelmesen világi életedet.

E vándorstrófa változata a *Vásárhelyi-daloskönyv*ben az „Óh, gyönyörűség, mindeneknél kedvesb” kezdetű, 1672-ben keletkezett búcsúzó énekben jön ismét elő.⁹⁵

Én is azért mostan szép alázatosan tőled búcsúmat vészem,
Megbocsáss, édesem, *hogyha mit vétettem*, szívem gyönyörűségem,
Adj a Úr Isten, rövid idő múlva, lássalak egészségben.

A XVIII. század közepi *Halasi jegyzetkönyv*ben több szerelmi búcsúvers olvasható, amelyek többnyire még a XVII. században keletkeztek. Köztük a „Mint árva gerlice, ki társától megvált” kezdetű ének 4. strófájában ugyan csak megjelenik a búcsú-motívum:⁹⁶

Azért míg előtted jelen vagyok, szívem,
Megbocsáss, ellened *hogyha mit vétettem*,
Nem látlak már téged, te sem láthatsz engem,
Azért *Isten hozzád*, légy jó egészségben!

Záróstrófája a Balassi-versekből ismert elköszönéssel végződik: „Légy jó egészségben, szívem, édes lelkem!” Az eddig bemutatott állandó búcsúzó formulák jutottak el a nép körébe is, ám nemcsak a Lükő Gábor által jelzett temetési, hanem a lakodalmi beszédekbe is bekerültek. Udvarhelyszékben, az oroszhelyi lakodalomban, Orbán Balázs 1868-as feljegyzése szerint, a menyasszony ezeket a – Bornemisza-reminiszcenciát is ébresztő – szavakat intézte a „Becsületre méltó jeles gyülekezet” tagjaihoz:

Siralmas – úgy érzem – *tőletek megválnom*,
Ezen jámbor házból útra indulásom,
Bánatos, keserves az én *búcsúzásom*,
De Isten szerzette, aztat én jól tudom.

Ha volt valamiben tőlem bántódástok,
Azokról *tőletek bocsánatot várok*,
Istentől adatni minden jót kívánok,
A magas mennyekben légyen koronátok.⁹⁷

Ezek után nézzük meg újra Balassi kikerekedett búcsúversét. A költő szerelmes ellenségének, a háládatlan Juliának szemrehányást téve ugyan, de minden jót kíván. Eztán áttér önmagára, amikor bejelenti, hogy úgy veszi búcsúját szeretőjétől, mint ellenségétől. A szerető megnevezés előfordulásai Balassi versgyűjteményében, az e verssorbeli előfordulására nézve, sokatmondóak. Állandóan a szeretőről olvashatunk, a nagyciklus kezdetétől a XXXV.

versig bezárólag, összesen 15 énekben, majd ismét a LXII-es és LXIV-es számúban, az utóbbiban így: „Háládatlanságán sírván szeretőmnek”. A komédia szereplői pedig eleve szeretők, s így ott, a bevezetéstől kezdve, folytonfolyvást előjön a *szerető* szó. (Így van ez az Euryalus és Lucretia széphistóriában is.) Látható tehát, hogy az imádott nő illetén való megnevezése egyedül a Julia-ciklusban nem fordul elő, a Caelia-versekben pedig csupán a VI. számú címében jelenik meg! Balassi tehát visszatért az égi szerelemből a földi szerelembe. Anna, és a többi szerető földi asszony égi mása Julia és Caelia, majd utánuk a titokzatos Fulvia. A valós és a fiktív név ezt a kettősséget jelzi. A komédia eleinte reális világában Thyrsis elnyeri Angelika szerelmét, ám tíz esztendő múltán, s immár Credulusként, megdicsőült színben látja meg újra a Julia álnéven eléje kerülő kedvesét. Az égi asszony pedig eleve elérhetetlen vágykép lehet csak, aki folytonos és ellenséges elutasításával szenvedtetni el a férfival a szerelem költészetre inspiráló gyötrelmeit. A komédia fikciója szerint a nő, hosszú ideig, csupán azért utasítja el, szívre ható udvarlása ellenére, a férfi szerelmét, mert elbujdosott régi kedveséhez ragaszkodik. A férfi viszont halottnak hitt szerelme helyett, annak hasonmásával is beérné. Julia visszautasítása tehát a pásztordrámán belül lovagi alaphelyzetet teremt, hiszen a férfi előbb szolgálata elfogadtatására, majd legalább a rab állapot elnyerésére törekszik, ám teljes elvettetésben lesz része. A komédiában a boldog véghez az kell, hogy kiderüljön a szereplők igazi neve, hogy ismét a valóságba lépve, kölcsönös szeretettel egymáséi lehessenek.⁹⁸

Balassi valóságában, 1589-ben, már bizonyosan nem volt várható a szerelemben boldog vég, amit pedig épp a *Szép magyar komédiával* akart sugallni, így hát versciklusa végén ő nem mondhatja ki újra Anna nevét. Losonczy Anna a való világban is szerelmes ellenség! Az *ellenség* szó éppúgy többször ismétlődik a vizsgált strófákban, mint a LXIV. versben a *háládatlanság* szó, amely itt is előbukkan. A búcsúversben láthatóan az *ellenség* a kulcsszó. Az előttünk lévő strófák szerelemfelfogása a ciklust lezáró utolsó versekben formálódott ki. A háládatlan szerető, teljességgel más, mint az a kegyes, akit, ha elutasító is, de haszon nélkül még lehet szolgálni. Sőt arra sem kéri már a költő Juliát, hogy, ha szolgálja nem, legalább nyomorult rabja lehessen. A megnyerhetetlen asszony a névmágia jegyében már megnevezésre sem méltó, lekerült az udvari szerelem piedesztáljáról. Így a tőle való elköszönés nélkülözi az esdeklést. A főként Angerianustól tanult petrarkista kellékekre, s Cupido szerepeltetésére sincs többé szükség, mert a költő tudatosan visszatér a korai Anna-versek modorához és szóhasználatához.

A búcsúvers igénytelenebb, 4×12-es formája is erősíti a tartalommal való összhangot. Pirmát Antallal szólva, itt a stílus és a modus is, amelyben a vers megszólal, „mediocris”, azaz közepes.⁹⁹ Ugyanez a sok tekintetben hasonló LXIV. versre is jellemző. A szerelemben a hasznot és kárt mérlegelő költő a búszerző szeretőtől ezúttal végleg válni akar, mert reményei szertefoszlottak. A saját vét-

keiért való álságos bocsánatkérés is korai verseiben fordul elő: „Hogy vétettem, nem szénszándék oka, de tudatlanságom (V. 2.). A tűrésről pedig kiderült, hogy nem hoz hasznot, holott korábban Cupido ezzel áltatta: „Bolond, nem tudod-é, hogy tűrés ad hasznot?” (LII. 9.) Az árván hagyatás felemlítése pedig felettébb jellegzetes toposz az érdemtelenül szenvedő szeretőről.

A nótajelzés a „Minden állat dicsér, Úr Isten, tégedet” kezdetű zsolttáraparafrazisra utal, amelynek záróverse szerint „Az Szent Dávid király így könnyörög vala, Hogy *ellenségivel* szemben mégyen vala, Kik ellen oltalma csak az Isten vala, Száznegyvennegyedik énekében hagyja.”¹⁰⁰ A 144. zsolttár egész tartalmát jól tükröző záróversből látszik, hogy Balassi nótaválasztása sem lehetett véletlen. Maga a dallam a Cyrus-história lehetséges nótái közt keresendő.¹⁰¹ A református temetéseken ezekre a melódiákra énekelték a búcsúztatókat. A katolikus gyászszertartásokon felhangzó népi énekek, mint a „Készülj lovam, készülj, készítsd inaidat”,¹⁰² vagy a „Katona vagyok én, ország őrizője”¹⁰³ kezdetű vitézbúcsúztató, avagy Verseghy 1804-ben kiadott *Rikóti Mátyásában* a „Sírhat sz te is kormos” kezdetű, a kántor által (az eb ugatására) rögtönzött komikus halottbúcsúztató,¹⁰⁴ sőt a Kodály gyűjtéséből megismert Argirus nótája: a „Bújosik Árgyilus hegyeken völgyeken”, mind-mind ugyanazon melódia kései változatai.¹⁰⁵

A halotti búcsúztatók végén, a prosopopoeia retorikájával beszéltetett halt személy a temetésére gyűlt sokasághoz szól, s kéri őket, hogy hült tetemét kíséreljék a sírig. Marosvásárhelyi János 1631-ben, Nyírbátorban elmondott halotti búcsúztatója végén, a kiskorú Bethlen Kristinát így beszéltette:

Már többet nem szólok, angyali szót várok, kikkel útra indulok,
Testemet az földben, anyámnak méhében mindjárt bérakjátok,
Lelkemet Kristusnak, ő megváltójának vélem együtt adjátok.¹⁰⁶

Balassinál ez motívum a bujdosásba való elindulásnak felel meg. Némely temetési búcsúztatóban, miként Úsz Bálint már említett, 1595-ös testámentumában, olyan lezárás található, amelyben a holt ember saját lelkét és testét is megszólítja, az előbbit Istennek, az utóbbit pedig a földnek ajánlva. Rákóczi Borbála 1693-as búcsúzása is ilyen „bérekesztéssel” zárul:

Térj meg már én lelkem a te nyugalmadban,
Rejtezzél bé Isten szárnya árnyékában,
Köttessél a mennyben élők csomójában,
Míg elvált társoddal egyesülsz újokban.

Te pedig, földből lett testem, térj a földben,
Nyugodjál csendesen annak kebelében,
Tudom, hogy nem maradsz mind örökké ebben,
Felöltözlek téged ismét dicsőségben!¹⁰⁷

Az előbb idézett strófákban a lélek és a test a költő gondolataival és verseivel állíthatók párhuzamba. A gondolatokra, azaz az elmére és lélekre vonatkozó strófa elveszett, ám a „*Ti pedig, szerzettem átkozott sok versek*” szavakkal kezdő, s csupán az *Istenes énekek* kiadásaiból ismert záróstrófa megvan. A *penig* kötőszó azt jelzi, hogy az addigi jókívánságokkal ellentétes mondandó következik. A verseket tartalmazó kézirat, célját veszítve, olyanra lett, mint az élettelen porhüvely, amelyet vissza kell adni a földnek. A gyászversekben a záró teológiai gondolat a test feltámadását és a remélt üdvösséget hirdeti. Balassi profán paródiájában az üdvösség reménye helyére a kárhozat keserű valósága lép. A szerzőt búsító versek olyanok, mint a jézusi példázatban említett haszontalan szolga, vagy azok, akik az ítéletkor, érdemek híján, balra állítva vesznek el: „Távozzatok tőlem, ti átkozottak, az örök tűzre...” (Máté 25,14–46.).

A tökéletlen vagy befejezetlen versek elégetésének szándéka az ókorból származó költői toposz. A reneszánsz korban a tűzzel való fenyegetőzés azonban már nem egyéb, mint érzelmős hatásvadászat. A lengyel Kochanowski szégyellt verseit veti tűzre, bánatát viszont kőbe véste, így azok nem éghetnek el; bánata okául pedig ő is a háládatlanságot említi föl. A francia neolatin költő, Joannes Bonafonius (1554–1614) Pancharisnak nevezett kedveséhez írt, *XXVIII. basium*ában fenyegetőzik ugyan a verségetéssel, de azt, a kedves nevének fennmaradása érdekében, mégsem teszi meg.¹⁰⁸ Ezek a példák azonban nem a búcsúverssel rokoníthatók, hanem a Julia-ciklust lezáró LVIII. énekkel, ahol a költő bejelenti, hogy versben nem említi többé kedvese nevét. Balassi búcsúversének végén tehát nem a profán petrarkista szenvelgés jelenik meg, hanem, a magyar halotti búcsúztatók teológiai hangvételét idézve, a megérdemelt bűnhődés.

Janus Pannonius múzsáktól búcsúzó költeményét azért írta 1454-ben, mert ferrarai tanulmányait befejezván, a padovai egyetemre ment jogot tanulni.¹⁰⁹ Csaknem negyedfélszáz esztendővel később, 1795-ben, Csokonai Vitéz Mihály ugyancsak azért szerezte *Búcsú a magyar múzsáktól* című versét, mert ő meg Sárospatakon lett joghallgató.¹¹⁰ A debreceni poéta, aki temetési szónokként maga is gyakorolta a prosopopoeiát, nem a humanista mintát követte, hanem a közköltészetben élő búcsúztatók hagyományát. Panaszos, szatirikus verse elején ő is Balassi módján köszön el: „Kecsegtető Múzsák! Már Isten hozzátok!” A búcsúzkodás végén pedig nála is a versek keserű sorsa kerül elő, miként egykor Balassinál:

Magam is ezután tivéletek tartok,
Kik élni és nemcsak verselni akartok,
Verbőczihez mégyek: ti tán meg nem martok,
Kik a törvényléből moslékot habartok.

*Te pedig, poésis, az egek munkája,
 Apollónak mézes szájú leánykája,
 Te, a szegényeknek anyja és dajkája.
 Élj vigan, elszakaszt Verbőczi pennája.*

Minden írásimat, melyek megmaradtak
 S szűk erszényem miatt közfényt nem láthattak,
 Maecenasokra is eddig nem akadtak,
 Akik talám nálunk mind sírba rakattak,

Bízom az érdemes késő maradékra,
 Mely több szivességgel néz a jó szándékra,
 Vagy pedig nem hajtván semmi tartalékra,
 Pipára raggatom és vajas fazékra.

Látható, hogy Csokonainál, a temetési versek analógiájára, az üdvösségre készülő léleknek a poézis, a sírba induló testnek pedig a hasznot nem hozó írások feleltethetőek meg. A halotti búcsúztatókban alkalmazott prosopopoeiának és Csokonai versének gondolatmenete is azt valószínűsíti, hogy Balassi búcsúversében a szerelmes ellenségtől való elköszönés után, de még a verseiről ítélező strófa előtt, a költőnek önmaga további sorsáról és érzéseiről is mondania kellett valamit, azaz vélhetőleg arról szólt, hogy keserű bujdosásra indul, s igyekszik kioltani magában a nagy szerelem lángját.

Úgy véljük tehát, hogy az „Óh, én édes hazám” kezdetű költemény, ha ép lenne, 13 versszakból állna. Ez a terjedelem pedig a kompozíció tekintetében sem érdektelen, hiszen így az 1–8. és 9–13. strófa gondolati szétválásából következő, 8 az 5-höz arányszám, az aranymetszés 1,6-es hányadosát adná ki! Ráadásul a „Ti pedig, szerzettem átkozott sok versek” mondattal bevezetett és azt megelőző strófa a búcsúének szerelmi részét, további aranymetszéssel, 3 a 2-höz arányban bontaná szét. Komlovszki Tibor szerint Balassi tiznél több versében tapintható ki a tudatosan alkalmazott aurea sectio!¹¹¹

Balassi Bálint a korabeli gyászversek prosopopoeiáját mintául vevő búcsúversében eljutott oda, hogy énekei sorozatának végén, legalább a lírai önéletrajz – hol fiktív, hol életszerű – tündérvilágában, a szerelmi varázst a maga részéről megtörje, hogy itt lehessen előttünk Ady versének korai ellenpárja, az *Elbocsátott szép-üzenete*.

1 A tanulmány az MTA Irodalomtudományi Intézetében az „...óh, én szerelmes ellenségem” (*Balassi új életre hozatott búcsúéneke*) címmel, 1997. november 26-án elhangzott előadás jelentősen kibővített és átdolgozott változata.

2 *Balassa-kódex*. A faksimile szövegét közléteszi KÖSZEGHY Péter. A kódex betűhív átirását jegyzetekkel és utószóval közléteszi VADAI István, Bp., Balassi Kiadó, 1974. A kódex 128. lapja.

3 BALASSI Bálint *Összes művei* I., összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 254–256. A továbbiakban: BÖM I.

4 RMKT XVII. 3., 533. és 534. (275 és 276. szám).

5 A váradai rendezett kiadás az újabb kutatások szerint 1655 körül jelenhetett meg. Vö.: V. ECSEDY Judit, *Tipográfiai vizsgáladások az „Istenes énekek” körül*, Magyar Könyvszemle, 1997, 201–205. – A versidézeteiket az alábbi kiadásból vettem: *Balassi Bálint versei*, kiad. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 1994.

6 Illésházy István levele Laurenz Nierenbergerhez, az Alsó-Ausztriai Kamara titkárához. Rózsahegy, 1589. szeptember 29. A levél latin eredetijét közli BÖM I., 410. (57. számú levél): „Scripsit et mihi se, si tum non morietur, in 4 annis in Hungariam non venturum. Causam peregrinationis suae ponit Andream Balassa, qui sua ambiat bona, cui multum minatur, et relictam olim Christofori Ungnad, quae sibi nubere noluit.”

7 Forgách Simon levele Pálffy Miklóshoz. Surány, 1589. szeptember 26. Közli: TÓTH István, *Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról*, Magyar Könyvszemle, 1975, 61–66.

8 RMKT XVII. 9., 302. (111. szám).

9 Francesco PETRARCA *Daloskönyve*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Európa Könyvkiadó, 1974 (Lyra Mundi), 22.

10 Az olasz eredeti vonatkozó részeit közli: JÁN MISIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., 1959, 115. és 120. – A magyar szöveget lásd: GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szerk. KÖSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, utószó: KÖSZEGHY Péter, Bp., 1990.

11 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA Nyelvi 1957, 265–338. (A töredékről: 178–279.)

12 RIMAY János, *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához* = RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 43.

13 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás...*, 319–320.

14 GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia (Kesergő Nimfa)*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Ju-

dit; utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 80.

15 GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit; utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 161. Listius László 1653-ban megjelent *Magyar Mársában*, a *Descriptio Hungariae* című, III. rész 29. strófájában ez olvasható: „Ki nem ér csak kézzel, Eger hozzá közel, vitézek oskolája.” (RMKT XVII., 12, 296.)

16 OVIDIUS, *Fasti* IV, 947–948.; V, 183–212.

17 Az érsekújvári üggyről lásd: ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 161–163.

18 E tremo a mezza state, ardeno il verno. – Fázom hő nyárban, s égek pusztá téiben. (SÁRKÖZI György fordítása). Villonnak a Blois-ban hirdetett költői versenyre irt énekekben a 2. sor is hasonló: Chaud comme feu, et tremble dent a dent. – Majd megsülök, de a fogam vacog (MÉSZÖLY Dezső fordítása).

19 Varjas Béla hosszasan vizsgálta a nagyciklus utolsó verseit és keletkezésük hátterét. VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982. 339–346. (A „nászajándék” című fejezet) – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*, ItK, CIII (1999), 635–646.

20 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 77.

21 Shakespeare-nél Hamlet nagymonológja: „For who would bear ... The pangs of disprized love.” Magyarul: Mert ki tűrné el ... a nem becsült szerelem kínjait. Arany János költői fordításában: „Mert ki viselné ... útált szerelme kínját.”

22 ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 194–195. – RMKT IV., 312.

23 Perényi Zsófia 13 évvel később is slejt öltözetben gyászolt. Sárospatakról, 1602. december 14-én, császári biztosok írták róla: „Vidua, quae luctu et vestitu squalida, largas inter audiendum profundebat lachrimas.” (TAKÁTS Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, 2. kiad., Bp., 1930, 417., 648-as jegyzet.)

24 A *soványbőjt* kifejezést Esterházy Miklós Nyári Krisztinához írott leveleiben többször használja: 1625. február 10.: „A soványbőjthöz, im, valami sovány halakat is küld-

tem;" február 24.: „ne hagyjon bánkódnod a soványbőjtben;" március 2.: „aki magát megaláztatván és hamvázván a soványbőjtnek adta." (TT, 1901, 364–366.) 1625-ben a nagybőjt február 11-től március 29-ig tartott az új kalendárium szerint.

25 BÁLINT Sándor–BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Bp., Szent István Társulat, 1994, 207–208., 312. – LANTOSNÉ IMRE Mária, *Öltöztetés Mária szobrok Magyarországon = Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon*, szerk. LOVIK Sándor és HORVÁTH Pál, Bp., 1990, 49–61. – *Marienlexikon*, hrsg. im Auftrag des Institutum Marianum Regensburg E. V. von Remigius BÄUMER und Leo SCHEFFCZYK. Erster Band. Eos Verlag Erzabtei St. Ottilien, 1988, 414–415.

26 Bécsben a XVI. század elejétől adatolható, hogy a Tiefer Graben Frauenhaus működött (Karl WEISS, *Geschichte der Stadt Wien*, Wien, 1872, 199.) – TOMA Katalin, *„Hogy bécsi virág juta eszemben” Frauenhaus a bécsi Tiefer Graben? = Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29., szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas Kiadó, 2002, 283–290.

27 RMKT XVII/14., 645–649. (182. szám).

28 RMKT XVII/14., 412–413. (116. szám).

29 RMKT XVII/3., 230–232. (129. szám).

30 RMKT XVII/3., 26. (18. szám).

31 ZEMPLÉNYI Ferenc, *Johannes Secundus = Világirodalmi lexikon*, 5. kötet, Bp., 1977, 719–720. – Magyar fordítása: Csókok könyve. *Johannes Secundus szép latin verseiből a római rhytmes muzsikájában költötte át magyarra Méiszöly Gedeon*. Rózsavölgyi és Társának kiadása Budapesten, MDCCCXXI.

32 VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 298., 305–307. (A verset ILLYÉS Gyula magyar fordításában közli a lábjegyzetben.)

33 KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője = Uő, Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, Bp., 1961, 211.

34 WALDAPFEL József, *A magyar végek lengyel költője = Uő, Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1957, 138–139.; BÓTA László, *A Balassi–Ri-*

may-versek első kiadásának keletkezéséhez, ItK, 1983, 184–185.

35 Castellettinél a III. felvonás végén lévő madrigál a következő: „Ond’ altrui movan guerra, Natura l’unghie e’l morso, Diede al leone, a l’orso; A la serpe il veleno, al tauro il corno; Ma sol d’un viso adorno, Armo le ninfe, e di sereni sguardi; Ond’ escon fiamme, e dardi.”

36 JULOW Viktor, *Balassi Margaréta-jához = Uő, Árkádia körül*, Bp., 1975, 65–76., 302–303.

37 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái = Uő, Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 256–258.

38 Jacobus de VORAGINE, *Legenda Aurea*, Bp., Helikon Kiadó, 1990, 188–189.

39 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. Osztály Közleményei, 1957. (XI. kötet), 318.

40 Két Sáros megyei Margitról tudunk: Darholcz Kristóf (15??–1602) feleségéről, Bornemissza Margitról és Úsz Bálint leányáról, akinek nevét a „Mefoghatatlan kegyes Isten-ség” kezdetű ének versfői őrizték meg. Gerézi Rabán Görgy Kristóf szepesi alispán leányára, Máriássy András (1558–1608) feleségére, Margitra gondolt (*A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 292.). Görgy Margit 1590-ben mehetett férjhez, hozományának jegyzékét ekkor írták össze. (Radvánszky Béla jelentése a radványi levéltár egy részéről, Századok, 1875, 48.)

41 FINÁCZY Ernő, *A reneszánsz kori nevelés története*, Bp., 1919, 262–265.

42 Jacobus de VORAGINE, *Legenda Aurea*, 195.

43 BÓNIS György, *Balassi Bálint szentszéki pereit*, ItK, 1976, 671–676.

44 Eduard FUCHS, *Az erkölcsök története az újkorban. I. kötet: A renaissance*, Bp., 1912, 218.

45 RMKT XVII. 6., 395, 442. (190. szám).

46 BALASSI Bálint *Verset és Szép magyar komédiája*, sajtó alá rend. ECKHARDT Sándor, az utósztót írta KLANICZAY Tibor, illusztrálta SZÁSZ Endre, Bp., 1961, 124. (A 243. lapon Eckhardt Sándor jegyzete: „A szögletes zárójelben lévő szavakat és a dőlt betűsöket a kiadásban magunk pótoltuk, részint, hogy a másolón hibája miatt hiányos vagy romlott szöveget kiegészítsük...”)

47 LÜKŐ Gábor, *Balassi Bálint búcsúja* = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, VIII. (1969–1970), 221–224.

48 KRIZA János, *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, Bp., Bibliotheca, 1943, 21–22.

49 MÉSZÁROS István, *Újabb virágének-töredék a XVI. század első feléből*, ItK, 1960, 199–200.

50 *Asszonyok és férfiak tüköre*, kiad. VÍGH Károly, Bp., 1980 (Magyar Hírmondó), 298–300., 306–307., 310., 319–320. – VÍGH Károly, *Szerelmi ének 1633. évi tanúvallomásokban*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Kolozsvár, XIV. (1970), 377–378. A keszkenőre írt sorok betűhív közlése. – *Erdélyi magyar szótörténeti tár, I. kötet*, anyagát gyűjt. és szerk. SZABÓ T. Attila, Bukarest, 1976. 863/B-hasáb, betűs 1. címszó [Marosvásárhelyi Levéltár, 290. 124 b]. – A keszkenő korabeli használatáról: PALOTAI Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, 1940. – Keszkenők az Iparművészeti Múzeum Textilosztályán szép számban találhatóak, de betűs nincs közöttük (László Emőke közlése).

51 BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Bp., 1975, 77–78. (Humanizmus és Reformáció, 5); Martinus CRUSIUS, *Germano-Graeciae libri sex*, Basel, 1585; APPONYI Sándor, *Hungarica, I.*, Bp., 1900, 508.

52 GYÖNGYÖSI István, *Porából megédegett Főnix*, 46–47.

53 GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido; Proserpina elragadtatása; Cuma városában épített Dédalus temploma; Heroida-fordítások*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit; utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 200–201.

54 RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, I.*, Bp., Helikon Kiadó, 1986 (az 1895-ös kiadás alapján), 104. kép és jegyzete a 342. lapon.

55 *A mi dalaink. Ifjúsági daloskönyv*. VIII. Az Ifjú Erdély kiadása, Kolozsvár, 1943, 221. (187. szám). Az első strófa 3. sorát így lehetne javítani: „Bocsásd meg, hogy ha mit valaha vétettem”.

56 Hímzett virágokkal díszített keszkenőt tartó löcsei polgárasszonyt ábrázol egy 1641-ben készült festmény, amelyet a Magyar Nemzeti Galériában őriznek.

57 SZENTI Tibor, *Paráznák. Feudalizmus kori (1723–1843) szexuális büntetőpercek (Válogatás)*, Hódmezővásárhely, 1993.

58 STOLL Béla, *Balassi Bálint ismeretlen versrészelei*, Magyar Nyelv, 1952, 170.

59 IVÁNYI Béla, *Tinódi-idézet egy XVII. századi levélből*, ItK, 1954, 318–319. – BENCZE Balázs, *Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben*, ItK, 1999, 666–670.

60 ECKHARDT Sándor, *A körmendi Balassi-émlékek*, EPhK, 1943, 32–48. (2. *Udvarlás Balassi Bálint verseivel*) – Wesselényi Ferencnek egy 1644. március 21-én, Füleken kelt, s Esterházy Miklós nádornak írt levelében van egy olyan versidézete, amelynek segítségével az RMKT XVII. századi sorozatának 3. kötetében, a 150. számon közölt „Keserves panaszim, mi haszna, hogy tészem” kezdetű ének 7. strófájában, a hiányzó 3. sor pótolható. Többek közt ezt írja Wesselényi: „Éngem sokféleképpen próbálnak, hol szép szóval, hol haraggal, de én csak választ sem ádtam nékik. Igazán énekelhetem (amint gyakorta dúdolom is): Éngem fenyegetnek, de varok Istentől, felgyün még sötétből az én napfényem is, kit kívánok szívből.” (MERÉNYI Lajos, *Wesselényi Ferenc levelei füleki kapitánysága idejéből, 1639–1644*, Hadtörténelmi Közlemények, 1893, 194–195.)

61 BALASSI Bálint *Összes művei, II.*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 129. (II. Wesselényi Ferenc nádor Balassi-idézetei).

62 RMKT XVII. 6., 383., 432. (179. szám).

63 RMKT XVII. 6., 16.

64 A könyvbejegyzést Kelemen Lajos fedezte fel a kolozsvári Unitárius Kollégium Incun. 4. (r. sz. 19) jelzetű kötetében (*Annotationes Philippi Melanchthonis, 1523*). A szöveg: „Semmi már énnékem ez világban éltem, mert nincs remésemem, kivel szívem vidámitánám, vagy bús lelkelem erőmre fordíthatnám, mert nincsen ílettem semmi. – Óh, én szegin fejem, mire jutott igyed, hogy szüntelen siralom gyötör tigned, nagy gond, nagy nyughatatlanság süllyeszt, veszt, szívem keserítő, bú szerző nagy szeginség.” Az adat közléséért Jakó Zsigmondot illeti köszönet.

65 *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, Bp., 1981, 10.

- 66 RMKT XVII. 9, 487, 741. (182. szám).
- 67 A beillesztett strófákhoz köthető analógiák: Búcsúmot úgy adá, mint számkivetésre (IV. 15.) ... vígan már búcsút vettem (Fulviáról) – Hadd vehessek búcsút immár bánatimúl (Hymnus III. 5.) – A *szertető* szó előfordulásait – nagy számuk miatt – csak a versciklus sorszámaival jelzem: I., II., IV., VIII., IX., XIV., XVII., XIX., XX., XXII., XXV., XXVI., XXVII., XXX., XXXV., LXII., LXIV., [LXVI.]. Ugyanez a szó a komédiában szinte kulcsszó, oly sokszor jön ott elő! – ... nemkülönben, mint karul (XVIII. 4.) Mint egy áldozatot (X. 9.) ... mint egy kárhozót (L. 9.) ... mint egy mély tömlőből (Komédia, Act. V. Sc. 4.) Segélj, most ideje, ... (54. zsold. 1.) ... megváltam te kezedtől (IX. 6.) szép személyét (III. 5.) ... szép személye (IV. 9.) ... szép személyét (X. 5.) Szeretők személyét ... (XX. 2.) Az én szívem ... mindenkor csak búskodó, mert az én ... (XXI. 6.) ... igen közel jár a bánat mindenkor az vigassághoz (Komédia, Act. I. Sc. II.) ... s bűmra esmét fordított (LIX. 2.) Azt, ki közülünk többet ejtett búra (LXIV. 9.) ... a szerelem bűmra most malommá lett (Célia, V. 1.) ... csak egyedül nékem (XIX. 3.) Csak te egyedül, szép Julia (Komédia, Act. III. Sc. I.) ... teljes reménsséggel nyugszik tüzesült lelkem (LVI. 1.) Ki jó reménsséggel virágzott, zöldellett. (Segélj meg ... 5.) ... kedves Julia tűnnek (LIV. 15. Fanchali-változat) Hogy vétettem ... (V. 2.) Mit vétettem ... (LVI. 5.) Megbocsáss, Julia, nem akartommal véték (XLII. 4.) Inkább te bocsáss énnékem, ha ... nem becsültem te szerelmedet (Komédia Act. V. Sc. V.) Nemdenem kedvedért (XXV. 5.) Kit tőrök naponként ... (IV. 1.) ... csak őérette tőrök mindent jó kedvvel (XLIV. 5.) Felejtett árva (XIII. 8.) Hagyál el éngemet ilyen ársaságra (XXV. 4.) Bujdosom, mint árva (XLIV. 3.) ... az én árva keserves fejemet (XLIX. 6.) ... engem szegény árvadot (LVI. 6.) ... én ez árva életem (Célia II. 2.) ... én szarándok árva életem (Komédia Act. I. Sc. I.) Azt sem érdemlettem volna bizony tőle (IV. 12.) Mert haszontalanok, jót nem érdemletek (LXVI. 12.).
- 68 LÜKŐ Gábor, *Balassi Bálint búcsúja*, 221–224.
- 69 Vö. *A Magyar Népzene Tára V. Síratók*, szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, Bp., 1966.
- 70 RMKT XVII. 9. és 14. kötet.
- 71 Halotti énekek, melyek illendő megjobbitással, bővítéssel, díszesebb renddel és egy-néhány 'soltárokkal a közhaszonra újobban kibocsáttattak. Pozsony és Pest, 1791. – ua. Pozsony és Pest, 1802.
- 72 GYULAI János, *ΘΠΕΝΟΣ ecclesiae Debrecinae de morte clarissimi theologi dn. Thomae Felegihazii Debrecini, patriae pastoris laudatissimi, ...* Debrecini, 1586. (RMNy 583).
- 73 *Epitaphia generosorum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassa de Gyarmath fratrum germanorum, pie et gloriose pro fide Christiana in diversis praeliis extinctorum, gratitudinis ergo a diversis conscripta.* Bartphae, 1595. (RMNy 759) – Balassa Bálint *Minden munkái*, II. kötet, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1923, 643–644.
- 74 GERGEI Albert, *Árgirus históriája*, bev. NAGY Péter, szöveggond. és jegyz. STOLL Béla, Bp., 1986, 97.
- 75 ÚJFALVI Imre, *In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek*, Várad, 1654, 32. (RMNy 2565).
- 76 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*; PETRÁS Incze János, *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 1135.
- 77 RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérék, Bálint és Ferenc halálára* [Az 1596. évi, vizsolyi kiadás hasonmásával.], szerk., sajtó alá rend. és jegyz. ÁCS Pál. (A kíséző tanulmányokat írta: HAIMAN György, PIRNÁT Antal, SZABÓ András, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.) Bp., Balassi Kiadó, 1994.
- 78 RMKT XVII. 8., 201. (64. szám).
- 79 RMKT XVII. 1., 369–371. (87. szám).
- 80 RMKT XVII. 1., 458–459. (103. szám).
- 81 RMKT XVII. 9., 319. (121. szám).
- 82 POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tiüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 68.; KODÁLY Zoltán–VARGYAS Lajos, *A magyar népzene*, Bp., 1971, 250. (351. szám).
- 83 RMKT XVII. 9., 414. (161. szám).
- 84 RMKT XVII. 9., 246. (89. szám).
- 85 RMKT XVII. 9., 506. (198. szám).

86 *Kurucz költészet*, sajtó alá rend. és bev. ERDÉLYI Pál, Bp., 1903, 83–84.

87 RMKT XVII. 11., 306. (103. szám).

88 *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szöveggond., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 24, 352–358.

89 RMKT XVII 9., 409. (159. szám).

90 RMKT XVII. 9., 499–500. (194. szám).

91 RMKT XVII. 3., 92–95. (54. szám).

92 RMKT XVII. 3., 197. (66. szám). Talán ez volt az a Fodor Pál, aki 1616-ban másolta énekeskönyvét. A könyvtáblából kiáztatott töredéken Balassit utánozó szerelmes vers olvasható. (RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Ismeretlen XVII. századi versek*, ItK, 1981, 439–442.)

93 RMKT XVII. 9., 304–305. (111. szám).

94 RMKT XVII. 3., 60. (36. szám).

95 RMKT XVII. 3., 182. (110. szám).

96 *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, sajtó alá rend. ESZE Tamás, KISS József, KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953, 457–458. (62. szám).

97 ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiismereti szempontból*, I. kötet, Pest, 1868, 102.

98 Actus V., scena IV. Julia: Míg te Credulus voltál s én Julia, addig kegyetlen s kedvetlen voltam hozzád, de mihelt te is Thyrsisé lettél s én is Angelicává, ottan kegyes szerelmes lettem hozzád.

99 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 26.

100 *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582.

101 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958, 15. és 23. szám.

102 TARI Lujza, *Hangszeres zene a magyar népi gyászszertartásban*, Ethnographia, LXXXVII (1976), 152. (Veress Sándor 1930-as moldvai gyűjtése.)

103 KODÁLY Zoltán–VARGYAS Lajos, *A magyar népzene*, Bp., 1971, 249. (349. szám).

104 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958, 235. szám.

105 KODÁLY Zoltán, *Árgirus nótája*, Ethnographia, XXXI (1920), 25–36.

106 RMKT XVII. 9., 152. (37. szám).

107 RMKT XVII. 14., 218. (65. szám); lásd még: 370. (108. szám).

108 WALDAPFEL József, *Balassi lengyel kapcsolataihoz*, EPhK 1941, 315. – WALDAPFEL József, *Basiliscus és salamandra Balassi korának költőinél*, EPhK 1929, 242. – Bonefonius: „Quin vos quin potius subite flammas, Quin vos quin potius valere in ignes, Camoenae mihi non bene auspicatae.” ... „Quin vos vivite clara Pancharillae Meae nomina, vivite, o, Camoenae, Nec incendia nec timete flammas.”

109 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I. Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 132–133.

110 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Versek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 268–270.

111 A Balassi-versekben lévő aranymeteszésről: KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Bp., Balassi Kiadó, 1992, 53–54. – A Szentháromságról szóló három himnusz sorainak összege, mint azt Horváth Iván észrevette, $44+27+28=99$, amely a teljes versciklus $3 \times 33=99$ versére utal (HORVÁTH Iván, *Balassi-sor számmissztikai értelmezéséhez*, ItK, 1970, 672–679. és HORVÁTH Iván, *Balassi költészet történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 65–78.). Ha a számmissztika tökéletes, úgy ezt a ciklusra kivetítve, a soroknak a strófák felelnek meg, így az ideális 99 vers 999 strófából kellene hogy álljon. A meglévő 66-os, sajnos hiányos ciklus strófáinak összege 666-ra tendál. Az első 33 versből hiányzik a teljes 31. számú, valamint a 30. számú hosszú, epillion jellegű vers vége. A meglévő énekek strófaszáma 335. A hiányzó 31. számú vers helyére illő, kétes hitelű szerzemény 13 strófás, így, ha a jelenleg 28 strófányi 30-as vershez még 15 strófa kerülne, úgy 363 strófa lenne a végösszeg. A második 33 versből a 36. számú hiányzik és a búcsúvers elveszett strófái. A meglévő énekek strófaszáma 276. A megkezdett, de kétes hitelűként kezelt 36-os vers 14 strófás, ha a most rekonstruált búcsúvers 13 strófás, úgy 303 strófa lenne a végösszeg. Tehát a 66 vers $363+303$, azaz együttesen 666 strófát tesz ki. Ha az *Istenes énekek* 33 verse meglenne, s 333 strófából állna, úgy összesen 999 versszakot tenne ki a 3×33 -as kompozíció.

A hatalom nyelvi kifejezései Balassi költészetében

Cupido szívemben sok tüzes szikrákkal
szerelmét most újítja,
Elmémben, mint várban vigyázzván virrasztó,
herdóját ő úgy mondja,
Tüntetvén előttem szép csillagom képét,
velem csak kívántatja.¹

Az a véleményem, hogy minden olyan értekezésnek, mely a Balassi Bálint műveiben meglévő hatalom-fogalomról szól, e versszak figyelmes és végiggondolt átolvasásából kell kiindulnia: a strófa azt a pillanatot ragadja meg, amelyben költőnk kompozíciós képessége a hozzá legjobban illő szimbólumokban fejeződik ki. Különös jelentőséget kap benne az a hasonlat, mely szorosán összekapcsolja az „elme” és a „vár” fogalmát, egy olyan jelentésterületen, amely azonban nem a szorosan vett hatalom-fogalomé. Pszichológiai és kulturális gépezet fogaskerekei között vagyunk, ahol a harcias nyelvezet látszik a legalkalmasabbnak arra, hogy a szerelmes költő különleges érzelmét kifejezze már megvallott, ismételt, mindig új szerelmi állapotáról.² Petrarca óta, s még korábbról³ bevett módszer ez, és természetesen az európai petrarkizmus és a Balassi-költészet alapeleme. Mindazonáltal itt más úton szeretnék végigmenni, az európai szerelmi költészetben meglévő hatalom-terminus hagyományos használatától indulva eljutni addig, hogy mélylélektani szempontból tárjuk fel fejlődésének és átalakulásának néhány szakaszát, s talán akkor majd láthatóvá lesz, hogy az új éltető erőből, amelyet Balassinak sikerül beáramoltatnia a sztereotípiába, megszületik a hatalom-fogalom, mely valósággal megrémíti a férfit és költőt: s ez a hatalom a hír, pletyka, rágalmazás. Végül is itt a férfi és költő Balassiról van szó, aki ugyan a hagyományos kánon területén belül mozog, de azon belül új, más és eredeti, emberi és írói utat keres, mely a háború- és hatalom-fogalom két szomszédos jelentésterületéről indul, hogy a hatalom különös formájának felmutatásáig jusson el: a szó hatalmaig.

A versszak és a benne foglalt szimbólumok fontossága feltűnt annak, aki helyénvalónak látta, hogy megjegyezze: „ha a szakaszt összevetjük az Őt-

venkilencedik ének első versszakával, a képszerűsítés érdekes párhuzamát figyelhetjük meg”.⁴ Ezek a kérdéses verssorok:

Szerelem istene, Venusnak ereje
 most meg megkörnyékezett,
 Elmém nagy bánatban, szívem is új langban
 egy szép szűz miatt veszett,
 Kit előbb is láttam, de reá nem gyúltam,
 mert így, mint most, nem tetszett.⁵

Nemcsak hogy egyetértek azzal, aki – helyesen – kiemeli a lényeges intertextuális kapcsolatot, mely a két költői helyet összeköti, de hajlok arra, hogy ezt a Balassi-költészet centrális pontjának lássam, olyan pontnak, mely felé emberi tapasztalat és irodalmi gyakorlat tartanak. A Balassi-filológia tudatában van annak, hogy Balassi Bálintról, az emberről és íróról szóló bármiféle kutatás csak annak tudomásulvételéből indulhat ki, hogy élet és mű között dichotómia van, hogy ezek mint két külön dolog jelennek meg. És ebből a dichotómiából következik egy másik ellentétpár: életrajz és fikció között. Csakhogy Balassinál ez az antitézis – egység. Az imént idézett versszakban például, úgy gondolom, életrajz és fikció újjászerveződnek, egységgé sűrítődnek, hogy egy a szenvedő személyiségről alkotott egységes, de komplex képet tárjanak elénk, és egy olyan költészetet, amely az emiatt érzett rossz lelkiállapotot akarja kifejezni. Az antitézis Balassinál nemcsak retorikai fogás, kompozíciós elem, költői adalék: megszenvedett élettapasztalat is, gondok közt megélt létezés is – hogy a pszichoanalízisből vett fogalommal éljünk –, „ontológiai bizonytalanság”⁶ közvetlen kifejezője. S érdekes megfigyelés számomra, hogy ez utóbbi fogalom mintegy megerősíti mindazt, amit már több alkalommal módomban volt megjegyezni az „én veszett fejem” kifejezéssel kapcsolatban, mely szintén többször visszatér költeményeiben és a *Szép magyar komédiában*.⁷ Az irodalmi sztereotípiát megint kifejti, értelmezi, kifejti a léttapasztalatot.

Bár jól ismerjük költőnk egzisztenciális viszontagságait, érdemes felidézni ezt a rövid, tömör, hatásos részletet:

Tűz volt a véreben. Tettei meggondolatlanok, hirtelenek, az első ösztönre cselekszik. Egy adósát házában embereivel megtámadja, elfogja, elhurcolja; egy intrikust szitkokkal és ütlegekkel intéz el, majd fogva tartja, holott nemes ember; a selmeci bíró nyegle fiát a vihnyei fürdőn amúgy Ádám-kosztümben elpáholja, mert az olyan hangan szólítja meg őt, amilyenrel ő saját szolgájának parancsolta, hogy ingét odahozza. Lovagol az úton, szembe jön kocsin egy szép polgárnő, a földre teperi. Feleségének és magának nászajándékul erőszakkal akarja elfoglalni Patak várát. Mindez ugyanannyi pört jelent, pört a rokonsággal, a szomszédokkal, polgárokkal. Országról országra hányódik: hol Erdélyben, hol Lengyelországban, de többnyire Bécsben és Pozsonyban bukkan fel, vagy az udva-

roknál, vagy a legkülönfélébb rendű, rangú leányok és asszonyok társaságában. Ha nincs úton, a végvárakban vitézkedik: nagy szenvedéllyel, igaz lelkesedéssel szereti a fáradtságos, veszélyes, férfias katona-életet. Elnincstelenedése, a pörök, az udvar kegyvesztése arra készítetik, hogy lovakkal kereskedjék, vagy katonát toborozzon a lengyel hadba, holott szívesebben lenne valamelyik végvárban.⁸

Ez a Balassi-portré, mely jól adja vissza az ember viszontagságos létének zavaros szövevényét s kifejezetten reneszánsz jellegét, okkal engedné feltételezni, hogy a hatalom különböző, rejtett vagy intézményes formáihoz kapcsolódó téma hangsúlyos helyet kap a versekben. A költő ellenben hallgat mindezekről, és szívesebben fejezi ki magát az európai szerelmi költészet sztereotípiáinak általános nyelvében. Mit jelenthet vajon ez? Azt talán, hogy a dichotómia radikális, végleges, megfellebbezhetetlenül határozott és visszafordíthatatlan? Nem hiszem, hogy Balassi ilyen megkettőzött képet akart volna adni magáról, nem hiszem, hogy életével és művével egyféle tudathasadást akart volna bemutatni. Nem a Balassi-költészet konvencionális, hanem az a szókészlet, amelyet használ, amelyből építkezik. És konvencionális lenne életrajz és fikció éles szétválasztása: csakhogy Balassi maga mindig közbelép, hogy a fikciót a valóság részévé tegye, vagy – de ez ugyanaz a dolog –, hogy egy csipetnyi realizmust illesszen az irodalmiság és az irodalmi hagyomány elmosódó füstkarikái közé.

Igy aztán egy olyan költő esetében, mint Balassi Bálint, a hatalom-szókészlet vizsgálata és dokumentációja nem tartogathat meglepetéseket. A petrarkizmus, a mindenütt jelen lévő és visszatérő olyannyira kedvelt szerelmi téma, az Istennel folytatott zokogó párbeszéd az istenes versekben: mindez nagymértékben meghatározza e kutatást, s előre körvonalazza eredményeit. E kutatás során – melyet kétségtelenül megkönnyít egy új, értékes munka,⁹ melyben az anyag feldolgozásának egyik értéke a szócikkek felépítésének bősége és magyarázó jellege – megtudjuk mindenekelőtt, hogy a három alapvető címszó: „hatalom”, „hatalmas”, „hatalmú”, beleértve ezek összes változatát személyraggal vagy egyéb toldalékkal, összesen 19-szer fordul elő a versekben és 4-szer a *Szép magyar komédiában*.¹⁰ Vizsgálódásunk első lépése legyen az, hogy értelmezzük a szótár által adott jelentéstörténeti értelmezésen túl, költészettörténeti szempontból eme előfordulásokat: ezzel fel tudjuk majd mutatni, hogy Balassinál a hatalom-szókincs valamely elemét tartalmazó költői képek nagyon is emberi kifejeződései annak az általános rossz érzésnek, mely hol az irodalmi fikció szférájában tör elő, hol a viszontagságos lét spirituális pusztaságának legsivárabb vidékein fakad föl.

1. A női szemek hatalma

Ez az első hatalmi forma mindenekelőtt az ellenfél fegyverét jeleníti meg, amely lelki sebeket ejt, s amely örökös fájdalom állapotában tartja azt, aki kénytelen elviselni nem annyira és nem csak mások zordonságát, mint inkább saját fájó és szenvedő lelke törekeny érzékenységét:

Mert mint szájatoknak hogy vagyon fulákja,
Így ó szemének is vagyon nagy hatalma,
Még sért szerelmével, mihelyen akarja.¹¹

A költő más helyen is főként saját elveszettségéről szól, kevesebbszer a rendkívüli szépségről, amit amúgy nem leír, inkább túldicsóít:

Íme, lám naggyal meghaladtad az te szépségeddel,
Az kinek nevét viseled te vezetékneveddel,
Az napnál hatalmasb vagy te két szép szemeddel,
Szép Diana is semmi hozzád magaviseléssel.¹²

Általában nem csak és nem annyira a szeretett hölgy tekintetének hatalmát énekli, mint inkább annak ingatag személyiségét, aki csak külsőleg, látszatra tűnik erős akaratúnak, magabiztosnak; legbelül kételyek, aggodalmak gyötörnek, melyeket a szerelmi nyelvezet konvenciói csak részben tudnak leplezni:

Hatalmas szemei, haragos beszédi
engem noha vesztenek,
De minden szépségnél, minden szerelemnél
mégis inkább tetszenek,
Rajta esik, hal, vész lelkem, s csak az nehéz,
hogy tart számkivetettnek.¹³

Az erőszakos és kizárólagos jelenlétet skandáló szeretett „én” és az ellenállni nem tudó rejtőzködő szerető „én” közötti valóságos szópárbaj határozza meg e versszak szerkezetét. De véleményem szerint a költő itt sem csak saját szerelmes állapotát énekli, hanem főleg saját, többé-kevésbé valódi, de valóságosan átértett egzisztenciális tehetetlenségét:

Én vagyok Julia, én szemem hatalma
mindennek szívével bír,
Én megbódogítok, kit jó szemmel látok;
kit gonosszal: hal, vész, sír;
Én szerelmem ellen ez világon sincsen
orvosság és hasznos ír!¹⁴

2. A szerelem hatalma

Ez a téma mindenekelőtt a *Harmincadik* énekben kerül elő. A kiadást kísérő kritikai apparátusban, helyesen hangzik el: „A költemény – egy barátához intézett költői levél – a szerelem mindent betöltő, mindenki fölött uralkodó hatalmát illusztrálja, bő példatárral. Az érveket – amelyek többsége Ovidiustól ered – főleg két forrásból, az Eurialus és Lucretia, továbbá a Gisquardus és Gismunda széphistóriából, illetve azok latin eredetijéből veszi.”¹⁵ E helyénvaló és hasznos információkhoz azt a megjegyzést fűzhetem, hogy az ún. „felsorolások” konvencionális alkalmazása és az ún. „szemlék” használatának kompozíciós és retorikai fogása a köré a probléma köré szerveződik, ami a költőt a leginkább érdekli. És gondoljuk csak meg, ha a szerelem örök hatalmának története a szerelmesek örök boldogtalanságának története is, akkor a költő Balassi igazolhatja a férfi Balassi állandó kellemetlen létérzését:

Gondolj régi időt eleitől fogva,
Megesmered, hogy volt mindenütt hatalma,
Bölcsnek, vitézeknek jóvát ő megbírta,
Szerelem erejét senki meg nem állhatta.

[...]

Trójának mi rontá el erős kőfalát?
Priamusnak mi veszté el királságát?
Pyramust és Thisbét, az igen szép leánt
Szerelem ölé meg, látod-é nagy hatalmát?¹⁶

A 23. versszakban ugyanebben a költeményben a valószínűleg Enyedi György *Historia elegantissima regis Tancredi filiae* (1574) című széphistóriájából származó,¹⁷ Ámor válogatás nélkül osztott csapásairól szóló érvelés nyújt lehetőséget Balassi számára, hogy olyan fogalmi kontaminációt végezzen, ami számunkra a hatalom-fogalom elemzésekor érdekes.¹⁸ Balassi azonban ilyen hatalmat a szerelemnek tulajdonít, egyfajta logikai rövidzárlatnak köszönhetően a keresztény Isten és a Szerelem pogány istene ugyanazon mindenható erővel vannak felruházva, egészen odáig, hogy az istenes versek fájdalomtól sújtott imáiban olykor egymással szembesülnek. S amikor költészete sajátosan eredeti jellegét keresi, ez megint elvezeti Balassit odáig, hogy a megélt élet plasztikus realizmusába és a mindennapi beszédbe kimódolt hasonlatot szőjön:

Mint hatalmasnál nincs személyválogatás,
Így szerelemnél is nincs semmi választás,
Kinek-kinek az övé helyett nem kell más,
Béka lévén, fogolynak tetszik a kedves társ.¹⁹

S egy olyan műben is, melyben a „téma az ókortól ismert, a humanizmus költészetében igen népszerű”,²⁰ Balassinak sikerül dialógust szőni a való élettel, a Cupidót leíró költői szópárbajon keresztül, akinek hatalma megint a „szemle” sztereotípiájában ismertetik föl:

Császárok, királok vadnak hatalmában,
Bölcsök, jó vitézek járnak udvarában,
S vallyon s ki nem égett soha nagy langjában?²¹

Egy végső soron csökkentett, szándékosan sematikus, stilizált szókészlettel élve Balassi hagyja, hogy a szerelmi és a háborús hatalom két jelentéscsoportosulása összefonódjék, egymást kölcsönösen alátámasszák a retorikai és kompozíciós játék pompájában. S ez a játék nem mindig árulkodik költői rátermettségről, lehet a költői lelemény halványulásának jele is: az alliteráció fölöslegesen ismétlődő, a szókincs önmagából táplálkozik, a fogalmak kiürülnek. S emiatt nem kell szükségképpen a költői tehetség hiányára gyanakodnunk, inkább a fogalmi készlet korlátozott volta az, ami ismétlésre készíti a költőt. Szerelemről beszél, annak jelenségegyütteséből bőven merít, az európai lírai hagyomány fráziskészletét biztosan kezeli, de mást akar mondani, mindenesetre nem csak szerelemről akar szólni:

Szerelem s Julia egymás mellett állva
reám szikráznak vala,
Gerjeszt mind a kettő, mert mindenike lő,
nagy mindenik hatalma:
Egyik szép szemével, másik nagy szenével
erejét rám támaszta.

Ily veszedelmekben a család Szerelem
szép szóval szóla nekem:
Add meg, mond, magadot, hatalmomot látod,
csak kár, hogy víz ellenem,
Mert kezemben akadsz, vagy ugyan itt meghalsz;
lám, régen esmersz engem!²²

„Az utolsó, Celiához címzett versben élete eddigi két legnagyobb szerelmét hasonlítja össze. Immár szívesen megszabadulna a szerelemtől, belátja azonban [...], hogy a szerelem »világbíró«, s nem tehet ellene semmit.”²³ Pontosan így van: a kimerült téma vitathatatlanul uralkodik a hasonlatokban, de egy olyan frazeológia éleszti újjá, mely váltogatja az emelkedett kifejezésmód absztrakcióit a realiztikus ábrázolás gyors ecsetvonásaival. A hasonlat a túlfinomult játék határait súrolja, de a színpalak mögött ott az önéletrajzi háttér:

Gondolkodván rajta csak té-tova hajta
 fejet Cupido szómon.
 Monda: Szegény bolond, Mars-é te gyámolod?
 Hát hol az én hatalmom?
 Ketten csak ti vadtok, kik semmit nem adtok
 én bosszúállásomon?²⁴

Nem is hihetjük, ha valóban meg vagyunk győződve arról, hogy legalább villanásnyi önéletrajzi elem található ily nagy mennyiségű művészi absztrakcióban, hogy Balassi képes lenne elképzelni magáról, hogy őt a szerelmi csapda megkíméli. Pontosan tudja, lelki-fizikai felépítésének köszönhetően arra rendeltetett, hogy szüntelen kutassa azt, amit meg akar tagadni magától: és szerintem nemcsak irodalmi játékról van szó, hanem olyan írói eszközök tudatos használatáról, amelyek arra hivatottak, hogy kifejezzék a kifejezhetetlent, azaz a költő önnön „lelki szövegkönyvét”:

Mert ki seregednek én vagyok fő tagja,
 Rajtam düheskedik mérgednek hatalma,
 És tovább öregbül életemnek kinja.²⁵

Vénus hatalma megizmosodik, emberfeletti bizonyosságérzetet ad, egy olyan bizonytalan és szövevényes érzelmekkel teli embernek, aki már csak egyre mesterkétebb módon képes verset írni, és aki éppen ezért képes kifejezni szerelmi diskurzusa immár bizonytalan, ingatag, átmeneti jellegét:

Vétkedet bocsátja, sőt elő sem hozza,
 ha térülsz kegyelemhez,
 Mivel eddig bírtál, azon hatalommal
 bocsátja kezeidhez;
 Ne gondold, oly könnyen ez véghez mehessen,
 nem fér emberségéhez.²⁶

3. Isten hatalma

Balassi bizonyosan nem teológus. Mindazonáltal három Szentháromság-himnuszában könnyű felfedezni a kísérletet, hogy Istenről, vallásról való gondolatait organikus egységbe szervezze: 1. a „Deus absconditus” rejtélye; 2. a Kereszt „botránya”; 3. a „pietas” és „caritas” igazi értelme. Egyszóval Balassi ebben a szükségképpen kicsi, de jól szerkesztett ciklusban,²⁷ véleményem szerint, egy átgondolt és személyes Isten-felfogást, a Szentháromság-Szeretetet követve (ami egyébként igen érdekes téma és amit mielőbb tanulmányozni szándékozunk más helyen és más céllal), megkísérli lehántani a

szertartásosság és a kiszámított, ismételt apológia kemény kéréget, egyszerűen új életet kíván adni annak az Egyház, sőt az Egyházak dogmatikus, hierarchikusan épült, szertartásos struktúrája által kínált vallásosság időtől megsárgult képeslapjának. Ebben a természetfeletti rendről elmélkedő kontextusban az isteni hatalom az ember szolgálatában áll, az ember felé fordul, az ember megmentésére törekszik: ez az a valóban modern tézis, amelyet Balassi saját szenvedő embersége minden erejével költeményeiben megjelenít:

Azért ez lelke érzette sok jódot
Ne halogasd megszabadításodat,
Mert ha elveszek is, Uram, mi hasznod?
Azzal ugyan nem öregbül hatalmod.²⁸

Isten hatalma felüdülés, befogadás, biztos, ledönthetetlen menedék. Érdekes megjegyezni, hogy Zrínyi Miklós is szívesen használta a kőszikla-hasonlatot.²⁹ Bizonyosan mindkét költő a Bibliából merít, de erre a mintára mindkettő új, egyéni költészetet tudott építeni. Balassi ezúttal is modern módon megelőlegezi Zrínyi kételyes modernitását a „Deus absconditus”-szal („most is aluszik az Úr”), akinek csalahatlan, gondviselő közbenjárásáról döntő bizonyosságot szeretne kapni („de tőlök megment engem”):

Őt áldja énekszóm, versemre okom
legyen csak ő énnem,
Mert ő árnyékában és sátorában
megtart, nem hagy elvesznem,
Mint erős kőszálra, viszen hatalmára,
hol nem árthat sok ellenségem,
Sőt noha úgy tetszik, hogy most is aluszik
az Úr, de tőlök megment engem.³⁰

Másutt is a bibliai nyelvre egy saját nyelvet épít, abból merít, hogy új, költői anyagot formáljon, hogy egy újfajta érzékenységnek kifejező erőt adjon:

Tüzes hatalommal forgó ti nagy Egek,
Avagy tengerekkel együtt minden vizek,
Örök dicsérettel őtet tiszteljétek!

[...]

Mert ő az, akinek hatalmában az Ég,
Neki enged tenger, Menny s földi kerekesség,
Segélli övéit, mint mennyei felség.³¹

A hatalom, mely a világegyetem rendjét szabályozó s fenntartó fizikai és matematikai törvények alapja, itt egy felsőbb hatalom (Dante „felső mozgató”-ja) szolgálatába helyeződik, mely szeretetből akarta, erősen kormányozza, s gondviselészerűen irányítja azokat. A himnusz, mely a 148. zsoltár e parafrázisából születik, egy nyugtalan, modern, érzékeny lélek nagyon személyes éneke, aki képes elámulni e majdnem mágikus, titokzatos erő látán, mely az univerzumot szabályozza: s olyan hangsúlyokkal teszi, amelyeket ante litteram romantikusnak mernék nevezni. Figyeljük meg a kép erejét, a „Szép Hold, éj lámpása” dallamos szókapcsolatában a 8. verssorban, vagy az idézett versszakok szimfonikusságát. A kapott hatalom (a természeti világe) hódolattal él az őt létrehozó hatalom öln, és az ember elégedettnek érezheti magát, ha részesülhet ebben a páratlan, megismételhetetlen, végső együttlétben.

Az isteni hatalomra hagyatkozás totálissá, véglegessé, feltétlenné válik. Az 50. (51.) zsoltár nyelve, ikonográfiája, ritmusa, mely annyi újraolvasást, átírást és mégoly figyelmes parafrázist ihletett a legkülönfélébb nemzeti nyelveken – a XVI. századi magyar irodalomban meg kell említeni legalább Szegedi Lajosét („Légy irgalmas Úristen minekünk” kezdetű), Hartyáni Imrét („Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala”), és a névtelenekeket („Úristen, irgalmaz nékem”) – Balassiban mély költői feszültséget ébreszt, késztetést arra, hogy próbára tegye magát írói alkotásaiban, a teremtett világ elmondhatatlanságának elmondásában, ember és Isten különösen konfliktusos kapcsolatának megjelenítésében. Páratlan szépségű szemlélődő víziókban Isten hatalmát Isten egyetemes szereteteként fogja fel, melyet egy másik hatalomtól szenvedő teremtménye iránt érez; arról a hatalomról van szó, ami az embertől származik, és mohón, vadul az emberre támad:

Végtelen irgalmú, ó, te nagy hatalmú
 Isten, légy már kegyelmes!
 Onts ki mindenestől jódot rám kebledből,
 mert lá, mely veszedelmes
 Bűnöm miatt lelkem, ki titkon rág engem,
 mert nagy sebbel sérelmes.³²

E csodálatos *Miserere* harmadik verssorának nyers képe („titkon rág engem”) nem új Balassinál. Emlékszünk, jelen volt már az *Ötvenedik* énekben is, s szerintem ugyanazt az egzisztenciális és spirituális állapotot volt hivatva kifejezni, hisz közelebről szemlélve a lélek egy látomásáról van itt szó:

Akkor az én dolgom azonképpen nagyon,
 amint a bölcsök írják,

Hogy egy kárhozottnak Pokolban nagy kányák
szívét rágják, szagatják,
De nem fogyathatják, noha rágton rágják,
mert nőttön nőni látják.

Én szívemet is így, mikor énhozzám víg,
ő nevelten neveli,
De viszont, mint kánya, ő kegyetlen kínja
rágja, szagatja, eszi
Én állapotomot, mint egy kárhozatot,
oly keservessé teszi.³³

Tudom, hogy a kérdéses motívum – a szív mint szerelmi éték motívuma – egy az antik és modern irodalomban egyaránt jelen lévő sztereotípiára,³⁴ benne a mitológiai eredetre utaló emelkedettséggel; de szándékosan hasonlítom a két imént idézett versszakot az 51. zsoltár parafrázisának ünnepélyes magasztos *incipitjéhez*, mert bennük közös eredetet látok, melynek nem szab határt a két darab közötti időbeli különbözőség, vagy az eltérő költői ihlet, amelyből születtek. Ezek a korlátok eltűnnek, mert egyszerűen nem is léteznek egy olyan költő számára, aki fesztelen könnyedséggel nyúl a Bibliához és a klasszikus mitológiához, avatottan alkalmaz *contaminatiót*,³⁵ hogy mélyről jövő aggodalmainak hangot adjon, hogy képzeletét alkalmassá tegye önnön rémképei kifejezésére. De többről is szó van: Balassi tudniillik bizonyosan tudta, hogy a zsidó „húst marcangol” kifejezés – mely a 27. zsoltár parafrázisának 4. sorában megjelenik („Rám dühödött szájokból kivőn ő markokból”), s melyet később fogok elemezni – „rágalmazást, inzultációt” jelent. Balassi alkotói folyamatát jobban megértjük, ha elfogadjuk, hogy „a klasszikus mítoszok nem egyszerűen a múlt tartozékai elmúlt idők, görög- és latinság kutatók kizárólagos kompetenciája, a mítosz élénken ott van megérzéseinkben, képzeletünkben, fogalmi rendszereinkben. Sőt, a mítosz az, ami olyan fogalmainknak, mint »tudatalatti«, vagy a freudi »id« vitalitást kölcsönöz, ami ezeket hihetővé teszi”.³⁶ Vagyis itt a zsoltár-strófában felidézett bűn, vagy a Tityos mítosza³⁷ olyan elemek, melyek „az archetipikus pszichológia alapelvein belül működnek: mitológia és pszichológia kölcsönös felcserélhetőségéről van szó. A mitológia az antikvitás pszichológiája, a pszichológia a modern kor mitológiája.”³⁸ Ilyenképpen feltételezhetjük, hogy a bibliai szöveg parafrázisában, illetve a klasszikus mítosz újraélesztésével Balassi felszínre hozhatja lelke mélységéből a maga belső „ellenségét”: s ez legtöbbször a bűnnel egyenlő, de nem hiányoznak olyan költői képek, amelyekben egy totális szenvedést átélő lélek szörnyeivel azonosítható:

Látod, engem sok háború mint elburított,
Veszedelem mindenfelől körül befogott,

Nagy hatalma csak tereád immár szorított,
Emberi segítségtől, mindentől megfosztott.³⁹

A költőt elborító *háborút* a legújabb kiadásban a kritika, helyesen, „hábor-gás”-sal, „nyugtalan-ság”-gal magyarázza.⁴⁰ Ezek pedig olyan terminusok, amelyek az ostromlott „Én”-t kívülről érő hatásokra agresszívan reagáló ér-zelemvilágról tanúskodnak, s melyek a legveszélyesebb, a külső ellenségtől származnak, amely pedig, szerintem, a mások által mondott szó hatalmával azonosítható:

Ó, én bolond eszem, ki ezt cselekeszem
hamis gyanúsággal,
[...]

Átkozott gyanúság, kétséges bosszúság,
gyógyíthatalan méreg,
[...]

Nemz téged álnokság, szó, hír és hazugság,
tart esztelen bolondság;
Segít értetlenség, nevel hertelenség,
nem nyughatol, gonoszság;
Temiattad elvész, ki hinni gyorsan kész,
s kiben nincs jó okosság.⁴¹

4. A szó *hatalma*

A témáról született egyik okos munka-javaslatban⁴² a kultúra és hatalom kö-zötti kapcsolat négy megjelölt formája közül kettő tűnik olyannak, amely Ba-lassi Bálint költői világát leginkább érinti: a 3. (vélemény, hír), a vergiliusi eredetű *hír, monstrum orrendum*, mely költőnk esetében a rágalmazás fogal-mában jelentkezik; és a 4. a *libertas* (szabadság), mely szerintem Balassinál elsősorban a pastorale kétértelmű és irreális dimenzójába és/vagy a földraj-zi közelsége ellenére is távoli, konkrét fizikai jelenlétében is megfoghatatlan Erdélybe (Tündérországba) helyezett aranykor szellemi és lelki értelemben vett visszahozását jelenti.⁴³ Természetesen ez csak értelmezési séma, korláto-zott, mint minden séma, nem lehet teljes érvényű, de segíthet, hogy végig-járjunk a magyar költő kusza egzisztenciális és spirituális életútjának egy újabb ösvényén.

Bizonyos, hogy a *rágalmazás* mint félelmetes hatalom motívuma Balassi le-velezésében is megjelenik, ahol a költői alkotásokban már kimutatott szoros kapcsolat fikció és életrajz, élet és mű között szintén jelen van. Balassi nem változtat radikálisan kifejezőkészségén akkor sem, amikor saját magáról, a

maga egzisztenciális gondjairól szól. Természetesen itt az absztrakció a minimálisra csökken, a nyelv kollokvialis és diszkurzív, a retorikai alakzat nem irodalmi igényű, a szókészlet viszont a költői produkció kontinuitását biztosítja. Balassi levelezése, melyet felszínes olvasáskor monotonnak és egyetlen témára szorítóknak gondolnánk, közelebből vizsgálva élettel teli napló, szokásgyűjtemény, melyben fondorkodó és hiperaktív, elfoglalt és aggódó, óvatos és irigy emberség munkál. A „tudatlan tömeg” (imperita multitudo) az, ami megjelenik az Ernő főhercegnek címzett levélben (1589. március 20. előtt),⁴⁴ és ami – bizonyítandó élet és költészet szoros egymásba fonódását – nem lehet más, mint az, ami a *Szép magyar komédia* prológjának egy híres passzusában is megjelenik: „nem gondolván semmit az tudatlan községnek szapora szavakkal s rágalmazóknak beszédekkel”.⁴⁵

Ha a *rágalmazás* motívuma különböző formákban jelen van a levelezésben,⁴⁶ nem kevésbé fontos jelenléte a lírában,⁴⁷ melyből itt a legjellemzőbbet idézem:

Rágalmazó nyelvtől, ál ellenségtől
 ments meg, Uram, engemet,
 Mert hazug tanúkkal, keserves szókkal
 káromlják életemet,
 Nyelvek ő fegyverek, kivel dühösködnek,
 keresik csak veszedelmemet;
 Ha velem nem volnál, s nem bátorítanál,
 éltemben értek volna véget.⁴⁸

Itt a rágalom sajátos fogalma szorosan kötődik a hatalom „hagyományos” szókészletéhez. De ez a „hagyományos” szókészlet, itt úgy tűnik, elveszti konvencionális jellegét, kitörni látszik a zárt irodalmi sémából, hogy megélt életről, reális, megszenvedett tapasztalatról, ismétlődő gyötrelmről szóljon. Ahogyan az istenes versek Balassinál Isten megtapasztalására tett kísérletek, így ebben a sajátos hatalom-szókincsben azt látjuk, ahogyan az írói gyakorlat próbál léttapasztalatot szerezni, ahogyan a szó hús-vér valósággá lesz már-már testi sebeket okozva. Ez az új, igazi ellenség jelenik meg az első fél-sor likvidáinak csillogó hangutánzó folyamában: az alliteráció adja a „rágalmazó nyelv” féktelen erejének dinamikus jellegét, amelynek csak a bilabiális zöngés nazális statikus ereje tud utolsó bástyaként ellenállni. És Balassi tovább játszik az alliterációval: most a veláris zöngétlen zárhangon a sor (második verssor), mely majdnem enumeratív jelleget ad a megállíthatlan verbális erőszak vigasztalan, keserű ismétlődésének. Az ellenség „hazug tanúk, keserves szók”: és nem kizárt, hogy éppen a humanista az, aki perlekedik a világgal, a szavak világával, amelynek pedig éppen barátként kellene mellette állnia. „Nyelvek ő fegyverek”: Balassi kénytelen saját hatalmi szókincsét szembeszegezni egy fenyegetést és veszélyt kifejező metanyelvvel.

Így a negyedik verssorban a zöngés réshangok és a zöngétlen dentális zárhangok elrendeződése, egymásba fonódása a jónak a rosszon aratott győzelmébe vetett reményt sugallja a befogadás számára.

A 27. zsoltár, mely mint ismert, „egységes mű, de két párhuzamos táblára épült [...], az Istenben való bizalom benne két aspektusban nyilvánul meg, egyfelől diadalmas bizalom a diptychon első tábláján, és könyörgő bizalom a másodikon”⁴⁹ – Balassi feldolgozásában bizonyosan az eredeti struktúrát tárja elénk, mely szerint bár a „bizalom-antifóna” az „ellenségek nyomasztó gondjától” védelmez,⁵⁰ de, úgy tűnik, az eredeti struktúrában nagyobb hangsúlyt kap a szó negatív hatalmának megjelenítése – s nincs jelentősége, vajon a folyamat George Buchanan szövegéhez kapcsolódó vagy annak el-
lentmondó formában valósul-e meg. Ha igaznak tartjuk is, hogy a zsoltárok az „imádság-jellegből adódóan mindenk előtt a hívő és az ő Istene közötti találkozásról való elmélkedések”,⁵¹ ez a bensőséges párbeszéd gyakran mégis zavart szenved, mert a „a zsoltárbéli dialógus két főszereplője, Isten és ember közé beékelődik egy harmadik, negatív elem, mely ezt a ragyogó kapcsolatot gyökereiben próbálja megrendíteni. A könyörgések frazeológiájában a gyakran bizonyos sumér-akkád szimbolikus sztereotípiáktól kölcsönvett *ellenséges rossz az, ami oly nagy szerepet kap*”.⁵²

5. A „csendesség, lelki békesség” felé

Adj már csendességet, lelki békességet,
mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet ódd bútól szívemet,
kit sok kín fúr!⁵³

Mint Petrarca esetében, Balassinál sem rekonstruálható – az élet és mű közötti szoros kapcsolat ellenére – az ún. „lélek története”. Nem lehetséges a *Rerum vulgarium fragmenta* Balassi énekeinek igen nehéz kronológiája miatt és főleg, mert hiányoznak olyan útmutatók, melyekből valódi belső fejlődésre lehetne következtetni.⁵⁴ Mindkét költő esetében a léleknek egyfajta állandó azonosságát lehet felfedezni, ahol az idő-fogalom olyan mérték, mely az anyakönyvi adatokra, nem a személyiségre vonatkozik. Minden mindig ugyanolyan marad, nincs fejlődés sem az olasz költő mégoly hosszú életében, sem pedig a magyar költő rövid, de intenzív életútjában. Egy egységes és ismétlődő költői és pszichológiai struktúrán belül viszont megfigyelhető, hogy túlsúlyra jut a személyes problémák és irodalmi témák, emberi aggodalmak és lírai motívumok ellentétes felosztása. Balassi esetében a döntő el-
lentét szerintem az imént idézett két verssorban jelenik meg: a bujdosó elme, amelyet, mint láttuk, a rágalmazás ostromol, csak Istenben talál menedékre

s védelemre. Vagyis az ellentét felolvad és újra összefonódik az isteni egységben. Közelebről tekintve azonban ezt a összefonódást a mélyről jövő bizalmatlanság hiteltelenné teszi, mert az óhaj, hogy az ellentétek egységbe álljanak, nem válhat valósággá, csak mint lehetőség létezik, csak akkor érvényes, ha nem lép túl az irreálist valósággá álmódó remény határain. Innen származik egy, már a földi életben megvalósuló átmeneti aranykor keresése, mely az emberi boldogságot és az élet értelmét tagadó eredeti antitézist mintegy felfüggeszti: s hol található másutt ideális feltételeket e felfüggesztéshez, ha nem a pásztorköltészet fikciójában? De, mint jól tudjuk, ez a felfüggesztés sem nyújthatja a tökéletességet.

Balassi Bálint Cristoforo Castelletti *Amarillijét* fordította le, s nem az *Amin-tát*, pedig költészete erősen tassói ihletettséggű. Egy kísértet bolyong petrarkista költészetében, mely e kritikai megközelítés megalapozottságát sugallja: a megközelíthetlenség, elérhetlenség, elégedetlenség kísértete. Nem tudjuk pontosan, miért esett választása a római drámaíró⁵⁵ experimentalizmusára, de érezzük, hogy e pásztorkjáték egy nem valóságos és meg nem valósítható álom szépségét akarja kifejezni, olyan valamiét, ami birtokában volt, de amivel nem élt, olyan boldogságét, amiről csak absztrakt, könyvszagú, hipotetikus ismerettel lehet rendelkezni. Balassi ellenben újra akar élni és költészetével felidézni egy örökké elérhetetlen állapotot, hogy a megfejtethetetlen titokra mutasson, hogy protestáljon egy tökéletes állapot ábrándokkal teli elérhetetlen eszméje ellen.

Természetesen Petrarca és a petrarkizmus nélkül Balassi költészete érthetetlen lenne. Vannak olyan elemek a magyar költő művészetében, amelyek szorosán kapcsolódnak Petrarca elégikus magatartásához. Vannak kompozíciós műveletei, melyek a petrarkista sztereotípiákból táplálkoznak. De mint tudjuk, Balassi mélységesen különbözött Petrarcától. Miközben a megannyi közhelyet a magyar költő újrajárja, a toposz életre kel, új erőt nyer, más, konkrétabb, közvetlenebb, modernebb érzelmi impulzussal töltődik fel. Balassinál a toposz visszakapja eredeti nyersanyag-voltát, amelyből új és élő retorikai alakokat és költői képeket lehet formálni, amelyekből kiemelkedhet egy olyan ember rafinált realizmusa, aki képes megfigyelni és megragadni az élet és az emberi állapot lenyűgöző pillanatait. A séma étellel telik, testet ölt, anélkül, hogy elvesztené az esztétikai kódex elegáns egyszerűségét, amit nem akar kétségbe vonni. Amit csodálni lehet Balassi költészetében, az az a modern képesség, hogy az akkori Magyarországon páratlan természetességgel közölje az ellentmondás jogát, a naív lelkesedés lendületét és az önsajnálát melankolikus sóhajait, azt a képességet, hogy valahogyan túlélje a pusztító ide-oda lengés állapotát, amelyben egyfelől makacsul kitartana ugyan, de másfelől kénytelenül tudomásul kell vennie, hogy kénytelen mindent veszni hagyni.

Ezért van, hogy Balassi petrarkista költészetén ott lebeg egy távortartást sugalló női eszmény, mely a tündér határozatlan, nyugtalan körvonalaiival

tűnik elő, mely titokzatos helyen meg nem nevezett világon él és mozog, mely vonz és taszít egyszerre.⁵⁶ A pásztorjáték konvencionális, akadályoztatott szerelmei sokkal többet mondanak tehát nekünk a lírai önéletrajznál, amiről annyi és oly kitartó vizsgálódás folyt: a reneszánsz konvención belül annak állapotát fejezik ki, aki egy megragadhatatlan és csábító, befogadó és távoli, szükséges és lehetetlen aranykort akart teremteni. Nagyobb figyelemmel kellene olvasnunk egy végső soron összetett „komédiát”, mert szerzője „az erdéli nagyságos és nemes asszonyoknak mint jóakaró asszonyinak holtig való szolgálatját ajánlja”,⁵⁷ ami viszont – egyikük feltételezett kegyetlensége miatt – már az elejétől átrendeződik a forrásszöveg lényegi átalakításával egy olyan művé, „in qua animi angor eorum qui perdit amant, exprimitur, quibus, nec dies nec nox quieti esse potest” (Melyben azok elméjének búsulása íratik meg, akik eszeveszetten szeretnek, s akiknek sem a nappal, sem az éjjel nem hozhat nyugodalmat).⁵⁸

A *Szép magyar komédia* Balassi természetközeli naturalizmusának csúcspontja: a magyar költő jóval túlhalad az olasz pásztorjáték formáin, hogy új formáknak adjon életet. A természet vidám, de melankolikus is, és az ellentmondásos, illuzionista hatás átlép az irreálisba: a kifinomult részlet, a finomodó báj, az összes figuratív elem egy végsőkéig vitt színpadi illuzionizmust szolgálnak, melyben reális és irreális határa túlhaladott, mert áthelyeződik egy olyan kontextusba, ahol az embert és történelmet kormányzó minden gyakorlat érvénye felfüggesztődik. A szépségeszmény ekkor ismét „tündér”, azaz titokzatosság és ábránd egy olyan helyszínen, mely „Tündérország”-ra utal. Mindez bájt, irrealitást teremt: a formák nem körvonalazottak, az összkép továtűnő, a befogadás tompul, és a napfényről fokozatosan félhomályba jutunk.

A pásztorjáték műfajából nem marad semmi e magyar változatban. Balassi „komédiá”-ja egy másik nyelvi és költői regiszter mentén halad, olyan értékes leletté válik, mely segít, hogy felfedjük egy finom álom titkait, megértjük a dátum nélküli chiliazmus szorongásából menekülő ember állapotát, részesüljünk abból az egyszerűségből, amivel egy költő átadja magát az utópia befogadó ölelésének.

Ki tudja, talán Balassi másképpen értelmezte az itt tárgyalt és felvetett témákat és kérdéseket, de a Balassi-írások jelenlegi olvasata nem teszi számomra lehetővé, hogy az itt vázoltaktól eltérő következtetésre jussak.

1 Gyarmati Balassi Bálint énekei, a szövegek és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp., 1986, 10. Kiemelés tőlem.

2 Vö. Denis de ROUGEMONT, *L'amour et l'Occident*, Paris, 1939.

3 Vö. Antonio MUSUMECI, *Petrarca e il lessico del potere = Cultura e potere nel Rinascimento*, szerk. Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, 1999, 53–61. Az 55. oldalon Musumeci tájékoztat róla, hogy „a petrarcai szó-készletben a következő, a hatalom-fogalom jelentésterületéhez tartozó terminusok találhatók: ellenfél, támad, fegyver, ütközet, küzd, véd, pusztít, fejedelem, hit, íté, erő, kormány, háború, császár, birodalom, törvény, szabadság, monarchia, ellenség, béke, haza, félelem, büntetés, hatalom, előjog, büntet, király, királynő, tisztelet, pajzs, trón, követő, szolgál, úr, kard, nyíl, zsarnok, fegyverszünet, és mindazok a terminusok, melyek ezekhez jelentésükben vagy nyelvi módosulásukban kapcsolódnak”. Természetesen ezek a terminusok Balassinál is megtalálhatók, és érdekes lehet szerepük és jelentésük vizsgálata Balassi írói gyakorlatában. Olyan vizsgálat ez, amelyet jelen munkám szempontjából nem tartok szükségesnek, de szívesen tartogatok más alkalomra.

4 Gyarmati Balassi Bálint énekei, 268.

5 Uo., 144. Kiemelés tőlem.

6 Az „ontological insecurity” fogalma R. D. LAING, *The divided Self* (London, 1960) című munkájában található, Antonio MUSUMECI használja és idézi: *Petrarca e il lessico del potere*, 59.

7 Vö. Amedeo DI FRANCESCO, *Balassi Bálint költészetének manierista vonásai*, ItK, 1976, 633–658.; Uő, *A pástorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, Bp., 1979.

8 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Napkelet, 1924, IV. köt., 163–166.; majd Uő, *Balassi-tanulmányok*, a kötetet összeáll. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1972, 5–11.

9 JAKAB László–BÖLCSKEI András *Balassi-szótárára* gondolok, Debrecen, 2000.

10 *A Szép magyar komédiában* a hatalom kifejezései előfordulnak az ajánlásban („mikor az világbíró szerelemnek győzhetetlen nagy hatalmát érzitek magatokon”); aztán az I. fel-

vonás IV. jelenetében („Hatalmas szemei, haragos beszédi, engem noha vesztenek”); a II. felvonás II. jelenetében („ö maga is azt fogja mondani, hogy együgyő menyecske lévén, nem állhattál ellene az ő hatalmának is”); a III. felvonás I. jelenetében („Ó, te felséges szép Venus asszon, ádj, kérlek, oly erőt s oly hatalmat most énnékem”). Érdekes megfigyelni, hogy az olasz forrásnak, Cristoforo CASTELLETTI 1587-es kiadású *Amarillijének* megfelelő helyein nem találjuk a „potere” (hatalom) szót. A III. felvonás I. jelenetében például az olasz „virtute”-t Balassi „erő és hatalom”-nak fordítja. Vö. GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp., 1990, 7., 24., 27., 33.

11 Gyarmati Balassi Bálint énekei, 46.

12 Uo., 61.

13 Uo., 143.

14 Uo., 105.

15 Uo., 279.

16 Uo., 76–77.

17 A kép bibliai eredetű (vö. 5Móz 1,17; 2Krn 19,7; Róm 2,11) és előfordul máshol is: lásd például ANONYMUS, *Adhortatio optima ad iudices*, RMKT XVI. sz., XI. kötet, sajtó alá rend. ÁCS Pál, 251.

18 Vö. ENYEDI György, *Historia elegantissima regis Tancredi filiae*, RMKT XVI. sz., 7. kötet, közlésezi DEZSI Lajos, Bp., 1930, 245.: „Semmi rendet nem utál az Úr Isten, / Sze-mélyválogatás mert nála nincsen”.

19 Gyarmati Balassi Bálint énekei, 78.

20 Uo., 287.

21 Uo., 112.

22 Uo., 115.

23 Uo., 301.

24 Uo., 184.

25 Uo., 251.

26 Uo., 255.

27 Uo., 304.: „A három Szentháromság-himnusz valószínűleg nem egy időben keletkezett, különböző megfontolásokból azonban föltételezhető, hogy a szerző együvé foglalta e verseit.” A számmisztikával kapcsolatban: HORVÁTH Iván, *Balassi Bálint költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 65–78.; JANKOVICS József, *Balassi Bálint számmisztikája*, Literatura, 1992/2., 160–167. Szükséges

lesz kiegészíteni BARLAY Ö. Szabolcs, *Balassi Bálint az istenkereső* (Bp., 1992, 57–59.) című művében foglalt megjegyzéseket is.

28 *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, 198.

29 Vö. Amedeo DI FRANCESCO, *Köszikla és forgószél: jelképek a Szigeti veszedelemben*, A Magyar Tudományos Akadémia I., Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, XXXI., 3–4., 1979, 293–308.

30 *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, 206.

31 Uo., 212–213.

32 Uo., 237.

33 Uo., 121.

34 Vö. H. HAUVETTE, *La 39e nouvelle du Décaméron et la légende du „coeur mangé”*, Romania, 41 (1912), 184–205.; L. ROSSI, *Il cuore, místico pasto d’amore: dal „Lai Guirun” al Decameron = Studi provenzali e francesi* 82, L’Aquila, 1983, 111.; C. DI GIROLAMO, „Cor” e „cors”: itinerari meridionali = *Capitoli per una storia del cuore*, Francesco BRUNI gondozásában, Palermo, 1988, 21–48.; M. DI MAIO, *Il cuore mangiato. Storia di un tema letterario dal Medioevo all’Ottocento*, Milano, 1996; Amedeo DI FRANCESCO, *Una storia di ordinaria crudeltà: l’ungherese crocifisso del Viaje de Turquía = Spagna e Italia attraverso la letteratura del secondo Cinquecento*, szerk. Encarnación Sánchez GARCÍA, Anna CERBO, Clara BORRELLI, Napoli, 2001, 575–584. A motívum megtalálható a XV. század második feléből való katalán *Curial e Güelfa* románcban is. A magyar irodalomban a motívum megtalálható ENYEDI György *Historia elegantissima regis Tancredi filiae* (1574) című művében, egy 1757-ben írt Nádasdy Ferencnek ajánlott óda ötödik és utolsó versszakában, mely a VARGHA Balázs gondozásában (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 52.) megjelent FALUDI Ferenc *Fortuna szekerén okosan ül* című művében olvasható. A kérdéses motívum jelenlétéről Pázmánynál és Zrínyinél vö. *Balassi Bálint összes művei*, I. kötet, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 235.

35 Vö. *Salmi – Cantico dei Cantici*, sajtó alá rend. Dalmazio COLOMBO, ford. Luigi MORALDI, kritikai kiad., Milano, 1977, 58.

36 James HILLMAN, *Il sogno e il mondo infero*, Milano, 2003, 36.

37 *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, 289.: „A kárhozott Tityos (Titüosz) óriás, aki azért szenvedti a leírt büntetést, mert erőszakkal magáévá akarta tenni Latonát (Létót)”.

38 James HILLMAN, *i. m.*, 36.

39 *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, 232.

40 Uo., 309.

41 Uo., 181.

42 Vö. Lionello SOZZI, *Cultura e potere nel Rinascimento = Cultura e potere nel Rinascimento*, szerk. Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, 1999, 9–18. Okos és hasznos témavázlatában Sozzi négy perspektívát jelöl meg kultúra és hatalom kapcsolatában, melyeket: 1. Giovan Pietro Valeriano traktátusának címével: *De litteratorum infelicitate*; 2. Etienne Dolet verssorával: *Favere musis*; 3. Vergilius „formálójával”: *Fama monstrum orrendum*; 4. Leon Battista Alberti egy mondatával (*Libertatem vir doctus cupit*) azonosít.

43 Vö. Amedeo DI FRANCESCO, „*Transilvania incognita*”. *Mito e utopia nella letteratura ungherese del secondo Cinquecento, in Millenarismo ed età dell’oro nel Rinascimento*, szerk. Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, 2003, 629–637.

44 *Balassi Bálint összes művei*, 371–374.

45 GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, 13.

46 Lásd a 11., 42., 43. sz. leveleket = *Balassi Bálint összes művei*, 329–331., 379–380., 381–383. A *rágalmazás*-fogalom biográfiai meglétét az ún. „érsekújvári kaland” is megerősíti. Vö. ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint érsekújvári kalandja*, It, 1955, 445–455.

47 Vö. a 16., 26. sz. költeményeket = *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, 47–48., 67–68.

48 Uo., 207.

49 *I Salmi*, Gianfranco RAVASI gondozásában, Milano, 1986, 121.

50 Uo.

51 Uo., 28.

52 Uo., 32.

53 *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, 230.

54 Az olasz költővel kapcsolatban vö. Uberto BOSCO, *Francesco Petrarca*, Bari, 1968.

55 Cristoforo Castelletti a jegyző és drámaíró alakjáról és tevékenységéről végre pontosabb és hitelesebb híradással rendelkezünk. Komoly érdeklődésre számíthat három újabban készült munka: G. E. ROMANI, *Le*

tre „Amarilli” di Cristoforo Castelletti, „Annali dell’Istituto di Filologia Moderna dell’Università di Roma”, 1979, 115–143.; Cristoforo CASTELLETTI, *Stravaganze d’amore. Comedia*, sajtó alá rend. Pasquale STOPPELLI, Firenze, 1981; Maria CICALA, *Lettura intertestuale del Castelletti lirico*, Napoli, 1994.

56 A Balassi-költészet értelmezéséről szóló bőséges szakirodalomból csak a témához szorosan kapcsolódókat jelzem: WALDAPFEL József, *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*, ItK, 1937, 142–143., 260–272., 354–365.; KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője* = Uő, *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 183–295.; BÁN

Imre, *Balassi Bálint platonizmusa* = Uő, *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976, 122–139.; Amedeo DI FRANCESCO, *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, Bp., 1979; Uő, *Castelletti e Balassi. Drammaturgia e trattatistica nella riscrittura ungherese dell’Amarilli* = Klaniczay emlékkönyv. *Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 233–249.; Uő, *Megjegyzés a Szép magyar komédia prológusáról*, *Iskolakultúra*, VI. évfolyam, 9, 1996, 68–70.

57 GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, 7.

58 Uo., 15.

BÍRÓ FERENC

Magyarság
*Bessenyei György programjáról**

Bessenyei programjával a szakirodalom már régóta foglalkozik és gyakran nemcsak első alkotói korszakának, de egész életművének legjelentősebb teljesítményeként írnak róla. Először Horváth János mutatott rá – több ízben is – jelentőségére, így részletesen szól róla *A magyar irodalom fejlődéstörténete, 1908* című, monumentális összefoglalásában,¹ újabban, újabb szempontok figyelembevételével pedig *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei (1933–1934)* című tanulmányában.² Horváth János elsősorban irodalmi programot látott benne. Az elmúlt évtizedekben folyó kutatások éppen ebben a vonatkozásban, a program irodalmi jellegével kapcsolatban módosítottak a képen. Az első, viszonylag kis lépést a Horváth János örökségét őrző Szauder József tette meg az Akadémiai Irodalomtörténet (a Spenót) Bessenyei-fejezetében,³ a tendenciát Kosáry Domokos vitte tovább művelődéstörténeti szintézisének *A felvilágosult rendiség kezdetei* című fejezetében.⁴ A későbbiekben elsősorban az ő felfogására kell majd visszatérni, most csak azt a mi szempontunkból fontos megállapítását idézzük, hogy: „...itt egy olyan felvilágosodási program első vázlatával van dolgunk, amely végül is a társadalom egész életére is kiterjed.”

Az alábbiak kiváló elődök munkáinak tanulságaira támaszkodhatnak, de az azóta végzett kutatások, nem utolsósorban a kritikai kiadás előkészületeiként elvégzett munkák eredményeképpen bizonyos és lényegesnek tűnő módosításokra nyílik lehetőség. Horváth János álláspontját annyiban kell módosítanunk, hogy tapasztalataink szerint valóban nemcsak a művelődés ügyét érintő, hanem – amint azt Kosáry Domokos állítja – „a társadalom egész életére kiterjedő” programról van szó. A részletek gondos számbavétele után viszont – ugyanakkor – arra utalnak a jelek, hogy ha ez a program a „társadalom egész életére kiterjedő” program volt is, elsősorban mégiscsak a művelődésen alapul, a művelődéssel kapcsolatos elemekből származik minden energiája. Ez a program – a művelődésről szóló program, csakhogy Bessenyei programjában a művelődésnek a szorosan vett szakmai kérdése-

* Egy nagyobb tanulmány részlete.

ken messze túlmutató, társadalmi reformokat is magába foglaló tartalma van. A fiatal Bessenyei írásai egész sorában az elképzeléseknek olyan összefüggő rendje bontakozik ki, amelyekben a művelődés központi szerepet játszik ugyan, de igazi távlata egy koherens, nagy ívű és tagolt, számos részletet magába ölelő javaslat a korabeli magyar társadalom értékrendjének átalakítására. A kritikai kiadás most készülő kötetében *teljes* írások fejtik ki ugyan a program valamely vonatkozását, a *teljes* programot azonban nem lehet bemutatni más – s más kötetekben szereplő – részletek figyelembevételével. Ez, mint már utaltunk rá, az egyes írásokhoz tartozó magyarázatok elkészítésének a feltétele is: az egyes írások magyarázatának az első (s voltaképpen a legfontosabb) mozzanata az a hely, amelyet elfoglalnak Bessenyei elképzeléseinek rendjében. Az egyes írások értelmezése nem oldható meg az egész program ismertetése nélkül – a magyarázatokhoz és kérdésfelvetésekhez tehát a konkordanciák széles körével kell számolnunk. Ezért kísérletet teszünk a programnak arra a tág értelmezésére, amelyre ismereteink jelenlegi állása lehetőséget ad.

A Bessenyei-féle programnak az első s legfeltűnőbb sajátossága tehát az, hogy a fogalmi szempontból *összetartozó* elemek igen gyakran egészen *különböző* írásokban bukkannak elénk. Az alábbi vázlat azzal a céllal értelmezi a programot, hogy annak feltáruljanak legátfogóbb, különböző írásokban, sőt, írásgyűjteményekben szétszórva található, természetük szerint azonban nyilvánvalóan összetartozó részletei.

Közjó, tudományok, nyelv

Bessenyei programjának centrumában e három fogalom áll. Ezek közül – a romantikába visszanyúló értelmezési hagyománnyal ellentétben – nem lehet kiemelni a magyar nyelvet, sőt, itt voltaképpen nem is a három fogalom önmagában, hanem a közöttük létrehozott viszony alkotja az elgondolás lényegét. Erre a viszonyra épül, innen bontakozik elő a program rendszere, az előfeltevések és következtetések, a megmutatkozó kényszerűségek és a megnyíló lehetőségek gazdag és mégis áttetsző szövevénye.

A három fogalom összekapcsolásának legteljesebb megfogalmazása ebben a kötetben, az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1781) című nevezetes iratnak „A’ tekintetes és nemes Magyar Hazának kegyelmes és nagyságos Fő Rendihez” címzett ajánlásában olvasható. Így szól: „Az Ország’ boldogságának egyik leg főbb Eszköze a’ Tudomány. Ez mentől közönségesebb a’ lakosok között, az Ország is annál boldogabb.” Ez a kiinduló tétel, amely megadja a célt és a cél eléréséhez az eszközt is, az eszközhöz pedig a kulcsot: „A’ Tudománynak Kulcsa a’ Nyelv, még pedig a’ számosabb részre nézve, a’ mellynek sok Nyelvek’ tanulásábann módja nints, minden Ország’nak születt Nyelve.” Az első kettő ugyan nem egyformán evidens, hiszen a tudomá-

nyok (és művészetek) terjesztésének a közjó szempontjából játszott szerepéről a század egyik legnagyobb hatású gondolkodója jelentette be kételyét Bessenyei fellépése előtt néhány évtizede – a Jean-Jacques Rousseau második *Discours*-jában foglaltakkal egyet nem értő kortársi közvélemény azonban túlságosan is erőteljes volt ahhoz, hogy minden további nélkül elfogadjuk a folytatást. A tudománynak ez a szerepe nem csak egy lehetséges, inkább *a* természetes javaslatnak tetszik, amelyet a kor, a „világosság kora” hitelesít. Ráadásul felmerülhettek előtte más lehetőségek is, hiszen a „tudomány”-t ama eszközök közül csak „az egyik”-nek mondja.

A három fogalom közül a gondolatmenet célját, távlatát és igazolását megadó közjó definiálása látszólag a legkönnyebb, valójában ez még sincs így. S bár a másik kettő (a tudomány és nyelv) az általa meghatározott térben, reá hivatkozva működhet, valamivel részletesebben róla csak az egész program ismeretében szólhatunk. Tartalma ugyan csak az odavezető utak és módok révén közelíthető meg, ezeknek az utaknak és módoknak a felderítéséhez azonban elégnek látszik a kifejezés legáltalánosabb jelentése is. A „közjó”-n az ország lakosságának – vagy a lakosság túlnyomó részének – jó közérzetét („boldogságát”) és nyugalomát értjük.

Az első kérdésként nyilván az merül fel, hogy mit jelent Bessenyei szóhasználatában a „tudomány” szó? A jelentést ugyancsak a kor beszédmódjából olvashatjuk ki, de ugyanezt a jelentést határozza meg az a cél – a közjó – is, amelynek az eléréséhez eszközül szolgál. A tudomány vagy tudományok szó itt, de egyéb írásaiban sem a mai értelemben vett tudományokat jelenti – annál sokkal nagyobb terjedelmű fogalomra kell gondolnunk. Lényegében magába foglalja a szépirodalmat, a filozófiát és a szó mai értelmében vett tudományokat, azaz: általában az írott dolgok összességét, a humanista tradícióból eredő filológia nyelvén a *litterae*-t, amely valóban mindent (költészetet, bölcséletet, tudományt) felölel. Természetesen tudja, hogy különbség van közöttük, nem tud azonban közöttük hierarchiáról. Ez azért van így, mert *lényegi* különbségről sem tud közöttük. A *Holmi* (1779) egyik cikkelye szerint (XLV Rész, *Mély okoskodás s írás*) a filozófia és a költészet között *csak* az a különbség, hogy az utóbbi a filozófia által nehézkesen megfogalmazott „igazságot” „nyájjas formába” öltözteti és így hozzáférhetővé teszi mindenki számára. Azaz: a lényeg azonos, csak a megjelenés különbözik. Ezért van – ezért *is* lehet –, hogy „Egy ékessen szóló, egy hatalmas Poéta többet végbe viszen az embereken, mint száz ezer *Seneca*” (375.) – ami természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy Bessenyei versolvasóként csak a nyájjas formába felöltöztetett „igazságot” értékelte volna a költőkben: az általa is a legnagyobbra becsült Gyöngyösi Istvánt dicsérve ez a teoretikus szempont láthatóan eszébe sem jut (285–298., XXXIII Rész, *Gyöngyösi vagy a magyar verselés*). A „tudományok” Bessenyei írásaiban így módon, az elméleti alapot ille-

tően közös lényeggel bírnak, a gyakorlatban viszont – mivel ott az egymástól eltérő művelt területeknek éppen az eltérései vannak az előtérben – igen összetett szerkezetű fogalomként mutatkozik meg, s nincs jele, hogy ő változtatni kívánt volna e szerkezeten. Korának gyermeke volt, ebben a vonatkozásban nincs semmi gyökeres különbség közötté s a XVIII. század ama hagyománytisztelő tudósai között, akik számára a magyar irodalom „mindent felölel, mit valaha *magyarországi* ember írt”,⁵ még ha szó sincs arról, hogy egyformán kedvelné e produktumokat. A hazai deákságra és egyházas irodalomra például ő már idegenkedve néz: „Még magyarul, amint szokták mondani, profánus írók nem is voltak” – írja erős kritikai élel a *Magyar Nézőhöz* kapcsolt *Jegyzésben*, de nem egy változatban írja le azt a meggyőződését sem, hogy – ezt *A Holmiban* olvashatjuk – a „Frantzia, Anglus szóba ezerszer mélyeb böltesség fekszik már mint valaha a Deák szóban volt...” (275.) Ez Bessenyei gondolatvilága szempontjából ugyan alapvető különbség (a mondat nyílt állásfogalás a „modernnek” mellett és a „régiek” ellen), a számára érvényes irodalomfogalom felől nézve azonban mégiscsak lényegtelen – ebben a tekintetben ugyanis nemcsak előtte járt honfitársainál, de európai író társaival is rokonítható: a XVIII. század nem játszik olyan döntő szerepet az esztétikai irodalomfogalom alakulástörténetének kanyargós útján, mint majd a romantika kora. Több és többféle megnyilatkozás is tanúsítja, hogy számára – függetlenül a terminológiai kérdésektől – a „tudományok” összetett képződmény volt, pontosabban: csak összetett képződményként volt értelmes és használható. A *Magyarságban* több alkalommal is szól arról, hogy milyen szerzők gazdagították a klasszikus és modern nemzetek „tudományát” – filozófusok, tudósok és írók egyformán szerepelnek, de egyformán szerepel tudós, filozófus, szépíró akkor is, amikor arról töpreng, milyen írók műveit kellene lefordítani magyarra: „ha Volfiust, Flörit, Monteskiöt, Vilándot, Kroneket, Miltont, Donátot sat. magyarul lehetne olvasni, fogadom, hogy egynehány esztendő mulva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok *doctusoknak* van az országban.”

Tudjuk, hogy nemcsak az irodalom szó nem létezett ekkor, de mai értelemben, sőt, a *litterae* értelmében nem létezett még a *litteratúra* szó sem – erre s az eddigiekre Szili József tanulmánya⁶ mellett lényeges információk olvashatók még Tzvetan Todorov *La notion de littérature et autres essais* című kötetében.⁷ A korabeli magyar szókészletnek ez a hiányossága azonban arra utal, hogy a nyelvnek akkor nem volt szüksége ezekre a szavakra. Az irodalom vagy *litteratúra* majd egynemű dolog lesz, ennek a kornak „tudománya” viszont még összetett képződmény volt. Bessenyei számára éppen ez az összetett képződmény volt az irodalom (és a filozófia és a szaktudományok) természetes állapota, s ez nemcsak műfajválasztásaiban, ritka teoretikus jellegű megnyilatkozásaiban, de – az iménti példa is erre utalt – írásainak jellegzetességében, mondhatni írásmódjában is megmutatkozott. Elsősorban

talán éppen itt: nála a ma szépirodalminak tekintett műfajok telítve vannak bölcséleti kérdésekkel, a filozófiai kérdések pedig gyakran szólalnak meg a szépirodalom nyelvén. Ez a jellegzetesség valóban idegen attól, amit a XIX. század nagy íróinál tapasztalunk, de azt nem mondhatjuk, hogy a XVIII. században még *hiányzik az*, ami majd későbbi korszak sajátossága lesz, hiszen ugyanennyi joggal azt is mondhatnánk, hogy *már* a huszadik században megjelenő valamely modern irodalmi irányzat sajátossága bukkan fel nála és kortársainál. Egyik kijelentéssel sem mondunk sokat.

A Bessenyei számára érvényes tudományfogalom nyilván összefüggésben van a humanista tradícióval, amely a felvilágosodás sodrásában jó ideig inkább csak erősödött, azt az alakját azonban, amely az ő írásaiban körvonalazódik, közvetlenül valószínűleg mégis a cél, a közjó fogalma formálja ki. A tudományok fogalmára ebben a távlatban ugyanis olyan teher nehezedik, amely egyszerűen lehetetlenné tesz minden szűkítést – azaz: szakosodást –, a közjó szolgálatában egyedül egy ilyen sokarcú, strukturált, sokféle működni képes fogalom adja az egyedül lehetséges változatot. E tágasságon vagy inkább: meghatározatlanságon belül azonban Bessenyei maga tesz néhány szűkítő érvényű megjegyzést. Ezeknek a megjegyzéseknek az alapja – mint látni fogjuk – a program egyik belső sajátosságában található. Így például nyilván más a „tudomány” tartalma akkor, amikor a *Jámbor szándékban* egy tudós társaság tevékenységének tárgyáról gondolkodik róla ő (és vélhetően: valamely munkatársa), s más akkor, amikor arról beszél, hogy a hajdani vadságaink leküzdésében a tudományok segíthetik az emberiséget: majd olvas s az olvasás „jobbittya” halandó társainkat – ahogy írja lelkével beszélgetve *A Holmiban* (1779), a 263. oldalon, de ismét más a kritikai kiadás most készülő kötetében is helyet foglaló *Tolerancia* című írásgyűjteményben, ahol az ember erkölcsi nevelése szempontjából fontos „bölcsesség”-et emeli ki a „tudományokkal”, itt konkrétan a számára spekulatívnak és meddőnek tetsző geometriával szemben, amihez nyilvánvalóan nem értett. Ezek a fogalom használata során megmutatkozó kisebb-nagyobb módosulások azonban semmit nem változtatnak irodalomfogalmának alapvető jellegén, azon tehát, hogy körébe egyaránt beletartoznak a szaktudományok, a szépirodalom (a poézis is) és a bölcsélet. A szóhasználat esetleges bizonytalanságai ezen a körön belül megmutatkozó bizonytalanságok.

A nyelv eredeti, elsődleges – tehát nem származékos vagy levezetett – szerepe a programban ebben a két viszonylatban, a „tudományok” és a közjó viszonylatában mutatkozik meg.

A közjó elsősorban a tudományok terjesztésével érhető el, a tudományok terjesztése pedig csak a nyelv révén lehetséges. A *Jámbor szándékban* olvasható megfogalmazás – „A’ Tudománynak Kultsa a’ Nyelv” – így értendő: egyedül a nyelv által terjedhetnek a tudományok az ország lakosai között, egye-

dül így érhető el tehát az ország lakosainak „lehetséges” java. A Bessenyei számára érvényes nyelvfogalom egyik jellegzetessége ebből az összefüggésből következik. A nemzeti nyelvnek így ugyanis elsősorban eszközként kell viselkednie, pontosabban: a tudományok terjesztésére hivatott vehikulumként – ez a feladat határozza meg a hozzá való viszonyt éppen úgy, mint azt a helyet, amelyet a társadalom életében elfoglal. Ez azt jelenti, hogy számára a nyelvnek a kommunikáció szempontjából előtérben álló tulajdonságai, tehát: közérthetősége, világossága, áttetszősége fontosabbak, mint a költői beszédhez oly nélkülözhetetlen evokatív erő. A költészethez számára ugyan ez az erő – tehát a kifejezés ereje – egyáltalán nem ismeretlen dolog, sőt, nagyon is tisztában van a poézis hatalmával, s azzal is, hogy ez a hatalom voltaképpen megmagyarázhatatlan. Ez a *másik* feltétele annak, hogy leírhatja – egyebek között – *A Holmiban* (1779) az imént már idézett tételt, hogy tudniillik „Egy hatalmas poéta többet teszen, mint száz ezer Seneca” (375.), vagyis: van pillanat, amikor a kifejezés ereje mellett számára látványosan törpül el a gondolat önmagában vett hatalma. De ezért is hivatkozhat arra, hogy a nagy költőkből maga a természet szól („Meg juhazódom látod, mihent Természetet hallasz beszélni” ... 339.). A költészet – a költészetnek ez a *nem* „tudós” felfogása – egyáltalán nem idegen Bessenyeitől, ám ha gondolatvilágában ott él is ez a felfogás, nem ez áll az előtérben. S ez érthető: a programhoz sokkal megfelelőbb az az elképzelés, hogy a poézist a „tudományok” ölelik magukba. A költészet ebben a keretben nem lesz más, mint a gondolat felöltöztetése: „Kéntelen vagyunk, a legkedvetlenebb igazságot játékos ábrázatba és nyájias formába öltöztetni, mert különben az emberek hátat vetnek neki” ... 375.). A költészet hatalmát Bessenyei, a költői művek oly gyakran elragadtatót élvezője tehát ismeri, de annak titkai nem foglalkoztatják – a nyelv jelentőségére vonatkozó reflexiói nem innen, nem a kifejezőerő felől, hanem a kommunikáció lehetőségei felől merülnek fel: a nyelvnek számára elsősorban a közlés szempontjából van jelentősége. Különbféle megnyilatkozásait többnyire ez a beállítottság vezérli. Itt van a magyarázata annak, hogy nem volt purista – felesleges új (és eleinte bizonyosan sokak számára nehezen érthető vagy éppen érthetetlen) magyar szavak gyártása a hazai nyelvhasználatban már közkeletű, mindenki által elfogadott – hiszen jól értett – idegen helyett. Ha nincs megfelelő magyar szavunk, mondjuk úgy, ahogy deákul van, minden nemzet úgy mondja. A filozófia, teológia vagy fizika helyett – írja a *Magyarságban* – minek „új szókat gondolni?” Ugyanakkor a *Jámbor szándékban* fontos feladatnak tartja egy „szókönyv” (a magyar szavak jelentését mindenki számára megmagyarázó szótár) készítését. A szóújítások ugyanis – úgy látszik – elkerülhetetlenek, az új szavak elfogadásának pedig éppen ez a tudós társaság által kidolgozott s a tudósok között létrejött megállapodásra épülő „szókönyv” a feltétele: *már* létrehívott új szavakat megtanulva az emberek gyorsabban és könnyebben értik meg egymást. A tudósok

közötti konvenció mintha ebből a szempontból nagyon is fontosnak látszana, de egyelőre nem látszanak hasonlóan fontosnak vagy sürgősen kidolgozandónak azok az elvek, amelyek alapján egyáltalán hozzá lehet kezdeni új szavak alkotásához.

Bessenyei a nyelvet tehát elsőrendűen a közlés eszközeként fogja fel, más összefüggéseiről tud ugyan, de ezek igazán nem érdeklik. Számára nem válik kérdés tárgyává az, amit pedig bizonyos pillanataiban *tudott*, hogy tudniillik egy poétának nagyobb a hatalma felettünk, mint százezer Senecának. Ennek a beállítottságnak az erejét különösen irodalmi művekről szóló kritikai véleményei mutatják jól. Ezeket *A Holmiban* (1779) olvashatjuk. Ezekben az írásokban a szóban forgó irodalmi művel kapcsolatban csak nyelvi-stiláris fenntartásokat hangoztat, s véleményét gyakorlati módon teszi nyilvánossá: többnyire egyszerűen újrírja a megbírált szerzők neki nem tetsző szövegrészleteit, s a kettőt – a megbírált szöveget és a sajátját – párhuzamosan közli, hogy az olvasó jól lássa a különbséget. A kritika szempontja mindig a világosság és az érthetőség. Bornemisza Péter veretes régi magyarságával (XVdik Rész, *Régi magyarság*), a Haller László-féle Telemakus barokkos bonyolultságával (XXVIIIIdik Rész, *Magyar írás módja*) vagy Sándor István Svédi grófnéjának modoros érzelmességével szemben (XLII Rész, *A ki fordított svédi grófné*) egyaránt a közérthető, egyértelmű és logikus írásmódot állítja szembe. Ez annál inkább feltűnő, mert személyes ízléséhez egyébként a barokk kor érzékies, leíró elemekben gazdag verselési módja áll a legközelebb, éppen ezért ő a legnagyobb magyar költőnek vitathatatlanul Gyöngyösi Istvánt tartja, és annak ellenére, hogy – mint ugyancsak *A Holmiból* (XXXIII Rész, *Gyöngyösi vagy a magyar verselés*) derül ki – a bőbeszédűségre, felesleges ismétlésekre kényszerítő „négy Sarkú” verselésnek ugyancsak ő az első nagy ellenfele, s itt nem kíméli az annyira tisztelt XVII. századi elődöt sem. Egyáltalán nem mondhatjuk tehát, hogy a személyes ízlés és a programból következő stiláris preferenciák Bessenyei esetében azonosak lennének, de azt sem mondhatjuk, hogy csak a program alapján gondolkodna az irodalomról – írásaiban az uralkodó és a mennyiségileg is nagyobb helyet elfoglaló szólamot azonban a program kívánalmi diktálják.

A nyelv és a nemzet

A kívánatos magyar nyelv eszményét a közjó szolgálatába állított tudományok igényei formálják, de ugyanez az összefüggés – a tudományok és a közjó viszonylata – határozza meg Bessenyei számára a nemzet és a nyelv viszonyát is. A nyelv elsőrendűen így, a közjó révén kapcsolódik a nemzet fogalmához – a közjővel kapcsolatos feladatok annyira lefoglalják a nyelvet, hogy a „köz” (a magyarországi társadalom) és a nyelv között másfajta összefüggés lényegében ki sem bontakozhat.

A nyelvnek és a nemzetnek Bessenyei szemléletében nincs közös lényege. A XVIII. század közepétől kibontakozó s Johann Gottfried Herder nevével fémjelezhető gondolkodásmód, amely szervesen összekapcsolja a nyelv és a nemzet létét (történelmét) – ha nem is teljes mértékben, de – tőle általában idegennek tekinthető. Bessenyeinél nincs jelen a *Fragmente über die neueste deutsche Literatur* (1767) ama jellegzetes gondolata, amely szerint a nyelv és nemzet gondolkodásmódja (Denkart) között szoros kapcsolat van, az nem csupán a gondolatok közlésének eszköze (Werkzeug), hanem e gondolatok tartalma (Inhalt) is, hiszen a nyelv kincsházaként (Schatzkammer) gyűjti össze és tárolja a nemzet történelmi tapasztalatait. A nyelv – láttuk – Bessenyeinél inkább csak a közlés eszköze, s a nyelvnek a nemzethez való viszonya is egészen más dimenzióban foglal helyet, mint a nagy német kortársnál. A *Magyarságban* leírja ugyan, hogy „Minden nemzet a’ maga nyelvérül ismértetik meg leginkább”, de éppen ennek a mondatnak az összefüggései világítanak rá: a nyelv és a nemzet léte a program világában nem áll egymással kölcsönös feltételezettségben. A nemzet nem azért „ismértetik” meg a nyelvérül leginkább, mert a nyelv a nemzet *lényegéhez* tartozik, hanem azért, mert a nyelv más módon tartozik a nemzethez, egyszerűen a – „tulajdona”. A *Magyarság* első mondataiban már ott olvashatjuk a meghatározás értékű kijelentést („Tsudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki külömben minden tulajdonainak fen tartásába olly nemes, nagy és álhátatos indulattal viseltek, a maga anya nyelvét felejteti láttatik...”), amely mindvégig érvényben marad, még a hasonlati és metaforái sem lépik át ennek a felfogásnak a határait. A nyelv és a nemzet viszonya az ő beszédmódján nem a jelzett dologgal egyként egységű s vele kölcsönös feltételezettségben lévő jelnek a viszonya, hanem olyan két önálló létezőé, amelyeket el lehet képzelni a másiktól függetlenül is. A nyelv műveletlen bánya, amely nem tehet arról, hogy a nemzet – a tulajdonosa – nem hozza elő a benne rejlő kincseket, a nyelv sorsa az árva gyermeké: hiszen gondviselője, a nemzet nem törődik vele, pedig ha „bé vonják” a nyelvbe a tudományokat, ő maga is képes a nemzet felemelésére. A beszédmód árulkodik: itt a nyelv és a nemzet két egymástól függetlenül létező dolog, amelyek egymásra vannak ugyan utalva, ám nem a létezésük maga, hanem csak létezésük minősége függ egymástól. A legfontosabb jelzés erre nézve annak a fiktív állapotnak az elképzelése, amikor a nemzetnek nincs nyelve – „hogy neveznéd az olyan nemzetet, mellynek anya nyelve nem volna?” A kérdésre van egy, a XVIII. századi magyar irodalomban később nagyon is sokszor elhangzó válasz, amely szerint ebben az esetben nem beszélhetünk többé nemzetéről, ahogy a sokat idézett herderi „jóslat”⁸ szerint sem beszélhetnénk – a magyar nyelv eltűnte után – a magyarságról. Hiszen ez – s éppen ez – jelenti a nemzet halálát. Bessenyei válasza úgy kezdődik, mintha ő is így gondolná, ám szó sincs erről. Pillanatok alatt kiderül: itt egész más gondolati körben járunk. Hogy neveznénk hát azt

a nemzetet, amelynek nem volna anyanyelve? – így szól a kérdés. „Sehogy” – válaszolja, de nem azért, mert ebben az esetben már nem lenne nemzet, hanem azért, mert „szomorú, el vettetett és gyalázatos” lenne ennek az anyanyelv nélkül élő nemzetnek a sorsa a többi, „anya nyelvű népek” között. Ez a nemzet tehát nyelv nélkül is *van*, de ebben a nemzeti létben nincs köszönet: „... a’ melly nemzetül el kódulná nyelvét, az iránt mindég úgy tetszene, mintha inassa, vagy szolgálja volna.” Nyelv nélkül a nemzet élhetne ugyan, de élete a szolgák élete lenne, nem a *halál* várna rá, hanem a *rabság*. Egy hasonló sorsú nemzetre egyébként sikerült rábukkannia olvasmányai során: a géberitákat, ezt a Voltaire-t is tragédia írására ihlető perzsiai vándor népet idézi *A Holmiban* (1779). Ők arra is példával szolgálnak, hogy ha a „tudományok ki vesznek a népek között, egész nemzetek meg tompulnak elméjükbe”, így „allyasodtak” el a „szegény géberiták” is – sorsuk egy hosszú verszet írására készteti, amelynek a tanulsága szerint a géberiták nyomorúságos életének nem az az oka, hogy elveszítették nyelvüket, hanem az, hogy elveszítették országukat. A hosszú költemény utolsó sora így szól: „Ostoba járomba nyög pusztá hazátok” (XXdik Rész, *Bessenyei György és a lelke, Első beszéd*). A tanulság itt is ugyanaz: nyelv az egyik – ám nem a legfontosabb – tulajdona a nemzetnek, de nem konstituálja a nemzetet. Nyelv nélkül is van nemzet, igaz, az a nemzet: rab.

Ez a belátás a jelek szerint Bessenyei mély, mondhatni természetes belátása volt, beszédében – még ha képes beszédről van is szó – tapasztalatunk szerint mindig ennek a felfogásnak a határai között marad. S ez a felfogás nemcsak következetes, de tartós is: még évtizedek múlva, öregkori írásaiban sem gondolkodik másképpen. 1800 körül fejezte be a *Magyarországnak törvényes állása* című terjedelmes prózai értekezését,⁹ amelyben két nemzet közötti lehetséges rokonság szempontjából a nyelvi rokonság tényei számára elégtelen magyarázattal szolgálnak. A mégoly feltűnő nyelvi megfeleléseket ő „kitsiny ok”-nak tartja. A fejtegetést ugyan polemikus indulat hívta életre – Bessenyei itt Sajnovics Jánosnak 1769-ben és 1770-ben publikált, a magyar és a „lapp” nyelv „azonosságát” demonstráló nagy művével vitatkozik –, de könnyű észrevenni, hogy álláspontjának elvi alapjai tulajdonképpen azonosak azokkal a nézetekkel, amelyeket a hetvenes években vallott. Két nemzet azonosításához tehát nem elégségesek a nyelvi rokonság dokumentumai, éppen úgy, ahogy a nyelv a nemzeti önazonosság szempontjából sem merült fel elégséges feltételként. Láttuk: az ő felfogásában a nemzet létezhet nyelv nélkül is, csak akkor ez a nemzet rab – a nyelv nem a nemzet léte, hanem a nemzeti lét minősége szempontjából döntő tényező. Nagyon jellemző, hogy e kései mű szövegében forgó bekezdése más vonatkozásban is a hetvenes évek végét idézi: a *Magyarság* egyik sarkalatos megállapítására („...Meg van mondva, hogy idegen nyelveken, míg a magáét fel nem emeli, egy nemzet sem lesz tanult e világon...”) fut ki. Egyébként a programírásokból kide-

rül, hogy ő a nyelv eltűnésének – s vele a nemzet eltűnésének – azért nem számol semmilyen valószínű esélyével, mert az „Országnak született nyelvét” valójában nem is fenyegetheti semmiféle veszély. A programban ez az összefüggés bontakozik elő. Ha a tudományok kulcsa a nyelv – ez a nyelv értelemszerűen (így írja a *Jámbor szándék* idézett mondatában) csak a „számosabb rész” nyelve lehet, „a” melylynek sok nyelvek tanulásában módja nints,” tehát „minden Országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát leg első dolga légyen annak a’ Nemzetnek, a’ melyly a’ magalakosai között a’ Tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.” A program itt új s lényeges elemmel bővült: ha az ország célja a közboldogság, a közboldogsághoz pedig a tudományok terjedése vezet el, ha a tudományok terjesztésének az eszköze a nyelv – akkor ez csak a „számosabb rész nyelve” lehet. E bővítésnek nem az a lényege, hogy általában a magyar nyelvről van szó, hanem az, hogy *minden* magyarul beszélő ember nyelvről. Ameddig a magyar paraszt magyarul beszélget feleségével, a magyar nyelvet semmiféle veszély nem fenyegetheti. Ennek az állításnak lényegében nyíltan is kimondott előfeltevése, hogy egy országban beszélt nyelv szempontjából nem az a döntő, hogy milyen nyelven beszélnek az urak, hanem az, hogy milyen nyelven beszélnek a parasztok. Közvetetten, de egyértelműen elősejlik: ők a „számosabb rész”. Ezt a programnak egy másik dimenziója a későbbiekben ugyancsak alátámasztja. De ez a gondolatmenet feltételez még egy, közvetlenül kínálkozó s látszólag banális előfeltevést is: mindenki magyar, aki magyarul beszél. Azaz: a nemzet fogalma (ebben az összefüggésben) azonos a magyarul beszélő emberek összességével. A *Magyarságban* leírt kifejezés („egy egész nemzet”) arra utal, hogy Besenyey számára ez a fogalom természetes, használható és működőképes fogalom. A jelek szerint ez az alapja annak, hogy ő nemcsak a nemzethalál lehetőségére nem gondol, de elképzelhetetlennek tartja azt is, hogy a nemzet nyelvet cseréljen – úgy véli, hogy „akkor fog a magyar nyelv hazánkban ki halni, mikor a magyar paraszt aszszonyok deákul, görögül, frantziául vagy németül fognak tanulni, és magyarul meg szűnnek beszélni”. Vagyis – Besenyey következtetése benne van a kijelentésben – soha. Nem féltetni kell nyelvünket. A mi helyzetünk egészen más: „kértelenek” vagyunk azt művelni, ha nem akarunk jelentéktelen (és így – esetleg – rabság által fenyegetett) nemzetté válni.

Az „egész nemzet” vagy az „egy nemzet egészen” kifejezések a nemzet nyelvi alapú fogalmának erőteljes jelenlétére utalnak Besenyey gondolkodásában – a programnak ez az egyik igen lényeges mozzanata. A nyelv azonban ebben a beállításban nem a nemzettel egylényegű jel, hanem csak tulajdon, amelynek azonban immár új funkciója is van: összekapcsolja az országnak azt a két rendjét, amelyet társadalmi – közjogi – szakadék választ el: a nemességet és a jobbágyságot. A nyelv az ő közös tulajdonuk. A magyaror-

szági nemességből és a magyarországi jobbágyságból így – nyelvi alapon – áll elő az egy nemzetet („egész nemzetet”) alkotó magyar nemesség és jobbágyság, és válik is el azoktól, akik más nyelvet beszélve tartoznak hozzá a két magyarországi rendhez. Ez a következtetés azonban csak hallgatólagosan van benne a gondolatmenetben, gondolkodásának előterébe legfeljebb egy-egy pillanatra kerül, igazi jelentősége nincs. Bessenyei számára a magyar nyelv jelentőségének felfedezése voltaképpen az így felfogott nemzetfogalom (a magyarul beszélő nemesség és jobbágyság által alkotott nemzet) jelentőségére való rádöbbenés. Az a körülmény, hogy egy nép és az általa beszélt nyelv között kapcsolat van, természetesen régi – a Bibliáig visszanyúló – felismerés: a megállapításnak *jelentése* régóta van, tulajdonképpen banalitás: a humanista tudósok – például – már természetes módon számolnak a különböző nyelveket beszélő nemzetek kulturális teljesítményeivel. A nyelv által meghatározott nemzet fogalma *jelentőséghez* azonban ekkor, a XVIII. század végén és a XIX. század elején jut.¹⁰ A XVIII. század második felében ez az új nemzetfogalom már – viszonylag széles körben, de jogi és lényeges politikai következmények nélkül – élt a magyar közvéleményben is. Ha teoretikus élességgel és részletesen talán nem fejtették is ki, de azért a század közepe óta folyamatosan dokumentálható olyan gondolati elemeknek a jelenléte és fokozatos erősödése a magyarországi írásbeliségben, amely szerint a nemzet legfontosabb határozómánya a nyelv, s minden, amit ezen a nyelven alkottak meg. A kultúrája által élő nemzet fogalma (ebben a pillanatban legalábbis így látszik) a XVIII. század utolsó két évtizedére erősödik meg – innentől kezdve nem igazán találhatók érvek ama sok változatban megfogalmazott, de azonos tartalmú tétel ellen, amely azonosítja a nyelv és a nemzet létét.¹¹ A korábban érvényes közösség-fogalmak egyre inkább erejüket veszítik: a *natio hungarica* eszméje (amely szerint a magyar nemzet a többféle etnikumot is magába foglaló, azaz: többféle nyelvet beszélő magyarországi nemességgel azonos) éppen úgy, mint az ún. hungarus-tudat – ahol a *hungarus* (a „magyarországi”) magába foglalta a magyar királyság minden, bármilyen nyelvet beszélő lakosát.¹² A Bessenyei programja által képviselt felfogás – láttuk – nem tartozik még abba a gondolatkörbe, amely a nemzet lényegét és legfőbb ismervét a nyelvben látja, fel kell azonban figyelni arra a körülményre, hogy írásainak ebben a csoportjában, az általa felvázolt művelődési program keretei között – éppen a nyelv alapján – erőteljesen, sőt: radikálisan távolodik a *natio hungarica* felfogásától: nem magyarországi, hanem magyar (magyar nyelven beszélő) nemességben gondolkodik. Ezt két okból is jelentős fejleménynek kell tartanunk. Először azért, mert ha ő nem a program keretei, hanem közjogi dimenziók között töpreng erről a kérdéstről, akkor felfogásában nemcsak érintetlenül él a *natio hungarica* ideológiája, de ő ennek igen következetes teoretikusaként, a gyakorlati követelményeket pedig igencsak könyörtelen keménységgel őrző politikai gondolkodójaként

mutatkozik meg. A XVIII. század utolsó évtizedeiben kevesen fogalmaztak ebből a szempontból olyan nyersen, mint éppen ő. A programírások keletkezésének az első évében, 1778-ban írta a *Törvénynek útja* című kis államelméleti traktátusát, amelyben a nemzet fogalmát – Werbőczy István *Tripartitiu-mának* felhasználásával – a nemességre korlátozza és természetesen egyáltalán nem törődik azzal, hogy a Magyarország határai között élő nemesi renden belül figyelembe vegyen bármiféle etnikai vagy nyelvi differenciát.¹³ Ugyanakkor (ugyancsak Werbőczy szellemében) élesen megvonja a nemességet és a jobbágyságot elválasztó szakadékot. Itt – már idéztük Kosáry Domokos formuláját – egyértelműen a „nemesség a nemzet”, s habár ez az írása nem jelenhetett meg a cenzúra miatt („melynek az a hivatala, hogy az embereket okoskodni ne engedje” – írta rá kéziratára gúnyos indulattal), ez a tilalom nyilván onnan származik, hogy Bessenyei ebben a kis munkájában a magyarországi nemesség pozícióját elsőrendűen az uralkodói hatalommal szemben biztosítja: „Soha királyának sem természet, sem isten törvényében azon nemzetnek közönséges akarata és tetszése ellen annak törvényeit változtatni igazsága nem lehet” – írja, s ennek a jellegzetes tételnek (miként az egész írásnak) nincs köze a felvilágosult abszolútizmushoz, sokkal inkább köze van egy olyan alkotmányos monarchiához, amelynek érvrendszerébe már – megfelelő módosításokkal – Jean-Jacques Rousseau-tól származó gondolati elemeket is felhasznál.¹⁴ Tudjuk, hogy az 1770-es években készült írásaiban a nemzet általában a nemességgel azonos – az ugyancsak kéziratban maradt s ugyancsak a kritikai kiadás *Társadalombölcseleti írások* című kötetében közzétett *A magyar nemzetnek szokásairul...* című történelmi munka címének „nemzet” szava például – a szöveg tanúsága szerint – egyértelműen a nemességet jelenti, sőt, nyíltan is megfogalmazza, hogy *csak* a nemesség történetét írja, amikor a magyar nemzet történetéről értekezik. Bessenyei a hetvenes években azonban ennek alapján csak a *natio hungarica* ideológusa lenne, őt azonban a felvilágosult rendiség első jelentős gondolkodójaként tartja számon a történettudomány. Ennek a minősítésnek az alapja a programírásokban található. A dolog azon fordul meg, hogy a nemességnek ez a nemzettel azonosított fogalma ezekben az írásaiban milyen összefüggések közé kerül. Itt jelennek meg egy merőben másfajta gondolkodásmód erőteljes és félreismerhetetlen jelei. Ezeknek a jeleknek némelyikével már az eddig elmondottak során is találkozhattunk.

A penna nemessége

A program keretei között tehát a *natio hungarica* Bessenyei által elfogadott és természetesen használt fogalma lényeges módosulásokon megy át, főleg azért, mert új összefüggések közé kerül. A helyzet némiképpen paradox, legalábbis lélektani szempontból különleges: a politikai gondolkodónak a tár-

sadalomról kialakított képétől alapvetően térnek el a művelődéspolitikusnak a hazai társadalomra vonatkozó – s lényegében egy időben érlelődő – elképzelései. Voltaképpen így bontakozik ki a program társadalmi tartalma, s ezzel bontakozik ki a felvilágosult rendiség első nemzedékének az ország egészére vonatkozó elképzelése.

Ha az országban a közboldogság a tudományok elterjedtségének a függvénye, akkor ez az állítás természetes módon foglal magába több következményt is. Ha a nemzeti nyelv kiemelkedő szerepbe kerül (hiszen a „lakosok” között csak a „számosabb rész nyelve” révén terjedhetnek a tudományok), akkor értelemszerűen csak a „számosabb rész nyelvén” (tehát a magyarul) beszélőkre szűkül le az eredetileg többnyelvű *natio hungarica*. Ha pedig a tudományoknak döntő szerep jut az ország közjáva szempontjából, akkor ezzel – ugyancsak értelemszerűen – a tudományok művelői számára is nyilván megfelelő helyet – rangot – kell biztosítani az ország életében. A most megnyíló problémakör a programnak egyik nagy, bizonyos szempontból pedig a legnagyobb súlyú fejezetét alkotja – a program elsősorban itt, pontosabban: *innen* kibontakozva válik társadalmi jelentőségű programmá. Nyilván felesleges ugyanis hangsúlyozni, hogy ez a követelmény olyan országban hangzik el, ahol a társadalom vezetőerejének kiemelkedése nem a tudományokban való kiválóság, hanem egészen más értékek alapján történt – a magyar nemesség legitimitációja tudvalevőleg a haza érdekében megtett vitézi cselekedeteken nyugvó legitimitáció volt. Bessenyei természetesen nem vonja kétségbe a harcmezőn szerzett érdemeket, sőt, képtelenségnek tartaná, ha bármilyen hátrányt szenvednének a hajdani vitéz apák mégoly érdemtelen leszármazottai is, viszont jól látható, minden erejével azon van, hogy bizonyítsa: immár újfajta érdemeket kíván a haza szolgálata. Ahogyan a kard volt régen a nemesedés eszköze, úgy a jövőben ez a penna lesz, ami tehát hajdan a vitézség volt, az lesz – nemcsak kívánatos, de kötelező is, hogy az legyen – a jövőben a tudományokban való kiválóság.

Ez a programnak az a sarkalatos pontja, ahol a *művelődési* programnak egyértelműen és erőteljesen a *társadalmi* vonatkozásai kerülnek az előtérbe. A tételről, hogy a nemesség régen a fegyverforgatásban vált ki, ma pedig a tudományok művelésében tanúsított kiválóság révén válik ki (vagy kellene hogy kiváljon) a paraszti község homályából, a legmarkánsabban és legrészletesebben a *Magyar nemzetnek szokásairul...* című, ugyancsak 1778-ban keletkezett történelmi traktátusában szól.¹⁵ A munka első, a nemesség eredetét tárgyaló része ezzel az axiomatikus élességű tétellel kezdődik: „Két dolog támadt világunk lármája között, edjik fegyver, másik penna. Valaki az alsó községnek homáljából és a rabi sorsból magát ki akarja emelni, vagy fegyverrel, vagy pennával kell neki evezni.” (92.) Az egész szöveg alapján egyértelműen kiderül, hogy a kétfajta érdem különböző időben volt érvényes: a kard régen volt a nemesedés eszköze („Az egész világon minden nemesség

fegyverrel kezdett” 92.), ma és a jövőben viszont elsősorban a penna révén lehet felemelkedni a nemesi karba. Ez a gondolat többször is felbukkan tolla alatt. A *Bessenyei György Társasága* 1777-ben jelent meg, s egyik írása, a kritikai kiadás most készülő kötetében megjelenő *A' Haza szeretetirül* azon helyek közé tartozik, ahol Bessenyei ismételten és egyértelműen deklarálja a régi és a mai világ által megkövetelt érdemek közötti különbséget: „Régen, míg a' haza-szeretet ditsősségére tsak fegyvert kívánt, egy erős karú férjfi leghasznosabb haza-fi volt, de miolta már fel-emelkedését titkos okoskodás, mély értelem, józan ítélet, serény vigyázás és tüzes pennátul-is kéri...” (100.). Nyilvánvalóan megváltozott tehát a régi időkhöz képest a helyzet. Igen lényeges momentum, hogy – mint utaltunk rá – természetesen szó sem lehet arról, hogy az érdemes atyák érdemtelen gyermekeiktől elvegyék az elődök érdemei által szerzett jószágot. A *Magyar nemzetnek szokásairul...*-ban hangsúlyozza: „A' természet e' dolognak mindég ellent állott, és nem engedte-meg, hogy a' fiútúl, ha fél-eszú volt is, atyának reá maradott javait el-vegyék.” (92.) A megoldás egészen más: „várni kell reájok, mig vagy egy vagy más hibájokkal magokat parasztokká nem teszik...” (93.) Ez a fordulat nem esetleges – Bessenyeink a társadalomról alkotott elképzeléseiben a tudás új nemessége számára kedvező mobilitás talán a legfontosabb elem: az általa elgondolt világban az érdemes atyák érdemtelen leszármazottjai éppen úgy lesüllyedhetnek a paraszti község homályába, ahogy – s ez sokkal nagyobb hangsúlyt kap – a tudomány alacsony sorból származott kiválóságai számára meg kell nyílnia a lehetőségnek arra, hogy bekerülhessenek a nemesek közé. A nemzet fogalmába éppen ezen a módon kerülnek be a jobbágyok, hiszen a történelem folyamatában így a nemes és a paraszt között nincs lényegi különbség: a nemesek a kornak megfelelő érdemek révén a parasztságból válnak ki, a parasztság tartja el őket, ők pedig előbb-utóbb oda térnek vissza. „Ti paraszt emberek, szegény adó-fizető nép, miért szenyvednétek nehezen, hogy a' nemesi rend vélletek parantsolni láttatik, hiszem azok mind ti közzületek valók, a' ti atyátok-fijai mindnyájan.” (95.) „A' ti rendetek e' földön minden, mert ti vagytok minden rendnek szülői, táplálói és el-fogadói.” (95.) Ugyanezt a tételt – más metaforákkal – kifejti *A Holmi* (1779) XVI., a *Köz népről* szóló Részében: „Látod – írja – a' Világi dolgoknak tsudállatossága, millýen rendesen viszi végbe, hogy a' község minden nemesi méltóságnak, felsőségnek, egyszersmind szülő Anyja is, tápláló dajkája is, temetője is légyen.” (251.) Az elgondolás egyértelmű: miközben a nemesség tagjai folyvást cserélődnek, a parasztság az állandóságot és a nemzeti elit pihenőhelyét és megújulásának örök forrását képviseli. A két változatban is megfogalmazott modell szerint a mindenkori nemesség a parasztságból válik ki (ezért nevezi a parasztok világát a *Magyar nemzetnek szokásairul...*-ban a nemesi kar „szülőjé”-nek vagy – *A Holmi*-ban (1779) – „szülő Anyjá”-nak), a parasztság adózik, tehát úgy táplálja a nemességet, mintha „tápláló dajká-

ja” lenne, de ő a temetője is, hiszen előbb-utóbb a „parashti község homályába” térnek meg az érdeemes atyák érdemtelen leszármazottai – a parasztság „fogadja el” őket, hogy azután egy-egy kiváló gyermekkel újrainduljon, illetve folyamatos legyen a körforgás.

A Bessenyei-féle program legismertebb írásai, a *Magyarság* és a *Jámbor szándék* körül ott kell tehát látnunk ezt a víziót: a közjó, a nyelv és a tudományok összekapcsolása azért történt meg, mert a gondolatmenet távlata valóban a társadalom átalakulását rejti magába, a nyelv és a tudományok jelentőségének felismerése közvetlen kapcsolatban van a magyarországi társadalom szerkezetével. A gondolatmenet nyomán előrajzolódó s óhajtott társadalomképben az aktualitás mozzanatát – s ezzel voltaképpen azt az energiát is, amely az elképzelésnek dinamizmust kölcsönöz – az érdemek megváltozása adja: ma már csak (vagy elsősorban) a tudományok területén való kiválóság vezetheti fel az embert a nemesi karba. Az állandó – voltaképpen az egész történelemre érvényes – mozzanatának viszont a mobilitás tekinthető, ez azért bír kitüntetett fontossággal, mert innen származik a hajdani és az újkori nemzet ereje, ez biztosítja, hogy a nemzetet vezető elit a hazának mindig a korszerű (mondhatni: a nemzetet a többi nemzettel versenyképessé tevő) érdemekkel rendelkező fiaiból álljon. A kiválóság tehát nem elvont emberi minőség, a nemzet mindenkori életképességét kell elősegítenie. A nemzetnek így természetes részévé válik a parasztság is, hiszen az elgondolásnak éppen ez a lényege, ez a mobilitást biztosító előfeltétel, innen s csak *innen* érkezhethet (s érkezhett is mindig) az új nemesség. Az egyes ember társadalmi előrehaladása természetesen nem csak a tudományok területén képzelhető el, a gazdaság területén, a pénzszerzésben megnyilatkozó ügyesség – vagy szerencse – révén ugyancsak nyílik út arra, hogy az egyes ember előnyösen változtassa meg a társadalomban elfoglalt helyét: Bessenyei számára – mint látni fogjuk – az „ambitio” nagyon is lényeges és értékelendő vonása az emberi nemnek. Úgy látszik azonban, hogy a programírások szerzőjének nem mindenfajta ambíció rokonszenves és elfogadható. Ekkortájt készült el egy kéziratban maradt verses vígjátéka, a *Lais vagy az erkölcsi makacs* című furcsa komédia.¹⁶ Ebben a műben a szép és gazdag leányzónak, Laisnak a kezére hárman pályáznak: Hippodon, a nagy hatalmú miniszter, Pelosis, a szegény, de érdemekben kiváltképpen gazdag nemesifjú, és Kukulini, egy gazdag serfözóné, Pomoné idétlen gyermeke. Pomoné a darab egyik különösen jól sikerült figurája, aki gyakran beszél szerzőjének hangján, s ez a beszéd a programírások szellemében szól. „Minden úr bölts tehát széles e világon / S nintsenek bolondok a nemesi ágon?” – kérdezi gúnyosan, s ez a két sor a magyar nemzet eredetéről szóló történelmi esszé egyik gondolatával egyezik, azt forgatja át a saját érdekeinek megfelelően: „Nem következik ebből, hogy ma már minden nemes ember belső képpen is érdekeseb’ vitéz vagy tudós vólna a’ nem nemesnél, érdemekkel nemesült

atyáknak lehetnek érdemetlen gyermekei...” – írja ott, ám használ egyértelműbb kifejezéseket is. De Bessenyei felfogását ismétli meg Pomoné akkor is, amikor az állítja, hogy „Tekintetessé lesz, akit annak tesznek / S így az urak mindig parasztokból lesznek” – láttuk: ez a tétel a programból következő társadalomszemlélet egyik leglényegesebb eleme. Mégis, Pomoné alakja elsősorban a szerző vele kapcsolatos fenntartásaira világít rá, mert amennyire egyetért hősnőjével – általában véve – az alacsony sorból érkező emberek ambíciójának helyeslésében, annyira nem ért vele egyet – a konkrét esetben – az ambíció minőségét illetően. A szerző kritikája itt nagyon is élessé válik. A serfőzőné ugyanis a hagyományos érdemeken alapuló nemességgel szemben csak a gazdagságot állítja, az okosságról és a tudományról megvetéssel szól: „Akinék pénze van, arra, hogy tanuljon / Nints semmi szüksége...” – mondja: a tudást igazoló bizonyítványokat is meg lehet jó pénzért venni. Gyermekeinek nemességet akar vásárolni, de éppen ezért nem lesz igazi Kukulini nemessége: nem azért, mert pénzen vették, hanem azért, mert nincs mögötte a műveltség és tudás, mindaz tehát, amivel az új (a megváltozott világban a nemzetet vezetni képes) nemességnek kell rendelkeznie. Kukulini alakja tételesen is példázza Pomoné téves nevelési elképzeléseit – s mintegy illusztrálja a program egyik fontos téziséét –, ennek a gyermeknek a tudatlansága és faragatlansága előre jelzi ennek a családnak a „paraszti község homályába” való süllyedését.

A vetélkedés szabadsága és nyilvánossága

A penna új nemessége azonban nemcsak a társadalom alsóbb néposztályai-ból származhat, hiszen – a vonatkozó helyek sugalma szerint – itt nemcsak lehetőségéről, hanem szükségességéről van szó. Nemcsak innen származhat, de származnia kell innen is. Bessenyei külön is hangsúlyozza a „kitsinyek” (*Magyarság*) érvényesülési vágyának, a „porban heverő jó elmék” (*Jámbor szándék*) felemelkedésének a jelentőségét. Nem csak azt óhajtja a *Jámbor szándék*ban, hogy bár „a’ leg együgyűbb rendű és sorsú emberek is a’ a magok elmebéli tehetségeket az Emberi Társaság’ javára fordíthatnák! Ó! melyly sok talentomok hevernek most a’ porbann...” Ennél többről is szó van. Nem egyszerűen az alacsonyrendűek felemeléséről, hanem már általánosabb követelményről: az érvényesülés szabadságáról beszél. Nem jóindulatú támogatást igényel, sokkal inkább jogot hangsúlyoz, hiszen nem kisebb a tét, mint az, hogy a nemzetnek korszerű érdemekkel rendelkező emberek legyenek a vezetői. Ez óvja meg a nemzetet a legszörnyűbb sorstól, a rabságtól. „Valameddig a’ Nagyok a’ kitsinyekkel vetélkedésbe nem jönnek, addig fel nem áll köztünk a’ tudomány, a’ vetélkedés pedig mi módon állyon fel, ha a’ kitsinyek nem tanulhatnak” – írja a *Magyarság*ban. A művelődés világában a vetélkedés szellemének szabadjára engedését tehát nélkülözhetetlennek

tartja – az e kötetben is helyet kapó és közvetlenül a program szolgálatában álló írásokban ez (mint látjuk) egyaránt szerepel. De ez a motívum is felbukkan másutt. Ebből a szempontból különös jelentősége van például *A Holmi* (1779) egyik írásának, amely a *Pennacsata* címet viseli (325–326.). A Bessenyei-féle programnak ez a vonatkozása bízvást a magyar felvilágosodás egyik kiemelkedő pillanatának tekinthető, hiszen – történelmi értelemben – alighanem most születik meg Magyarországon az irodalom köztársasága, nyílik meg az ideológiai érvekkel immár el nem zárható út a magyar *républicains des lettres* vagy egy *Bildungsburgertum* felszabadulása felé – az a magatartás jelentkezik itt, amely nem hivatkozik semmilyen előjogra, minden pillanatban készen áll arra, hogy szembenézzen a kritikai támadással s megvédje álláspontját. „Ah, bártsak el érhetném azon vigasztalásomat, hogy tiz, vagy húsz meg sértetett Magyar Író ellenem támadna! Mihent az Irók nyomtatásba egy nemzet előtt el kezdenek egymással vetélkedni, azonnal meg indul a szép elmélkedés... A nemzet mulatná vélünk magát, s' nevetne mikor mi egymásnak előtte bosszúságokat mondanánk, de a tudomány, magyarság azonban épülne...” Immár nem a *vera nobilitas* valamely közhelyes szolamának hangoztatásáról, hanem a nyílt tudományos vagy irodalmi viták szellemének felszabadításáról van szó, nemcsak lehetőségéről, sokkal inkább követelményről, hogy a személyes képességek megnyilatkozhassanak egy ország nyilvánossága előtt. Közbevetőleg jegyezzük meg: aligha független Bessenyei programírásaitól, hogy a század utolsó két évtizedében fellépő s igencsak alacsony sorból jött írók gyakran viselkednek úgy, olyan magabiztossággal, fölénnyel, néha göggel, mintha valóban a penna új nemességének a tagjai lennének. Ismeretes, hogy Bessenyeinek éppen a nem nemesi származású és irodalmi-tudományos ambícióktól fűtött ifjú klerikusok körében volt a legtöbb tisztelője.

E fontos témakörnek különféle előfeltevései és következtetései is vannak. Csak utalunk néhány – közvetlenül kínálkozó – szempontra.

Az ambitio igazolása

Az eddig követett gondolatmenet némileg eltakarja a programírások háttérének egyik lényeges dimenzióját. Úgy látszik, mintha itt az ambíció (s a vele kapcsolatba hozható fogalmak köre: a becsvágy, az önszeretet, a világi siker, anyagi megbecsülés, dicsőség) természetes – a kor erkölcsi gondolkodása számára természetesen elfogadott – fogalom lenne. Ez azonban egyáltalán nem így van. Itt olyan gondolati tartományban tartózkodunk, amely önmagában is éles ellentétben áll a századközép hazai közgondolkodása által sugallt erkölcsi elvekkel s az emberre vonatkozó ama nézetekkel, amelyek szükségesek voltak ezeknek az elveknek a megalapozásához. A kor erkölcsi gondolkodásának fő forrása – ahogy Tarnai Andor írja a Spenót vonat-

kozó fejezetében¹⁷ – „ekkor még a latinul és nagyjából jezsuita pártfogás alatt meghonosodott keresztény sztoicizmus” volt, amely a századközep tájától nagy számban megjelenő s immár túlnyomórészt magyarul írott erénytanok révén terjedt. Ennek az egyházi értelmiség által közvetített erkölcsi tanításnak két fő s egymásból következő tétele van. Az egyik: az igazi boldogság a „lelki csendesség”-ben van, a lélek e nyugalomához pedig éppen a világ hívságainak megvetése vezethet el bennünket. Ez a tétel magába foglalja a másikat: voltaképpen azonos út vezet az üdvösséghez és az evilági boldogsághoz. Ezt az értékelést az uralkodó egyházas gondolkodásmód sugallja, de átveszik és felhasználják a kor olyan nagy tekintélynek örvendő világi szerzői, mint Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám is. Igaz, ez az erkölcsstan náluk már politikusi indulatokat szolgál, s jól kimutatható konfliktusokat nélkül a lelkekben.¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy a keresztény sztoicizmus fenti tételeinek egyik leglényegesebb következménye, hogy elfogadásához immár nem elég önmagában a hit. Értelmünkkel is el kell fogadnunk, hogy valóságos ama közös út. Ez a lehetőség megadatott számunkra, hiszen – igen sok megnyilatkozást idézhetnénk a század középső évtizedeiből – az „okos lélek” az, amely az ember „minéműségét” meghatározza. A századközep moralistái bizonyosak abban, hogy embervoltunk alapja az „okosság”, „okos értelem,” sőt, a „józan okosság”, s ez élesen szemben áll a másik emberi princípiummal, amelyet testi mivoltunk határoz meg.

Ez volt az a gondolkodásmód, amelyet az ifjú Bessenyei már pályakezdésének első pillanataiban – vélhetően az 1760-as évek végén – nem tudott elfogadni, sőt, feltehető, hogy az írói pályán való indulásának egyik motivációja is ez a lázadással felérő gesztus volt. Ennek a pályakezdésnek középponti fogalma és egyik leggyakrabban használt szava az „érzékenység”, amelynek írásaiból kettős, de szorosan egymásba kapcsolódó jelentése bontakozik ki.¹⁹ Az első egy általános, a szenzualizmus filozófusainál lényegében közös jelentés. A fogalom azt a minden emberre jellemző képességet jelenti, hogy felfogjuk azokat a benyomásokat, amelyeket a külvilág dolgai tesznek ránk. Bessenyei gondolatai azonban innen nem a szenzualizmus ismeretelmélete felé mozdulnak el. A másik – és számára fontosabb – jelentés ugyanis az embernek e képességhez való viszonyára vonatkozik: az ember azért érzékeny, mert belátja e benyomások ránk gyakorolt nagy hatalmát, elismeri: testi meghatározottságú lények vagyunk, tudomásul veszi azt a meghatározó befolyást, amelyet a testi „érzékenység” gyakorol a lélek és az értelem felett. Ez a belátás bizvást Bessenyei intellektuális alapélményének tekinthető.

Ez a meggyőződés – láttuk – élesen szemben áll a tradicionális vallás moralistái által a korban elfogadott antropológiai előfeltevésével, amelyet oly nagy erővel sugalltak a századközep reprezentatív és nagyon nagy számban megjelenő kiadványai, a mindennapi emberek épülésére – mint utaltunk rá: az immár szinte kizárólag magyar nyelven – írott erénytanok. Az eltérés alap-

ja tehát abban van, hogy Bessenyei egészen másképpen gondolkodott az emberről, mint a hagyományos világ, s ez a gondolkodásmód végigkíséri egész intellektuális életútját: gondolkodásának minden más eleme – magának az Istennek a fogalma is – könnyebben változik, mint az a meggyőződés, hogy „érzékenyek” vagyunk. Hangsúlyosan van jelen már a kezdeteknél, de jelen van abban az időkörben is, amikor a programhoz tartozó írásai készültek. Ennek az emberről kialakított álláspontnak több dimenziója is van, az ember testi meghatározottságáról kialakított elképzelésnek a Bessenyei számára legelőször felmerülő tartalma azonban bizonyára pozitív üzenet volt: itt találta meg – már első írásainak tanúsága szerint – az emberi boldogság új és elementáris erejű forrását. A spirituális értékek vonzereje már korán meggyengült számára, érdeklődését lényegében első megnyilatkozásaitól fogva az evilági dolgok kapcsolják magukhoz. Ez a kapcsolódás egyfelől kiszolgáltatja ugyan az embert érzéseinek, vágyainak, indulatainak, ugyanakkor azonban – másfelől – ezek az érzések, vágyak és indulatok addig nem sejtett energiákat szabadítanak fel bennünk. Írásaiban ez a meggyőződés ott van a kezdeteknél, és a későbbiek során is folyamatosan jelen marad. Az 1772 tavaszán megjelent Alexander Pope *Essay on Man* című értekező költeményének fordítása, *Az embernek próbája*, már teljesen legális fogalomként kezeli a kor erkölcsi gondolkodása számára igencsak gyanús „maga szeretet” fogalmát.²⁰ Erről a kérdésről az egyik legszebb, legkövetkezetesebb és legnyíltabb megnyilatkozását *A Holmiban* (1779) olvashatjuk. Az írásgyűjtemény XVII. Része az *Emberi érdem, szabadság, rabság* (119–125.) címet viseli, s egyértelműen tudomásunkra hozza a véleményét a nemzetek szabadságáról és rabságáról, s ugyanakkor erőteljesen érvel az *ambitio* joga mellett. „A melly Nemzeteknek tehát szabadságaik voltak, azok mindenkor úgy mutatták magokat e föld golyobissán mint emberek, bátorságot, nagy szívet, nemesi származást, tudománt, vitézi indulatokat viselvén tselekedeteikkel”, ellenben a „rab ember” olyan, „mint a Marha, melly annak húzza a jármot, ki azt nyakára teszi”. (121.) Itt általános, semmilyen feltétel által nem korlátozott erkölcsi elvről van szó, olyan tanításról, amely – ha nyíltan nem céloz is rá, de – voltaképpen egyetemes érvényű tételként igazolja a vetélkedés szellemét, igazolja ama „kitsinyek” becsvágyát is. Ennek a becsvágnak a megnyilatkozása minden nemzet érdeke, hiszen „Valamennyi nagy, és nemes tselekedet látunk világi képpen e Földön, mind nagy szívből, és emberi vitéz kevélységből, *ambitiobul* származot, soha *ambitio* az az ditsősségre való vágyás nélkül, senki nagy dolgokat el nem követhet.” (123.) A kard és a penna bajnokaiban tehát ugyanaz a nemes tűz ég, csak éppen – amint azt (láttuk) többször is kifejti – a vitézség hajdan volt, a tudományokban való kiválóság pedig napjainkban számít a nemzet szempontjából a legfontosabb érdemnek.

Nagy dolgok végbeviteléhez szükséges a becsvágy, s Bessenyei gondolkodásában mintha semmi nem mondana ellent annak, hogy az *ambitiót*, a haza

fiai között való vetélkedésnek az alapját kifogás nem érheti: az emberi természet általános, ráadásul a történelem által is igazolt vonásáról van szó. Nem érhet bírálat tehát senkit sem, akiben ott ég a társadalmi ranglétrán való feltörekvés tüze: a becsvágy és az erkölcs ezekben a gondolatmenetekben nincsenek ellentétben egymással. Már most utalunk arra, hogy Bessenyei töprengéseinek útvonala korántsem csak ebbe az irányba vezet, de erről más összefüggések között kell beszélünk.

Az emberek közötti egyenlőtlenségről

Az emberről vallott új, a korban jellemző hazai gondolkodásmódtól élesen eltérő tudásnak s a vele járó erkölcstani változásoknak van két közvetlenül adódó, de a program társadalmi vonatkozásai szempontjából fontos eleme. Ezek közös alaptól származó, de eltérő irányba mutató kérdések.

Ha a „paraszti község homályából” való kiválás módja régen a vitészség volt, ma pedig már elsősorban a „tudományok” művelésében való kiválóság, ez csak azért lehetséges, mert mi emberek – mint egyének – nem egyformán vagyunk alkalmasak sem a fegyverforgatásra, sem a tudományok művelésére. Ez látszólag banális állítás, Bessenyei azonban nem elégszik – de nem is elégedhet – meg az egyszerű kijelentéssel, hiszen számára itt alapvető kérdéssről van szó: az ő társadalomképének pontosan ez az egyenlőtlenség az egyik sarkalatos pontja. Olyan feltétel, amely nélkül nem közelíthető meg a „közjó”. Idézi a vitatandó tézist: „Azt mondog: nem igazán írok, mert a természet senkit másik társa felibe nem tett, mind egyenlők vagyunk, és így nemességünk a parasztság felett erőszak, igazságtalanság.” A tétel – tudjuk – nagyon is a század nyelvén beszél, cáfolata tehát nem egyszerű. Az ügynek azonban számára különleges súlya van, ezért kötelességének érzi a bizonyítást. Arról, hogy milyen különbség lehet közöttünk általában, de különösen a katonai erények vonatkozásában, a *Magyar nemzetnek szokásairul...* már idézett bevezető elmélkedése meglehetősen hosszan és nagy hangsúlylyal szól.²¹ De külön s ugyancsak hangsúlyos helyzetben lévő elmélkedést áldoz annak a részletes kimutatására, hogy emberek az okosságot illetően is különböznek egymástól. Erről szól *A Holmi* (1779) első cikke. Az I. Rész, *Elme, tanulás* (206–208.) a korábbi *Holmi*-redakciókban nem szerepel, feltehetően most, az 1770-es évek végén, a programírások keletkezésének időkorében született ez az elmefuttatás is. „Hiheti é valaki – így kezdődik a gondolatmenet – oly sok tapasztalás után, hogy minden embernek elméje egyenlő ki terjedéssel, és erővel származik?” A kérdésben voltaképpen benne van a felelet, a szerzőnek szinte keresni kell azokat a mozzanatokat, amelyek valamennyire is ellene mondanak állításának, vagy legalábbis árnyalják azt. Így például számot lehet vetni azzal a körülménnyel, hogy „Ha a leg sebessebb tűzzel let elmét soha nem tanítták, a leg nehezebb, tanulásra erő-

tetet Elme többet fog nálla tudni”, de hát ez a tapasztalat semmit nem mond a kérdés lényegéről. Szólhat arról, hogy az elmebeli tehetség nem feltétlenül jár együtt a megfelelő magaviselettel: vannak – például – nagy tudományú emberek, akik „szenyvedhetetlenül” gorombák. A téma különféle aspektusainak fejtegetése mögött jól érezhetően ott lapul azonban egy igencsak személyes ügy: az iskolában szerzett és az iskolán kívül szerzett műveltségéről való meditációi mögött nyilván ott kell látnunk magát a szerzőt, aki mindössze öt osztályt végzett el Sárospatakon – itt a sikeres autodidakták bizonyítási vágya és magabiztossága egyszerre szól. Tétele pedig egyértelmű: az elme ereje és erőtlensége *nem* az iskolától függ. „A rekedt Elme ha oktattatik, el indul képzelődni, álmodozik, erőlteti magát, de önnön maga tévelygéseit alát, csak el fúl, és a setéttségbe marad. Ellenbe a tüzzel származot elme hasonlít a száraz taplóhoz, mellynek ugyan ha tüzet nem adsz, lángokat nem szülhet soha, de vess reá szikrát, és adj osztán néki emészteni való esz-közöket ... meg látod, hogy valaminek viszed, mindent meg emészt, vagy meg olvaszt.” (207.) Bizonyos tehát, hogy az okosság isteni – vagy természeti – adomány bennünk. A gondolatmenetre másutt is visszatér. „Minden embernek vagyon egy *Polaris* tsillaga, mellynek világánál lépéseit igazgattya. Ez lélek, itélet tétel” – fejtegeti a lelkével beszélgetve (XX. Rész. *Bessenyei és a lelke. Első beszéd*). „Ez olyan tűz, melly Isteni munka által alkodtatik a természetbe. Némelly tsak holdtúl vészi világosságát, némellyik pedig a naptól. Azok kiket a hóld világosít, butáknak neveztetnek, azok pedig kiket a nap sugároz, okosoknak hivatnak.”²² Ugyanezt a témát folytatja a „XI.dik Részben”, az *Oskola* cím alatt (237–240.): „Az oskolai tanítást vagy az Oskolát úgy ved fel tsak mint a köszörű követ, a köszörű kö, mindent köszörül valamit reá tészel, de köszörülni való dolgot nem szülhet.” (238.) Az oskola elvezethet bennünket a bölcsességhez, de csupán oskolai tanítás által nem emelkedhet senki a nagy szellemek sorába.

Az emberek közötti egyenlőtlenség tehát a test és az értelem vonatkozásában egyaránt alapvető tényként mutatkozik meg számára.

A vetélkedő indulat és a szelíd elme

Az emberek értelmük – a „tudományok” művelésére való alkalmasságuk – szempontjából tehát éppen úgy különböznek egymástól, mint testi erejük és bátorságuk, azaz: a katonai erényeket illetően. Ez a természeti eredetű különbség alapozza meg, hogy a társadalomban szükséges a nemesség: nem vagyunk egyformák, meg kell adni a lehetőséget a kiválóknak a kiválásra, a társadalomnak – saját érdekében – el kell fogadni az emberek között meglévő és az érdemek által ismételt bizonyított különbségét s azt, hogy ez a különbség érvényre is jusson. De ez a természeti eredetű különbség az is, amely szükségessé teszi, hogy minden a társadalomban (a nemzeten belül)

az adott korban szükséges érdemek érvényesülhessenek – a természeti eredetű *különbségek* elismerésével együtt tehát az érdemek érvényesülésének *egyenlő* esélyét is követeli. Ezt *A Holmi* első és második redakciójában közölt egyik írása úgy fogalmazza meg, hogy „minden emberi teremtett állatnak halálos törekedése, véres igyekezeti minekutánna kenyerét meg nyerte, az, hogy magát mások felibe vihesse 's vagy egybe vagy másba, dicsértessék, csudáltassék” (176.). A megfogalmazás akcentusa itt éppen komor és nyugtalan, másutt – például a *Magyarságban* – viszont egyáltalán nem az: a „vetélkedés” szellemének szabadsága nélkül semmit nem érne a program. A nemzet csak akkor állhatja meg a helyét a többi nemzet között, ha minden korban azok vezetik, akik a kor által megkövetelt érdemekben a legkiválóbbak. Régen a kardforgatásban kellett vitézkedni, ma viszont a tudományok világában van szüksége a nemzetnek a legjobb erőkre.

De az idézett megfogalmazás komor tónusa sem csupán pillanatnyi hangulat szülötte. A tudományok ugyanis nemcsak a korszerű elit kiválasztásának terepeként járulnak hozzá egy ország közjavához, nemcsak a kiválásnak a lehetőségét, tehát egy új, korszerű érdemeket megtestesítő nemesség megszületésének a lehetőségét teremtik meg, de a tudományoknak köszönhetjük azt is, hogy levetkeztük régi vadságainkat. A tudományokat műveljük, sőt, művelnünk kell őket, de a tudományok is művelnek bennünket, hiszen ha a tudományok műveléséhez egészen *különböző* képességekkel rendelkezünk is, a tudományok ismerete – az olvasás – *egyformán* szelídítheti az emberi nemet. Úgy látszik, hogy míg Bessenyei számára az *oktathatóságot* illetően nagyon is feltűnő különbségek vannak köztünk, addig nem látszanak ezek a különbségek a *nevelést* illetően. Ez már érezhetően egy egészen más témakör – Bessenyei azonban nem tesz különösebb erőfeszítéseket arra, hogy számot vessen ennek a programban benne rejlő kétfajta s látszólag különböző irányba vezető cél eltéréseivel. *A Holmi*ban van írás (XIVdik Rész, *Belső nevelés*), amely mintha e témakör kettős mivoltának problémáit vetné fel, amelynek gondolatmenete azonban végül mégis megkerüli az itt rejtőzködő kérdéseket. „A belső nevelés két féle: egyik tudományokból, másik erkölcsökből áll” – írja, s ez a kijelentés úgy mutatja: világosan látja a különbséget. Ez a kijelentés azonban nem válik a reflexió tárgyává, voltaképpen csak a program mélyén rejlő fogalmi megosztottság alapját fogalmazta meg. A „tudományok” és az erkölcs világa közötti különbség Bessenyei számára ebben a vonatkozásban mindvégig érdektelen különbség marad. Már e rész gondolatmenete sem a viszony tisztázásának az irányába, hanem a hazai oktatási rendszer egyik sajátosságának az irányába tér el: az erkölcsi nevelést illetően – ha az erkölcsi tisztaság együgyűséggel és vadsággal is társul – kiválóak az általa ismert magyar intézmények (a debreceni és a sárospataki iskolák), elmaradott viszont az a tudomány, amelyet tanítanak. Meg is elégszik ennek leszögezésével, nem merül fel a kérdés, hogy milyen viszonyban van egy-

mással az erkölcs és a tudomány. Ennek következménye, hogy a célok – az oktatás és a nevelés céljai – írásaiban ellenőrizetlenül váltakoznak, s néha éppen egymás ellen hatnak. Ennek egyik példájával a kritikai kiadás most készülő kötetében is megjelenő *Tolerancia* című írásgyűjteményben találkozunk – a budai „nagy Társaság” (az akkor, az 1770-es évek végén Budára helyezett nagyszombati egyetem) professzoraihoz írott s a program jó néhány motívumát felidéző levelében az erkölcs szempontja egyértelműen szembe kerül a tudomány szempontjával. Bessenyei számára most egyértelműen a morál viszi el a pálmát. A levél konklúziója ez a mondat: „Mondjátok nekünk Uraim, hogy jó a nagy Istent lélekbe, jóságos cselekedetekbe tisztelni, a békességet szeretni, az igasságot követni, dolgainkba szorgalmazkodni, felebarátinkat segíteni, az ártatlanságot védelmezni, szüléket, barátokat tisztelni. Jóért jutalmat, rosszért büntetést várni...” A tanács – mint másutt utalunk majd rá – nem annyira banális, mint első pillantásra gondolnánk, de a „tudományok”-ról most működésbe lépő vízió ennek ellenére egyoldalú marad. Az erkölcsi nevelés és – például – a csillagászat tudománya nem állítható szembe egymással. Máskor viszont dinamikus tényezőként lép fel ugyan a „tudomány”, de erőteljesen előtűnik a fogalom használatának inkoherenciája. Ennek példaként azt a már idézett, *A Holmiban* (1779) közzétett cikkelyt említhetjük, amelyben a lelkével beszélget. Az első beszélgetés első felében Bessenyei arról győzi meg a lelkét, hogy érdemes abbahagyni a lustalkodást (felkelni ebből a „kis halálból”) és írni polgártársainknak a jó erkölcsökről. A vitában azzal sikerül meggyőznie az ügyhöz szkeptikusan viszonyuló lelkét, hogy íme: a világban jelen van és igazolhatóan terjed a „világosság” – immár nem égetnek öregasszonyokat, nincs tüzesvas-próba, nem duellummal döntenek az igazságot, a vallás miatt nem pusztítják egymást az emberek. E vadságok éppen a „jó és szép írárok által” töröltettek el és még sok eltöröltetésére van szükség. A következőkben azután ez a régi vadságokat megszüntető művelődés szinte észrevétlenül átalakul – itt lép be a gondolatmenetbe a velünk született „Polaris tsillag”, amely eldönti: milyen minőségű elmét kaptunk a teremtőtől, s vele belép a probléma: „Ismernéd é Plátónak lelkét, ha örökös szántó vető embernek hagyta volna meg a sors [...]. Ellenbe mennyi ember olvas, tanul, ki tudatlan ostoba marad.” Ennek a kérdésfelvetésnek a távlatai egészen mások, mint amit a régi vadságokat megszüntető tudományok vetnek fel – nem csak a társadalom tagjainak hierarchiája épül így a korszerű (az ország közjavát biztosító) érdemekre, egy nemzet pedig csak ezen a módon lehet életképes („Ha a tudományok ki vesznek a népek közül, egész nemzetek meg tompúlnak elméjükbe, noha nem lehet fel tenni, hogy egész nemzetbe nagy származású elmék ne lennének...” 268.). Ezzel – az elmék megtompulásával – jöhet el a nemzet rabsága, amelyet számára (mint láttuk) a perzsiai vándor nép, a géberiták sorsa példáz. A „tudományok” – egyfelől – a vetélkedés szellemével oltják be a tár-

sadalom életét, az olvasással és a tanulással azonban „szelídség” jár – ez pedig látszólag más összefüggések irányába mutat. Ennek a fogalmi bizonytalanságnak ugyan – mint látni fogjuk – végül is ott van a feloldása a program rendszerében, a bizonytalanság azonban mégiscsak bizonytalanság marad.

Úgy látszik, hogy a „tudományok” művelésének kulcsa, az emberi elme, annak ereje és szelídsége – ennek megfelelően: az ember oktathatósága és nevelhetősége – mintha két különböző irányba mutató és eltérő következményekkel járó fogalomként merülne fel a programírókat készítő Besenyei számára. A programban szereplő „tudomány”-nak két különálló hatóköréről van szó, s ő hol erről, hol amarról beszél, a közöttük lévő viszonyt azonban nemcsak nem igyekszik tisztázni, de annak sincs nyoma, hogy tudatosult volna számára ez a különbség. Úgy látszik, hogy ez a nem túl feltűnő, és különösebb következményekkel nem járó, mégis jól észrevehető következetlenség a programnak fontos vonása, de nem a következmények miatt az. A „tudományok”-nak az emberre gyakorolt hatásával szemben felállított kívánalom azért mutatja ezt a megosztottságot (szelídséget ültet el bennünk embertársaink iránt, és igazolja a magunkat embertársaink fölé emelő erőt, sőt: „véres igyekezetet”, az ambíciót), mert a gondolkodó Besenyeinek két, egymástól függetlenül felmerülő kérdésére adja meg a választ.

Ez azt jelenti: ennek a kettős természetnek a nyomán találhatunk rá a program genezisére. Ezt az eredetet nem az általában vett „tudományok”-ban, de mégis tudományban: Besenyei *saját* tudományában véljük megpillantani – a program létrejötté ugyanis *filozófiai* töprengéseiből vezethető le. A felmerülő politikusi aspirációk hátterében is bölcséleti megfontolások húzódnak meg: úgy gondolkodik saját nemzete sorsán, hogy előtte már más nemzetek sorsán, általában a nemzetek sorsán gondolkodott.

1 Bp., 1980, 177–180.

2 HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., 1956, 99–106.

3 *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, Bp., 1965, 22–53.

4 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 301–306.

5 HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei. Tanulmányok*, Bp., 1956, 8.

6 SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., 1993, különösen 26–44.

7 Párizs, 1987.

8 PUKÁNSZKY Béla, *Herder intelme a magyarsághoz*, Bp., 1921.

9 BESSENYEI György, *Prózai munkák*, 1802–1804, sajtó alá rend. KÓKAY György, Bp., 1986, 331–335.

10 A régebbi szakirodalomból lásd Tullio de MAURO *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1970, az újabbról pedig Daniel BAGGIO-NI, *Langues et nations en Europe*, Paris, 1997 című munkáit.

11 BÍRÓ Ferenc, *Nyelv, nemzet, irodalom*, ItK, 1984.

12 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969.

13 *Társadalombölcseleti írások, 1771–1778*, sajtó alá rend. KULCSÁR Péter, Bp., 1992, *Bevezetés*, 64–71.

- 14 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976.
- 15 *Társadalombölcseleti írások*.
- 16 BESSENYEI György, *Színművek*, sajtó alá rend. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1990, 407–490.
- 17 *Az udvari és nemesi rokokó kultúra = A magyar irodalom története*, II, Bp., 1964, 505.
- 18 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei...*
- 19 Uo., 23–47.
- 20 Lásd a kritikai kiadás *Költemények* című kötetében, sajtó alá rend. GERGYE László, Bp., 1991, 259.
- 21 91–95.: *A nemesség eredete*, innen való az imént idézett mondat is: 92.
- 22 *A Holmi* (1779), 267.

Egy „immorális” magyar író a történelmi korszakváltások határán

*Kuthy Lajos változó megítélései*¹

„Forradalom előtt novellaíró; a márciusi napokban torlasz-apostol, a miniszterium után miniszterelnöki titkár, a forradalom után osztrák megyei biztos Bihar megyében”² – jellemezte Kuthy Lajost Pálffy János, az Országos Honvédelmi Bizottmány egykori tagja.

Kuthy Bihar megyei nemesi családban született, apja református lelkész volt. Kuthy azonban nem követte az apai mintát: megszakította a debreceni kollégiumban folytatott teológiai tanulmányait, és az 1830-as évek elején megyei szolgálatba lépett.³ Az 1832–36-os országgyűlés idején, 1834 szeptemberében Pozsonyban jurátusi esküt tett,⁴ majd az év utolsó napján Vukovics Sebő ajánlására a Társalkodási Egylet tagjai közé választották.⁵ Az egyletben való tevékenysége miatt az uralkodó eltiltotta az ügyvédi vizsga letételétől.⁶ Eközben Kuthy Beöthy Ödönnek, a Bihar megyei ellenzék egyik meghatározó alakjának felkérésére barátjával, Farkas Jánossal⁷ Erdélybe ment, hogy ott az 1837/38-as nagyszebeni diéta alatt Kossuth *Országgyűlési Tudósításaihoz* hasonló vállalkozásba kezdjen.⁸ Miután az ügyvédi vizsga megszerzését továbbra sem engedélyezték számára, az 1830-as évek végén Pestre költözött, „s követve születéskor hozott ösztönét, eredeti hajlamát, írni kezdett”.⁹ Kuthy az 1840-es években sikeres prózaíróvá vált, tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak és a Kisfaludy Társaságnak,¹⁰ egy ideig gróf Batthyány Lajos magántitkáráként is dolgozott,¹¹ és a Gyáralapító Társaság jegyzője lett. Szalonja a pesti irodalmi társasélet egyik központja volt.¹² „Kuthy nem tartozott a fiatal írók közé többé, ámbár mindig szerette a legfiatalabb nemzedéket maga körül gyűjteni. Gyönyörű nyelven irt, ragyogó phantasiája volt, és a mi legfőbb, a főuri körök kedvencze. Szép férfias arcz, fekete hajjal, nagy lelkes szemekkel, rokonszenves hanggal, melylyel szellemdús társalgását minden szívbe behízelgé; és a mellett tökéletes gavallér” – jellemezte Jókai Mór évtizedekkel később Kuthyt.¹³ 1848-ban Kuthy Batthyány bizalmi embereként a miniszterelnöki hivatal irodaigazgatója lett, 1849 februárjától pedig a belügyminisztérium országlási osztályának tanácsosaként dolgozott.¹⁴ 1853 decemberében aztán másodosztályú megyebiztossá nevezték ki a nagyváradi kerületbe,¹⁵ 1856 és 1859 között pedig Arad megyében első osztályú megyebiztosként tevékenykedett.¹⁶ Az 1860-as évek

elején a nagyváradi büntetőtörvényszék bírója lett. 1864 augusztusában halt meg, miután a váradi törvényszék 1863. március 28-án kimondta ellene a csődöt.¹⁷

A kortársak éles cezúrárt láttak Kuthy 1849 előtti, valamint 1849 utáni politikai magatartása között. Ugyanakkor már az 1850-es években kezdetét vette az a folyamat, amely Kuthy 1849 előtti tevékenységét is megkísérelte a későbbi történések fényében értelmezni, óhatatlanul is kiemelve és felerősítve azokat az életrajzi eseményeket és jellemvonásokat, amelyek egy gyenge jellemű, alapvetően ingatag és labilis személyiség képét rajzolják meg. Ehhez egyébként 1848 előtti életének zavarai: házasságának gyors felbomlása, a kortársaktól fényűzőnek minősített élete¹⁸ és ebből fakadó folyamatos anyagi gondjai megfelelő alapot is adhattak.¹⁹ Voltak olyanok, akik Kuthyra már az 1850-es évek elején, tehát a tényleges hivatalvállalás előtt is gyanakvással tekintettek – ebben egyébként korábbi, az irodalmi életben gyökerező személyes konfliktusok is szerepet játszhattak:²⁰ „Kuthy Lajos nemzettagadó. Egész világ elfordul tőle. Ő nem gondol nemzetiséggel, s más illy apró dolgokkal, mikor szabadság eszméjével kínálják meg. »Mit, mondá ő, huszonöt magyar íróért tartani külön nemzetiséget!« Jó emberei borzadtak el iránta s ellene. Hivatalt keresett, kunyorált; imádta Geringert, Bachot; de most azért kellene imádni ezeket, hogy neki hivatalt nem adtak. Kuthy azóta másképp gondolkodik” – írta már 1850-ben Erdélyi János.²¹ Kuthyról tehát már évekkel a tényleges hivatalvállalás előtt elterjedt, hogy kész az új rendszer szolgálatába állni, ezt bizonyítja egyébként Pálffy János következő feljegyzése is: „Ennél az embernél nincs Magyarországnak undokabb politikai renegátja. Míg a forradalom tartott, irgalmatlan hosszú vörös tollat viselt, s Batthyányn kezdve, ki a cudarnak meg nem érdemlett kenyeret adott, hazaárulónak szidott minden becsületes embert, hogy miért nem nyelik le a dinasztiait minden pereputtyával együtt, de már 850-ben Várkonyi Ádám képviselő,²² egy haszontalan kártyás és kéjenc, kéz alatt köröztetvén egy ívet, hihetőleg kormányi megbízásból, melyre a hivatalt vállalni akaró ellenzékiek magokat följegyeznék, a Kuthy Lajos neve volt az egyetlen, mely e listára felírva állott általa.”²³ Pálffy szerint személyes találkozásuk alkalmával Kuthy határozottan cáfolta a róla keringő híreket, s kijelentette, inkább kész éhen halni, mint nevét bemocskolni és ettől a kormánytól bármilyen hivatalt elfogadni – igaz, Pálffy, feljegyzései tanúsága szerint, ezt nem hitte el neki. Kuthy megítéléséhez érdekes adalék, hogy egykori közeli barátja, Jósika Miklós már egy, 1856-ban megjelent, *Jó a tatár* című történelmi regényében a magyarokat eláruló negatív hőst, Libor deákot bevallottan Kuthyról mintázta,²⁴ a deákot egyébként a mű egyik szereplője a következő szavakkal jellemezte: „Libor uram oly legény, kiből bárminő legényt lehet gyúrni idő s körülmények szerint.”²⁵ Ehhez a közvélekedéshez képest feltűnő, hogy a Karl Geringer magyarországi császári biztos felkérésére 1850-ben elkészített, a Magyar Tudós

Társaság tagjainak 1848/49-es politikai magatartásáról szóló igazolásában Kuthy jellemzése éppen az író dinasztiaellenes kijelentéseire és 1848-ban a Radikál Körben is képviselt ultraradikális nézeteire hívta fel a figyelmet.²⁶

Kuthy hivatalvállalásának folyamatát még nem tudjuk minden részletében rekonstruálni, de az tudható, hogy Kuthy a világosi fegyverletétel után a Bihar megyei Diószegen, majd Asszonyvásáron tartózkodott, 1850 közepén azonban már bizonyosan Pesten volt. Lauka Gusztávhoz írt levelei arról tanúskodnak, hogy a szétzilált irodalmi élet és az ebből következő megélhetési nehézségek elkeseredéssel töltötték el.²⁷ Ráadásul 1849 őszén a fővárosban lefoglalták ingóságait, 1850 első hónapjaiban pedig még részben a forradalom előtti időkből áthúzódó adósságok miatt kétszer is elárverezték hátrahagyott javait.²⁸ Lauka Gusztáv visszaemlékezésében ezzel összefüggésben arról írt, hogy a Kuthyval folytatott beszélgetések egyértelművé tették számára, hogy barátja már ekkor is egy biztos megélhetést nyújtó hivatal elnyerésében látta egzisztenciális problémáinak megoldását.²⁹ Kuthy 1850 és 1853 között számos elbeszélést írt, és részt vett a reprezentatív irodalmi vállalkozásokban. Valamikor 1852/53 telén Nagy Ignác arra kérte Kuthyt, hogy kizárólag az ő szerkesztésében megjelenő *Hölgyfutárba* dolgozzon, 1853 tavaszán pedig Császár Ferenc azzal kereste meg az író, hogy legyen az újonnan induló *Divatcsarnok* című lap munkatársa. Az ekkor Diószegen tartózkodó Kuthy válaszában egyébként rögtön arra kérte barátját, hogy a kiadó küldjön 100 pengőforint szerzői előleget számára.³⁰ Mindez arra mutat, hogy Kuthy megpróbált az újrászerveződő irodalmi intézményrendszerbe bekapcsolódni. Egyes feltételezések szerint Kuthyt az anyagi nehézségek mellett a cenzúrával való folyamatos küzdelem indította arra, hogy az írói működését háttérbe szorítva, 1853-ban hivatalt vállaljon.³¹ Ez a lépés azonban azzal járt, hogy az irodalmi közvélemény mértékadó része – már az író életében is – Kuthy irodalmi tevékenységének megítélését alárendelte politikai és morális szempontoknak, s ezek alapján a szabadságharc utáni életmű minden egyes darabját figyelmen kívül hagyta vagy eleve elutasította.

Felvetődik tehát a kérdés: Kuthy valóban megpróbált-e valamiféle hivatalt, vagy kormány megbízatást szerezni már 1850-ben, vagy csak anyagi helyzetének kedvezőtlen alakulása és az irodalmi élet általa kilátástalannak ítélt helyzete érlelte meg benne lassan a hivatalvállalással kapcsolatos döntést.

Kétségtelen, hogy az író már 1850 nyarán állásért folyamodott, majd 1850 augusztusában Cseh Eduárd miniszteri biztos ajánlásával egy, a nagyváradi kerületben indítandó lap szerkesztői állásáért fordult Karl Geringerhez.³² Figyelemre méltó, hogy folyamodványában Kuthy végig politikai nézeteinek konzekvens voltát hangsúlyozta. 1848 előtti tevékenységéről szólva kiemelte, bár végig az alkotmányos reformpárthoz tartozott, sohasem izgatott az uralkodóház ellen, továbbá soha semmit sem tett az Ausztriától való elszakadás és a függetlenség érdekében sem. Fontosnak tartotta egyébként azt is

megemlíteni, hogy a *Kelet Népe*-vitában politikai röpiratával Széchenyi, azaz a mérsékelt párt mellett foglalt állást.³³ Nem titkolta azonban, hogy évekig volt Batthyány Lajos titkára. Kuthy fontos érvként hozta fel, hogy ő mindig is a centralizáció híve volt – ezért is csatlakozott a magyar ellenzékhez, elutasítva az ország akkori arisztokratikus berendezkedését és igazgatását. Véleménye szerint a demokratikus elvekhez való ragaszkodását bizonyítja irodalmi tevékenysége is.³⁴ A forradalom alatt fellépett a republikánus tendenciákkal szemben, 1848 márciusában Pozsonyból Pestre utazott, hogy az ottani mozgalmak élén álló fiatal írókat a republikánus nézetektől eltérítse, sőt onnan egy, Petőfi aláírásával ellátott írást vitt a miniszterelnökhöz, amelyben a fiatal írók kifejezték a kormány iránti bizalmukat, és ígéretet tettek arra, hogy a sajtóban alkotmányos és mérsékelt hangnemben fognak szólani.³⁵ A forradalom alatti magatartásával kapcsolatban kiemelte, hogy nem vett részt a fegyveres harcban, nem fogadott el semmilyen forradalmi tevékenységgel összefüggő állást, és nem tartott beszédeket népgyűléseken, klubokban. Állítása szerint Windischgrätz októberi proklamációja után teljesen visszavonult, s bár a Batthyány-kormány lemondása után Kossuth irodájában kellett volna dolgoznia – itt minden bizonnyal az Országos Honvédelmi Bizottmány irodájáról van szó –, ott egyetlenegyszer sem jelent meg. Kuthy tehát folyamatosan azt hangsúlyozta, hogy csak az uralkodó által elismert Batthyány-kormány kinevezését fogadta el, a Szemere-kormányban betöltött belügyminisztériumi osztálytanácsosi megbízatásáról azonban már nem beszélt. Márpedig tudjuk, hogy például Szemere a zsidóemancipációt kimondó törvénnyel kapcsolatos előkészítő munkálatokat új belügyminisztériumi tanácsosaira, Csengery Antalra, Kemény Zsigmondra és Kuthy Lajosra bízta.³⁶ Ugyancsak ők hárman kaptak arra megbízást 1849 nyarán, hogy az ország új berendezkedésével kapcsolatos alapelveket megfogalmazzák.³⁷ Kuthy a Geringerhez intézett kérelmében azt állította, hogy 1849 szeptemberében Debrecenben jelentkezett gróf Zichy Ferenc királyi biztosnál, azzal a céllal, hogy az uralkodó iránti hűségét igazolja, és a kormánynál szolgálatra jelentkezzen. Kuthy szerint Zichy ekkor azonban azt javasolta neki, fél évre vonuljon vissza. Figyelemre méltó, hogy Kuthy ebben a beadványában az egységes osztrák állam kifejlődését és a március 4-i alkotmányban foglalt elveket úgy értékelte, mint saját politikai törekvéseinek megvalósulását és beteljesedését.³⁸ Arra is kitért egyébként, hogy Bihar megyei és pesti tartózkodása idején minden alkalmat megragadott az új alkotmány népszerűsítésére. A német nyelvű folyamodványban is igyekezett igazodni az új politikai kurzus által előnyben részesített terminológiához, például magyar nemzet helyett magyar néptörzsről (Volksstamm) beszélt. Itt érdemes megjegyezni, hogy Kuthy saját „politikai hitvallását” egy 1850 elején Szilágyi Sándorhoz írt levelében is kifejtette, az ott megfogalmazottak pedig tökéletesen egybecsengenek a folyamodványban később kifejtett gondolatokkal: „Csudáлом,

hogy fél év lefolytában, csupán irodalmi központosítás érdekében kerestém fel, én, ki a' császári háznak 's az engedményezett alkotmány elveinek mindig barátja, a' respublicának ellene voltam; 's Királyi hivatalos kineveztetésemet, – ama kizsákmányolható korszakban, – sem hadi sem polgári téren, egy pillanatig sem compromittáltam.”³⁹ Az ismertetett beadvány egyébként azt a célt szolgálta, hogy Kuthy engedélyt és támogatást kapjon egy olyan, a szélesebb rétegeknek szóló, politikai lap szerkesztésére, amely a kormányzati intézkedéseket és az új közigazgatási, politikai intézményeket népszerűsítette volna, oly módon, hogy a kormány és a szerkesztő közötti kapcsolat a nyilvánosság előtt rejtve maradt volna. Geringer azonban nem támogatta a kérelmet, Kuthy lapszerkesztői tervei tehát ez alkalommal is megghiúsultak. Persze Kuthy a beadvány végén azt is megemlítette, hogyha a lap megindítására nincs lehetőség, akkor legalább valamiféle állás elnyeréséhez segítsék hozzá.

Az íróársak és a közvélemény nem ismerte a folyamodvány tartalmát, de Kuthy egyes megnyilatkozásaiból és a néhány évvel később bekövetkező hivatalba lépésből egyértelmű következtetést vontak le: Kuthy megbocsát-hatatlan lépést követett el.

Természetesen akadtak olyanok is, akik megpróbálták e fordulat lélektani mozgatóit megfejteni és értelmezni. Degré Alajos 1869-ben, a Kuthy felett tartott emlékbeszédében így fogalmazott: „Igaz, noha nem volt kém, nem volt várfeladó, sem muszkavezető, mégis áruló volt, de önmaga iránt: szép nevét, fényes multját és népszerűségét árulá el.”⁴⁰ Mindezt Degré szerint azonban nem elvtelenségből, nem hazafiatlanságból követte el, hanem csak is örülségből. Degré tehát úgy vélte, a hivatalvállalás nem indokolható más-sal, mint a Kuthynál jelentkező elmebajjal.⁴¹ Ezt az állítást igyekezett alátámasztani és megmagyarázni Kuthy egykori közeli barátjának, Kulini Nagy Benőnek az 1888-ban megjelent rövid írása is, amely arról a – forrásokkal nem igazolható – verzióról számolt be, hogy Kuthynak 1849 októberében vasra verve végig kellett néznie Batthyány Lajos miniszterelnök kivégzését, s csak ezután engedték szabadon. „E tragikus jelenet hatása alatt a már halálát várt szerencsétlen embernek szellemvilága sötétülni kezdett és mint nekem mondá: Átláttam, hogy életemet felséges császáromnak köszönhetem! e pillanattól kezdve rögeszméjévé vált a császári hatalom iránt való engedel-messég.”⁴² A kortársak és a közeli barátok egy része tehát Kuthy zavarodott-ságával magyarázta az író 1850-es évekbeli hivatalvállalását, kimondatlanul is feltételezve azt, hogy a Bach-korszak igazgatási rendszere minden továb-bi nélkül fontos pozícióba helyezhetett egy elmebajjal küszködő embert. Bár ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy rendelkezésünkre áll az az or-vosi jelentés, amelyet Kuthy hivatalba lépése előtt, 1853 novemberében állí-tottak ki; ebben a következőket olvashatjuk: „...test alkata teljes, színe ter-mészletes; 's mind ezekkel pár huzamban áll lelki kedélye, mely mindenko-

ron éber, vidám és józan.”⁴³ A hivatalba állásnak tehát a megfelelő fizikai és elméleti állapot egyaránt feltétele volt.

Akadtak, akik mentségeként hozták fel azt is, hogy Kuthy a szabadságharc előtti időkben tulajdonképpen nem játszott semmilyen komoly politikai szerepet, így hát nem is tekinthető áruónak. Kuthy közeli barátja, Lauka Gusztáv pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy Kuthy már az 1848 előtti időkben sem volt következetes politikai állásfoglalásaiban, minden ízében szépíró volt, aki nem meggyőződésből vagy hazafiságból, hanem sokkal inkább divatból és hiúságból – a kor kívánalmainak engedve – vett részt a politikai mozgalmakban.⁴⁴ Ez utóbbihoz egyébként hozzátehetjük, hogy a Kuthy emberi és írói kapcsolatrendszerében meghatározó szerepet játszó személyek az 1830-as, 1840-es évek fordulójától tagjai voltak a Kör elnevezésű irodalmi-művészeti egyesületnek, amely aztán 1843 végén a Nemzeti Kör nevet vette fel. Így szinte szükségszerű volt, hogy Kuthy már pusztán írói tevékenysége folytán is több szállal kötődött az 1840-es évek ellenzéki törekvéseihez. Gyulai Pál az 1860-as években Vörösmarty-monográfiájában már úgy fogalmazott, hogy „Magyarország valamennyi költője” az ellenzékhez tartozott, hiszen a „magyar ellenzék maga volt a nemzet, mely lételeért küzd”.⁴⁵ Ezzel a megállapítással Gyulai természetesen néhány olyan író, költőt ki is zárt az irodalmi kánonból, akik a reformkorban nem tartoztak az ellenzéki mozgalomhoz, így például Császár Ferencet, akivel egyébként maga Kuthy jó kapcsolatban volt.

Akik azonban elítélték Kuthyt, éppen múltja miatt tartották tettét megbocsáthatatlannak. Szerintük országos hírneve és népszerűsége, határozott ellenzéki álláspontja és az ügyvédi vizsgától való eltiltása, az 1840-es években a gróf Batthyány Lajos mellett betöltött magántitkári állás éles ellentétben állt az 1850-es években bekövetkezett szerepvállalásával. Greguss Ágost, a Kisfaludy Társaság titkára szerint éppen a Kuthynál bekövetkezett látványos és nyilvánvaló politikai fordulat tette lehetetlenné, hogy az irodalmi életbe visszatérhessen.⁴⁶ Persze nem szabad elfelejteni, hogy az írók közül a már említett Lauka Gusztáv mellett Arany János és Vajda János is vállalt valamilyen hivatalt az 1850-es években. Lauka, aki 1848-ban az országgyűlési irattár jegyzője volt, 1849 tavaszától pedig Riskó Ignác kormánybiztos mellett tevékenykedett, már 1851-ben Kende Zsigmond szatmári megyefőnök titkáraként dolgozott, majd Nagyváradon, végül Pesten viselt hivatalt.⁴⁷ Arany, aki 1849 májusától a Belügyminisztériumban helyezkedett el mint fogalmazó,⁴⁸ 1850–51-ben Nagyszalontán Kenyeres János járási szolgabíró mellett dolgozott.⁴⁹ Vajda János a szabadságharc alatt honvéd volt, 1849-ben besorozták az osztrák hadseregbe, az 1850-es évek elején azonban kénytelen volt Budán a Földbeclési Hivatalnál elhelyezkedni.⁵⁰ Erdemes a kevéssé ismert Csanády György pályáját is megvizsgálni ebből a szempontból.⁵¹ Csanády ügyvédi vizsgát tett, majd a Nemzeti, később Pesti Kör könyvtárosa, utóbb jegyzője lett. 1849 áprilisától a Pénzügyminisztériumba nyert kinevezést.⁵²

1850-ben azonban ő is hivatalt vállalt, s döntéséről így írt barátjának, Pompéry Jánosnak: „Körülem is nagy változások történtek. S ügyvédi önálló életemet farba rugva, saját magam farát adtam bérbe. Azaz, kedves Jánosom, addig áskálódtak az én jó barátim körülem, hogy elvégre én magamat Katóként capacitáltatni engedvén: Szerdahelyi Pál debreczeni kerületi (biróságot szervező) ministeri biztoshoz Debreczenbe titoknokul berukkoltam...”⁵³

Csanády levele, és annak szóhasználata egyértelműen arról tanúskodik, hogy saját hivatalvállalását prostituálódásként értékelte, s a Bach-rendszer közigazgatásában szerepet vállaló írók is szükséges rossz megoldásnak tekintették döntésüket. Kuthy azonban – úgy tűnik – nem tartotta 1849 előtti szereplésével ellentétesnek a hivatalvállalást, sőt, megnyilatkozásaiban egyfajta folytonosságot és következetességet próbált megkonstruálni 1849 előtti és 1849 utáni politikai meggyőződésében. A közvélemény bizonyos esetekben elfogadta a szükségből, egzisztenciális okokból történt hivatalvállalást, de Kuthy esetében elutasította azt, hogy az előző időszak egy reprezentatív és népszerű figurája minden következmény nélkül részt vegyen az új rendszer működtetésében.⁵⁴ Érdekes adalék lehet mindehhez, hogy Kuthy egyik közeli rokona, Kuthy Károly,⁵⁵ aki 1848-ig Biharban volt megyei tisztségviselő, majd az 1850-es években a nagykárolyi járásban szolgabíróként tevékenykedett – tehát a folyamatosságot képviselte az 1848 előtti és 1848 utáni Bihar megyei közigazgatásban –, állítólag szintén nem volt hajlandó az áru-lónak tartott rokonnal szorosabb kapcsolatot fenntartani.⁵⁶

Az 1850-es években a Bach-rendszer szolgálatába álló Kuthy tökéletesen alkalmas volt arra, hogy az abszolutizmus időszakában a saját hivatását és küldetését eláruló író alakját testesítse meg. Családi háttere, rendi státusa, felekezeti hovatartozása, gyermek- és ifjúkori szocializációjának helyszínei, vagyis – a korabeli fogalmak szerint – az egyes ember identitását döntően meghatározó tényezők már eleve éles ellentétben állónak látszottak a neo-abszolutizmus éveiben bekövetkezett szerepvállalásával. Ezért is tűnhetett Kuthy ezen lépése megmagyarázhatatlannak, és olyan rejtélynek, melynek titka valahol a személyiség mélyszerkezetében keresendő. Ahogyan ezt a dilemmát Vadnay Károly megfogalmazta: „Az idők különös munkája volt az, hogy egy a kálvinista Rómában felnövekedett tősgyökeres magyart eltorzított és a németesítők táborába vitt: míg nemzetiségi tájakon született, idegen családnévű embereket, sőt külföldi sarjakat is heves, rajongó magyarokká tett.”⁵⁷ A mítoszképzésre hajlamos közvélemény előtt – mintegy az átélt korszakváltás mentális és érzelmi feldolgozását megkönnyítve – Kuthy látens módon a szabadságharcban eltűnt Petőfi ellenpontjaként jelenhetett meg, az írók közül egyedüli árulóként. Mindez azért is tanulságos, mert a Petőfiről szóló visszaemlékezések egyik fontos eleme, hogy a fiatal költő eredendően idegenkedett Kuthytól,⁵⁸ így fenntartásai, ellenérzései önmagukat beteljesítő jóslatként élhettek és alakulhattak tovább a szabadságharc utáni években.

1 Előadásként elhangzott a Hajnal István Kör 2003-as, községi konferenciáján. A tanulmány anyaggyűjtésében Bakács Bernadett, Kreutzer Andrea és Benedek Gábor volt a segítségemre; ezúton is fogadják köszönetemet.

2 PÁLFFY János, *Magyarországi és erdélyi urak*, sajtó alá rend. SZABÓ T. Attila, Bp., 1939, 294.

3 TURÓCZY, *Magyar írók jellem- és életrajzai*. VI. *Kúthy Lajos*, Pesti Divatlap, 1845. II. negyed, 1. szám, 28–30.

4 MOL Bírósági levéltárak. Személynöki levéltár. Libri Decanales (O 79) 1830–1848, 6. kötet.

5 Úgy tűnik, Kúthy csak három hétig volt az egyesület tagja, utána visszatért Biharba. A Társalkodási Egyletben játszott szerepéről lásd FEJŐS Imre, *Országgyűlési ifjak egylete*, Századok, 1989, 442–488., különösen: 459–460., valamint TAKÁTS Sándor, *A jurátusok kaszinói = Uő, Hangok a múltból*, Bp., é. n., 219.; vö. még MOL Bírósági levéltárak. Személynöki levéltár. Parlamenti Múzeumtól átvett iratok. Országgyűlési Ifjak Társalkodási Egyesület iratai. Társalkodási Egyesület jegyzőkönyve. (O 86) 1834. jan. 31. 47. ülés – 1835. jan. 21. 53. ülés.

6 Életrajzírói szerint Kúthy Lovassy Lászlóékkal együtt 1836 májusában letartóztatták, és öt hónapig fogva tartották a József-kaszinóban (VÁLI Béla, *Kúthy Lajos élete és munkái*, Bp., 1888, 50.; WALLENTINYI Dezső, *Kúthy Lajos életrajza*, Rimaszombat, 1897, 23–26.). A források és az országgyűlési ifjakkal foglalkozó feldolgozások azonban ezt az állítást nem igazolják (WERTHEIMER Ede, *A jurátusok felségsértési pere*, Budapesti Szemle, 1908, 133. kötet, 18–58., 225–262.; POMPÉRY Aurél, *Kossuth Lajos 1837–39-iki hűtlenségi perének története, kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével*, Bp., 1913; FEJŐS Imre, *i. m.*; *Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés*, sajtó alá rend. PAJKOSSY Gábor, *Kossuth Lajos összes munkái VII*, Bp., 1989 [a továbbiakban: KLÖM VII.] 122.).

7 Farkas János Kossuth Országgyűlési tudósításainak expeditora volt. 1838-ban Farkas Nagykőrös főjegyzője, 1848 áprilisától a belügyminisztérium rendőri osztályán tanácsos.

1848 decemberétől az Országos Rendőri és Postaosztály tanácsosa. Madarász László lemondása után rövid ideig az országos rendőrséget vezette. 1849 májusában az Igazságügyi minisztériumban álladalmi ügyésznek nevezték ki. Vö. F. KISS Erzsébet, *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*, Bp., 1987, 514–515.

8 A kormányzat egyébként úgy értesült, hogy Kúthyék valójában Kossuth vállalkozását akarják Erdélyre is kiterjeszteni, ezért felmerült, hogy a két szerkesztőt elfogadják és hűtlenségi pert indítanak ellenük. A „Farkas János és Kúthy Lajos levelezése” címen megjelent vállalkozás azonban mindössze tíz számot élt meg, mivel Ferdinánd főherceg már 1837 májusában kiutasította a szerkesztőket Erdélyből (Vö. KLÖM VII. 122–123.).

9 TURÓCZY, *i. m.*

10 Kúthyt a Kisfaludy Társaságba való fölvételekor Nagy Ignác üdvözölte; beszédét lásd: *A Kisfaludy-Társaság évlapjai 1845–46*, Bp., 1849, XIX–XXI.

11 Vö. MOLNÁR András, *Batthyány Lajos a reformkorban*, Zalaegerszeg, 1996, 60–61.

12 „Kúthy fényűzően élt; urias kényelemmel berendezett termeiben, hetenkint szerdán estélyre gyülekezett össze az írói világ. Itt a fiatalok megismerkedtek a tekintélyekkel, hallottak és tanultak, mert gyakran folyt az eszmék harcza, mi által a fogalmak s izlések az ifjabbaknál tisztultak. Kúthy estélyeinek nagy érdemök, hogy az írók egymást közelebből ismerni tanulták, s mintegy ellenőrizte egyik a másikának működését; összevegyültek nagyok és kicsinyek, öregek és fiatalok, hogy társalogva egyik oktasson, a másik eltanuljon. Előnye volt ezen estélyeknek az is, ha vidékről egy-egy társ felvetődött Pestre, nem kellett házról házra járnia ezt vagy azt az írotársát felkeresni, a mivel rendelkezésének fele idejét eltölthette. Kúthy estélyére ment, ott találta barátait, s ott ismerte meg az ifjabbakat. Ily estélyen ismerkedtem meg Szemere Miklóssal, itt Kazinczy Gáborral, kinek ékesszólása oly mély benyomást tőn rám.” DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, I. kötet, Bp., 1883, 142.

13 JÓKAI Mór, *Az én kortársaim*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam, VII. kötet, Pest, 1872, 260.

- 14 Vö. F. KISS Erzsébet, *i. m.*, 555.
- 15 Vö. Budapesti Hírlap 1853. dec. 6-i szám és MOL Abszolutizmuskori Levéltár. K.k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn. Civil Section (D 46) [a továbbiakban Civil Section] 1853:23537. Itt Kuthyt egyébként mint diplomás ügyvédet említik. 1855-ben Szatmár megyében másodosztályú megyebiztos (Vö. Müller Gyula nagy naptára 1855re, Pest, 1855.)
- 16 Lásd a Hof- und Staatshandbuchnak az adott évekre vonatkozó köteteit.
- 17 Lásd ENDRÓDY Sándor, *Kuthy Lajos életéhez*, Fővárosi Lapok, 1886. ápr. 16., 1–2.
- 18 Vö. DEGRÉ Alajos, *i. m.*, (1883) I. kötet, 142.
- 19 Kuthy javait az 1840-es években többször is elárverezték. Lásd erről LAUKA Gusztáv, *A multról a jelennek. Emlékjegyzetek*, Bp., [1879] 187., valamint Jókai Mór édesanyjához intézett, 1847. máj. 7-i levelét: „Kuthy Lajos atyánknak tegnap és tegnapelőtt árverezték el összes minden birtokát váltófoglalás következtében, maga elutazott.” *Jókai Mór levelezése (1833–1859)*, sajtó alá rend. KULCSÁR Adorján, Bp., 1971 (Jókai Mór Összes Művei), 46.
- 20 Kazinczy Gábor 1839 elején egy új lap, a *Népbarát* megindításával kísérletezett. Szerkesztőtársnak először Erdélyi Jánost kérte fel, majd az ő megkérdezése nélkül Kuthyt is bevonta a vállalkozásba, bízva annak jó kapcsolataiban. Kazinczy végül nem kapta meg a lapengedélyt, de Erdélyivel összeveszett. Vö. Erdélyi János Szemere Miklóshoz (Pest, 1850. [1851.] ápr. 10.) = *Erdélyi János levelezése II*, sajtó alá rend. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1962, 27. és 418. (a vonatkozó jegyzet).
- 21 Erdélyi János Szemere Miklóshoz (Pomáz, 1850. október 24.) = ERDÉLYI János, *i. m.*, 23.
- 22 Várkonyi Ádám (1794–1854) az első népképviselési országgyűlésen a Temes megyei csákovai kerület képviselője volt. (Bővebben lásd *Az 1848–1849. évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja*, szerk. PÁLMÁNY Béla, Bp., 2002, 938–939. A szócikk Kurucz György munkája.)
- 23 PÁLFFY János, *i. m.*, 294–295.
- 24 „Ami a portraírozást [gúnyrajz-festést] illeti, én ezt csak olyanokra alkalmazom, kik szemtelenül viselik magokat, köpenyforgatók és nemzetünk megtagadói, s kikhez semmi más úton fénni nem lehet. Libor diák Kuthy L[ajos] – pléhgalléros német-magyar, ki verseket ír a Habsburgokra. – Tölem minden másnemű ember biztos.” Jósika Miklós Fejérváry Miklóshoz (Brüsszel, 1857. febr. 6.) = JÓSIKA Miklós, *„Idegen, de szabad hazában”*, vál., a szöveget gond. és a jegyzeteket írta DEÁK Ágnes, GERHÁT Ágnes, GILBERT Edit, JOÓ Judit, KOKAS Károly, SZAJBÉLY Mihály, TAKÁCS József. A kötetet összeáll. és a bevezetőt írta KOKAS Károly és SZAJBÉLY Mihály, Bp., 1988 211.
- 25 JÓSIKA Miklós, *Jő a tatár*, Bp., 1895, 3. kiadás, 6.
- 26 Hadtörténeti Levéltár Hadbírószági iratok. 1850-3/328. Ausweis über die politische Haltung nachbenannten Mitglieder der ungarischen gelehrten Gesellschaft während der Revolutions-Epoche 1848/1849. A dokumentumot először ismertette: T. ERDÉLYI Ilona, *Az Akadémia tagjainak „magatartása” 1848–49-ben. „Igazolás az alább megnevezett magyar tudós Társasági tagok politikai magatartásáról”*, Magyar Tudomány, 1979, 395–401.
- 27 Vö. LAUKA Gusztáv, *i. m.*, 196–202.
- 28 „Most árverelik Kuthy Lajos könyveit és borait. Adósság miatt már másodsor.” Csengery Antal bátyjának (Pest, 1850. ápr. 30.) = *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*, bevezető tanulmány Br. WLASSICS Gyula, közzétette dr. CSENGERY Lóránt, Bp., 1928, 422. Némi felvilágosítást adnak a Kuthyval szemben fennálló követelésekről az alábbi iratok: Budapesti Fővárosi Levéltár IV. 1223/b Acta Iudicialia. 1849:34661., 1849:35056., 1850:35860., 1851:37567.
- 29 Vö. LAUKA Gusztáv, *i. m.*, 202–203.
- 30 Kuthy Lajos Császár Ferencnek (Diószeg, 1853. márc. 17.). Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, V. 713/2.
- 31 Kuthynak a cenzúrával való konfliktusára lásd ANGYAL Dávid (kiad.), *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*, Bp., 1926, 110–111.
- 32 MOL Abszolutizmuskori levéltár (D 51). Báró Geringer, magyarországi polgári ügyekben teljhatalmú császári biztos iratai. Elnöki iratok [a továbbiakban: Geringer-

elnöki 1850:1453. Az iratra felhívta a figyelmet: ANGYAL Dávid (kiad.), *i. m.*, 108–109.

33 Kuthy *Polgári Szózat Kelet Népéhez* című röpiratát „Batthyány Lajos úrnak, haza és nemzetiség leglelkeseb barátjának, s a felsőházban a polgári erény és nagyság egyik képviselőjének hála és tisztelet mély és örök érzetével” ajánlotta (vö. MOLNÁR András, *i. m.*, 60–61.).

34 Lauka visszaemlékezésében a következőképpen jellemezte Kuthy negyvenes évekbeli írói működését: „Kuthy még mindig nem szeretett ugyan politizálni, de már novelláiban itt-ott találhatóak voltak rajzok, melyek a hazánkban akkoriban még nagy számmal található társadalmi és közigazgatási visszaéléseket felmutatták. Most már nemcsak mulatgatni és gyönyörködtetni, hanem javítani is törekedett.” (LAUKA Gusztáv, *i. m.*, 176.)

35 Minderre lásd Kuthy Petőfihez intézett levelét (Pojszony, 1848. márc. 16.) és az ehhez fűzött jegyzeteket: *Petőfi Sándor levelezése*, sajtó alá rend. KISS József, V. NYILASSY Vilma, Bp., 1964. (Petőfi Sándor Összes Művei VII.) 135–136., 410–411.; vö. még Jókainak a Kuthy és Petőfi kapcsolatával és ellentétével foglalkozó visszaemlékezéseivel: JÓKAI Mór, *i. m.* (1872), 272–273.; JÓKAI Mór: *Petőfi és ellenségei = Uő, Életemből*, Bp., 1904, 210–212.

36 MISKOLCZY Ambrus, *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*, Bp., 1998, 20., 42.

37 SZEMERE Bertalan, *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból*, sajtó alá rend. HERMANN Róbert és PELYACH István, Bp., 1990, 508–509.

38 „Dass die Entwicklung der einheitlicher österreichischer Staatsmacht, und die, in der Charte vom 4er März entwickelten demokratischen Principien, und leitenden Interessen schon längeren Jahren zu meinen politischen Wünschen und zu den Zielpunkten meines Strebens gehört”. MOL Geringer-elnöki 1850:1453. 2v.

39 Kuthy Lajos Szilágyi Sándorhoz (Aszszonyvásár, 1850. febr. 18.), OSZK Kt Levelestár.

40 DEGRÉ Alajos, *Emlékbeszéd egy elítélt fölöött*, Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam (1869/70), Pest, 1871, 58.

41 Degré reakcióját egyébként így jegyezte fel Vadnay Károly: „Degré Alajos e megdöb-

entő hírt nem akarta elhinni. Azt mondta, az valami más Kuthy lehet. Mikor pedig megbizonyosult a valóságról fölkiálta: »Akkor megörült!« VADNAY Károly, *Irodalmi emlékek*, Bp., 1905, 113.

42 KULINI NAGY Benő, *Kuthy Lajos*, Ország-Világ, 1888, 41. sz., 650–651.

43 MOL Civil Section 1853:22593/8294.

44 Vö. LAUKA Gusztáv, *i. m.*, 169.

45 GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza = Gyulai Pál válogatott művei*, vál. és szöveg-gond. KOVÁCS Kálmán, jegyz. Ifj. KOVÁCS Kálmán, Bp., 1989 (Magyar Remekírók), 1099.

46 „Még életében meghalt barátainak és az irodalomnak. Politikai fordulata ölte meg. Akadtak mások is, kik részint szükségből, részint állhatatlanságból, részint külön fenntartott szándékkal megtették ugyanezt a lépést, s nem lévén se oly országos híreik, se oly határozott ellenzéki állásukról ismeretesek, mint ő, a nagy kísérlet meghiúsultával többnyire visszatérhettek előbbi körökbe.” (Idézi: KEMÉNY István, *Az „irodalom grófja” Egy magyar író útja a népszerűség csúcspontjától a csődig és a társadalmi bojkottig*, Pesti Napló, 1939. augusztus 27.)

47 Vö. KOVÁCS Ida, *Lauka Gusztáv = KÖRMÖCZI Katalin* (szerk.), *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdünk mi sem dicsőség- sem díjért*, Bp., 2000, 287–289.

48 Vö. F. KISS Erzsébet, *i. m.*, 485.

49 Arany ekkori hivatalvállalásának egykorú megítéléséhez érdekes adalék K. Nagy Lajos zsadányi lelkész följegyzése: KERESZTURY Dezső, *Adalékok Arany életrajzához és munkáihoz*, It, 1974, 1049–1050.

50 Vö. KOVÁCS Ida, *Vajda János = KÖRMÖCZI Katalin* (szerk.), *i. m.*, 297–305.

51 Csanádyról lásd: MARTINKÓ András, *Petőfi útja a győri Hazánkhoz = Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor és VARGA János, Bp., 1970, 140.

52 Vö. F. KISS Erzsébet, *i. m.*, 501.

53 Csanády György Pompéry Jánosnak (Nagyvárad, 1850. nov. 25.), OSZK Kt. Levelestár.

54 Ezzel kapcsolatban lásd DEÁK Ágnes „A passzív rezisztencia hívei és a »tiszteletbeli hazaárulók«” című fejezetét: DEÁK Ágnes, *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati*

nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860, Bp., 2000, 164–172.

55 Kuthy Károly 1820. dec. 19-én született Nagyváradon. 1842 és 1845 között Bihar megye tiszteletbeli jegyzője, 1845-től 1847-ig a bihari érmelléki kerületben adószedő, 1847-től 1848 májusáig ugyanott szolgabíró. 1850-ben Bihar megyében titkár háromforintos napidíjjal, 1850 és 1853 között ideiglenesen kinevezett titkár, 1853-tól pedig Nagykárolyban főszolgabíró; az előmeneteléről, szolgálati idejéről, fizetéséről tájékoztató minősítési lapját lásd MOL Abszolutizmuskori levéltár. Magyar Királyi Udvari Kancellária. Személyügyi nyilvántartási iratok 1849–1867. (D 188) 4. cs.

56 Kuthy 1860. augusztus 9-én a következő levelet írta unokaöccse feleségének: „A világ ízlése ugyan kellemetlennek szokott tartani minden oly levelet, melyben pénzt kérnek, mint ahogy a tartozásom megfizetését Te kívánod férjed helyett, de én, aki a világizléstől oly sokban különbözöm, legőszintébb örömmel olvastam becses soraidat s ennek kedves alkalmából sokat foglalkozott emlékem mindnyájatokkal.

Én abban a hitben éltem, hogy Gizella főhercegnő születésére írt költeményem példányait férjed, Károly, eladta a pénzből kifizette magát, mert nekem mitsem írt. Levelezésünk is az ő restsége folytán szakadt meg, mivel háromszor írtam, de ő egyszer sem válaszolt.

Még folyvást 1848. előtti adósságaim szállítgatásával vesződöm... Most is a legnagyobb nyomorban kell havi filléreimet szétosztogatnom, hogy az ellenem intézett csoportos executiókat máról holnapra megakadályozzam... [...] (Kuthy Lajos Kuthy Károlynénak. Pest, 1860. aug. 9.) A levelet közölte: REZEK Román, *Kuthy Lajos kiadatlan levele*, Sorsunk, 1944, 121–122.

57 VADNAY Károly, *i. m.*, 115–116.

58 Petőfi és Kuthy kapcsolatára lásd DEGRÉ Alajos, *i. m.* (1883), I. kötet, 107–108.; JÓKAI Mór, *i. m.* (1904), 210–212.; valamint Orlay Petrics Soma visszaemlékezését: HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, sajtó alá rend. KISS József, I. kötet, Bp., 1980, 467–468., illetve Prielle Kornélia cikkét: HATVANY Lajos, *i. m.*, II. kötet, 23–24.

A történetmesélés funkcióváltása Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán*

„Csak történet... pusztán történet volt az egész.”¹

A narratológiai elméletek – az olvasásról szólva – úgy jelölik ki az olvasó és az elbeszélő helyét az irodalmi szöveg működésében, hogy sematikus pozíciót juttatnak nekik, egy elvont helyet, amelyet a tényleges szövegben egy bizonyos elbeszélői magatartás és majd egy adott valóságos olvasó tölt be. Ez a konkretizáció azonban már nem tárgya ezeknek az elméleteknek. Ahogyan az sem, hogy az elbeszélőnek és az olvasónak számos típusa lehetséges: elbeszélés- és olvasásmódok, amelyek nem függetlenek egymástól, hanem az egymásra való hatás függvényében bontakoznak ki, és jelentősen befolyásolhatják a szöveg befogadását, jelentését. Umberto Eco megkülönböztet ugyan két olvasási magatartást, de ezt egyetlen szempont alapján teszi, és így az olvasásban működő lehetséges beállítottságoknak csak leegyszerűsített, egyetlen tengely mentén meghatározott változatait különíti el.²

Kemény Zsigmond regényében (ha a történetmesélést, -hallgatást az irodalom működésével analógnak tekintjük) különböző elbeszélésmódok találkoznak különböző olvasásmódokkal. A szöveg narratológiai kiindulású elemzése – annak történeti vonatkozásait is figyelembe véve – rámutathat arra, hogy az olvasónak és az elbeszélőnek juttatott formális, üres helynél körülírta olvasó- és elbeszélőfogalommal az irodalomértés folyamatának pontosabb leírásához juthatunk.

(társalgás vagy szórakozás az irodalomban; a keretes novellafüzér műfaja)

Kemény regényének narrációs technikáját vizsgálva a szövegben a történetmesélés két különböző típusának találkozását, és a két típus közti váltást érhetjük tetten. A szöveg elején rögtön kiderül, hogy a két elbeszélő-főszereplő: Cecil és Várhelyi régóta és rendszeresen történetek mesélésével szórakoztatják egymást, hogy így űzzék el unalmukat. A történetmesélés ilyen funkciója irodalomtörténetileg elsősorban a boccacciói, chauceri hagyományhoz köti a regényt. Kemény már egy korábbi szövegében is alkalmazta az ezekhez a szövegekhez teljesen hasonló narratív felépítést. Az 1853-as *Poharazás alatt* című beszélyfüzér ezt a boccacciói keretes novellamesélést valósítja meg. Az izogató társaság vitája egyszerűen alkalmat teremt arra, hogy Taddé doktor elmesélhesse csattanós, izgalmas történeteit. A *Ködképek a ke-*

dély láthatárán (a továbbiakban *Ködképek*) strukturális felépítése lényegében azonos ezekkel a szövegekkel: adott három elbeszélő, akik egy keretes szerkezetben történeteket mesélnek egymásnak.

A hagyomány alapján azt várnánk, hogy az elbeszélői helyzet pusztán statikus keretként szolgál majd az izgalmas, szórakoztató történetek sorához. Elvárásainkat a szöveg kezdetben erősíti is: például amikor Várhelyi Cecil jó tulajdonságai közül a „kellemes társalgót” hangsúlyozza leginkább:

Aztán társalgását hasonlítani merném Sába királyné csevegéseihez, melyek, ha nem csatlakozom, gyakran a bölcs Salamon eszét is megakasztották.

De most, tíz évvel utóbb, [...] társalgása még talán művészebb tökélyre emelkedett. (227.)

Ezeket az explicit kijelentéseket erősíti később maga a szöveg is. Az első beszélgetés kezdete könnyed, de szellemes társalgást ígér, a Jenő grófról szóló beszély előtti csevegésük végig ilyen hangnemben folyik. Csak egy rövid részlet:

- Igazat adok önnek, azonban csak kíváncsiságból.
- Ah, Cecil, a kíváncsiságbóli meggyőződésnek még eddig hírért sem hallottam.
- De azért, hogy most tapasztalásai egy adattal gazdagodtak, jutalmul kívánhatom Jenő Eduárd gróf történetének rögtöni elbeszélését.
- Mily követelésekhez nincs joguk a nőknek! – sóhajtottam enyelegve.
- És mily bőkezűek a férfiak azon kegyek osztogatásában, melyeknek elfogadásáért esdekelnének, ha kérni történetesen eszünkbe nem jutna! (229.)

A kellemes társalkodás jellemzője a korban mindenekelőtt a szórakozás, vagyis a jó társalgó elsősorban szórakoztatni tud: „Mindenek előtte sohase felejtsük el, hogy az emberek mulattatást és ketsegtetést kívánnak”³ – írja Knigge a társalgás szabályait felölelő munkájában. (Knigge könyve a legolvasottabb társalgási útmutató a XIX. században.⁴) A szórakoztatás egyik legkeresettebb módja pedig a történetmesélés volt. Giuffredi, más társalgási útmutatók szerzőivel együtt, azt ajánlja olvasóinak, hogy forgassanak anekdotagyűjteményeket, vagy más, elbeszéléseket tartalmazó munkákat, hogy aztán a társalgás megfelelő pontján elmesélve az olvasott történeteket, szórakoztathassák hallgatóikat.⁵ Elsősorban tehát olyan történeteket ajánlott mesélni, melyeket hallottunk vagy olvastunk, és egyáltalán nem ajánlott saját történetünkkel előhozakodni: „Ne keverj senkit a te magános ügyedbe bajodba!” (I. 35.) – tanácsolja Knigge. Később, ahol a barátok közti társalkodásról ír, ott is szigorú keretek közé szorítja a magunkról való beszédet: „Ne beszélj tehát sokat magadról, hanemha a te legmeghittebb jó barátaid előtt, a kik felől tudod, hogy a mi közülök egyet illet, az minnyájakat illeti, s ott

is őrizd magadat, hogy egoizmust ne mutass! Még akkor is őrizkedj magadról sokat szólni [...]. A szemérmesség egyike a legkellemesebb tulajdonságoknak.” (I. 67.)

(a narráció változása; elbeszélők és elbeszélismódok)

A *Ködképek*ben megkezdődő beszélgetés könnyed hangnemével semmiben sem látszik eltérni a fenti szabályoktól. Kellemes mulattató történeteket várunk a társalgás keretébe ágyazva. Az, hogy Várhelyi ismeri történetének hőseit, nem kell hogy elbizonytalanítson minket. Ennek inkább csak hitelesítő funkciója van, nem emeli őt szereplővé. Az elbeszélők egyik legrégebbi hitelesítő sémáját ismétli pusztán az „én is láttam” formulája. A történet azonban, melynek mesélésébe Várhelyi végül is belefog, mégis felszámolja a csevegésnek ezt a kellemes légkörét. Maga a beszélgetés, a történet lesz az, ami megszünteti a kezdeti keretet, és leszámol mind az udvarias társalgás szabályaival, mind a boccacciói hagyománnyal. Várhelyi azzal a szándékkal fog neki elbeszélésének, hogy szórakoztassa barátnőjét, de szándékát nem tudja megvalósítani. Nem tudja kontrollálni beszédének hatását, az kicsúszik az irányítása alól. (Nem tud Cecil személyes érintettségéről, így nem is számolhat vele.) A történetmesélés során átalakul a narrációs helyzet: Cecil nemcsak hallgatója, de szereplője is annak a történetnek, melyet Várhelyi mond. Amikor egyértelműen azonosítja a szereplőket, megtörténik a váltás, ami majd Cecil-Ameline történetének mesélésében teljesedik ki. Ezt a narrációs módot, mely a szöveg nagy részére jellemző, Szegedy-Maszák Mihály a Henry James-féle narrációval rokonította: „A *Ködképek* [...] szerkezete is meglehetősen egyedülálló a maga korában, inkább a XIX. és a XX. század fordulójának elbeszélő műveit, azt a fejlődési szakaszt előlegezi, mikor az írók Henry James nyomán elfogult történetmondókat léptettek föl, más szóval szereplő rangjára emelték az elbeszélőt.”⁶

A szöveg eredeti, folyóiratbeli megjelenésekor Kemény még *Visszaemlékezések* címen közölte a beszélyfüzért⁷ (akkor még novellaciklus volt a műfajmegjelölés). Az eredeti cím egész másfajta olvasói elvárásokat hív elő. Az emlékezés folyamatának címbe emelése személyesebb történetmesélésre enged következtetni, így a szöveget ezzel a címmel olvasók eleve sejtették, hogy nem (csak) egyszerű történetmesélést vagy társalgást várhatnak a szövegtől, hanem a szereplők saját életének emlékező felidézését, önéletmondást. (A rejtélyes *Ködképek a kedély láthatárán* címből nem vonhatók le hasonló következtetések a szöveg tartalmára vonatkozóan.⁸)

A narráció ilyen változásai természetesen nem hagyják érintetlenül a szereplők helyzetét az elbeszélés jelenében. Ez jelentős különbség a Boccaccióra jellemző keret-történetmondásos szerkezet (vagy a *Poharazás alatt*), és a *Ködképek*re jellemző narratív szerkezet között. A történetmondás által megváltozik az egyes szereplők kapcsolatrendszere, egymáshoz és magukhoz

fűződő viszonya. Neumer Katalin a regényről írott elemzésében – a fentiek tekintetében – tehát téved, hisz a szereplők jelenében egyneműen értékszegény és elsősorban statikus állapotot vél felfedezni: „Az elbeszélés jelene Cecil és Várhelyi közös jelene. Ezt az állapotot az értékhiány *mozdulatlan állapotként*, a korábbi időhöz képest pedig értékvesztésként jellemzi az elbeszélő. *Ez az állapot a történet során nem változik*, az elbeszélő történetek csak időlegesen hatnak rá.”⁹ (Kiem. tőlem, K. Zs.) A legnyilvánvalóbb jele a változásnak nyelvi természetű. A regény folyamán egyszer sem tér vissza az a könnyed társalgási stílus, amely a beszélgetés elejét jellemezte.¹⁰ Olyan mérvű a változás, melyet a történetmesélés idéz elő, hogy a szereplők elvesztik hangjukat, begyakorolt, megszokott hangnemüket, beszélgetési modorukat. Cecil már Várhelyi mesélése alatt is többször kijön a sodrából, erősen felindul, és egyáltalán nem viselkedik sziporkázó Sába királynőként. Saját elbeszélése közben még nyilvánvalóbbak ezek a viselkedésbeli és nyelvi változások. A történetet szakadozottan adja elő, többször kénytelen megállni, mivel ő sem ura az elbeszélésnek, csakúgy, mint korábban Várhelyi. De Cecil nemcsak történetének hatását nem tartja uralma alatt, hanem többször az is kétségessé válik, hogy egyáltalán képes lesz-e befejezni az elkezdett történetet. Elbeszélése nem annyira művészi, és nem annyira a szalonok szellemes társalgását idézi, mint inkább őszinte. Annak ellenére igaz ez, hogy Cecil nem vallja be a főszereplővel való azonosságát. Történetmondását így kettős szándék működteti: egyrészt megmarad a jó társalkodó szerepében, amikor nem tolja önmagát szereplőként az előtérbe, másrészt mégiscsak elmeséli élettörténetét. A kettős szándék a narráció kettősségében mutatkozik meg: az elbeszélő saját élettörténetét álnév, álarc alatt mondja el, ugyanakkor az azt hallgató Várhelyi (illetve az olvasó) számára az álarc átlátszik, a szereplő az elbeszélővel könnyedén azonosíthatóvá válik. (Várhelyi későbbi bizonyítékai inkább csak megerősítik a korábbi tudást.) A beszélgetés során az elbeszélő (Cecil) más műfajba csúszik át, ami érinti az elbeszélés módját, nyelvét, magát az elbeszélői helyzetet a forma szintjén, valamint a szereplők viszonyait a történet szintjén. A korábbi csevegés hangjához csak akkor térnek vissza, ha Cecil férje is jelen van, vagy ha ez segít úrrá lenni az érzelmi felinduláson:

Egy néma perc után, mely alatt ő nyugodtabbá lőn, s én találgatások közt hányattam – egy jeltelen küzdés után magunkkal, Cecil a házasszony figyelmével kezdé tea-asztalát rendezni [...] arca egészen derültté válik, s társalgásába annyi finom szeszélyt és kecses sző, mintha előbbi lehangoltsága oly kicsiny felhő lett volna. (276.)

A történetmesélés-hallgatás felhőtlen szórakozásból identitásformáló, meghatározó, a szereplőket mélyen befolyásoló erővé lép fel:

Másnap Cecil lényé különös benyomást tett rám... Megdöbbenve ültem melléje. Szemem arcán függött, s míg vonalai csodálatos erővel köték magukhoz figyelmemet, egy szellemhang, egy sejtő érzés [...] szüntelen lelkembe súgta: ezen asszony nem az, ki tegnap volt, kit tíz év óta ismersz, kinek kedélyébe sokszor tekintettél. (267.)

A történetmesélés tehát egyrészt megváltoztatja a szereplőket, másrészt: az egyes történetek és azok elbeszélése jellemzi is az elbeszélőt. Ami azonban alapvető különbséget jelent az egyes elbeszélések között, hogy mindhárom elbeszélő más szándékkal mondja el történetét. Amikor Várhelyi elkezd beszélni, szórakoztatni, lebilincselni és elbűvölni szeretné barátját Jenő gróf történetével. Valószínűleg ismeri annyira Cecilt, hogy tudja, milyen történet tetszene neki, mi az, ami hatással van rá:

még most sem váltam oly szárazzá, hogy egy nőt mulattatni ne tudjak [...]. (227.)
magamról említeni akartam, hogy a szép nőknél a társalgásom az unalmat hamar szokta elűzni, [...] folyékonyan tudok minden érzésről csevegni [...]. (228.)

Cecil történetmondásának okát, szándékát nagyrészt Várhelyi fedi fel a szöveg bevezető szakaszában, tulajdonképpen előrebocsátva a majdani Ameline-történetet:

Egy nő szívében legalább akkora erővel bír a titkolózás, mint a közlekedés vágya. Megértetni, s megfoghatatlannak lenni egyaránt óhajt.
[...] a nő rendszerint epedve vágyik egy jó barát után, ki felvilágosítsa őt életének rejtélyei felől, s ki tisztán értse éppen azon indulatokat [...] melyek a leghomályosabbnak tűnnek föl [...].
Szóval: a néembernek a templomin kívül, melyre itt nem célzok, szüksége van más gyónatószekre is [...]. (225–226.)

Várhelyi láthatóan egészen másként értékeli a saját történetmondását, mint Cecilét. Magáról azt állítja, hogy jól cseveg az érzelmekről, Cecil beszédhelyzetét azonban a gyónáshoz hasonlítja. Saját szerepének meghatározásakor a társalgóra helyezi a hangsúlyt, ahogy más szöveghelyeknél Cecilnek is ezt a képességét hangsúlyozta, itt azonban a regény során kibontakozó másíkfajta beszélgetésmódot előlegezi, amikor a gyónás beszédaktusára utal.

Barátságuknak ez az értékelése, amivel a regény kezdődik, magába foglalja mindkét beszélgetési módot: az érzelmekről való felelősség nélküli, szórakoztató, könnyed csevegést, és a saját élettörténetet érintő, a gyónás feltárkozáshoz hasonlított önéletmondást is. A két főszereplő-elbeszélő beszélgetésének története, az elbeszélés jelenének története az, ahogyan a két beszédmód közti váltás megtörténik. Várhelyi azért fog neki a történetnek, hogy szórakoztassa Cecilt. Mesélés közben derül ki, hogy ezúttal nem sikerül

olyan hatást kiváltania barátnőjéből, mint amire számított, Cecil érzelmi érintettsége megtöri a társalgás eddigi rendjét. Várhelyi, kiesve szerepéből, elveszti magabiztosságát, tétovázni kezd, és keresi helyét az új helyzetben, amiből végül a tanácsos megérkezése rántja ki a szereplőket. A változás az első elbeszéléssel töltött nap végére áll be:

Cecil álmódó tekintetet vetett rám. Úgy látszik: szavaimat nem hallja, nem érti. [...]

Nem tudtam, vigasztaljam-e őt, vagy távozzam?

Midőn zavarom mindinkább növekedék, szerencsémre az óra tizenegyet üt, [...] s Cecil férje megérkezik. (266.)

A két beszédmód közti váltás megakasztja az elbeszélést, és Jenő gróf történetét. Másnap Cecil kezd beszélni, elbeszélése az új elbeszélésmódot követi, és kettévágja Várhelyi történetét. Cecil alakja ellentmondásos, nehezen megragadható elbeszélőként. A történetmesélés funkciója az ő elbeszélésében vált át szórakoztatásból az önéletmondás gyónáshoz rokonított formájába. Elbeszélését a feltárulkozás és az elleplezés egyszerre jellemzi: „megértetni s megfoghatatlannak lenni egyaránt óhajt”. Egyszerre megbízható és megbízhatatlan elbeszélő. Elhallgatja a vörös szobában történeteket, de nyíltan utal rá, hogy a történet összerakható, kiegészíthető:

– Ha ön – szólt Cecil némi zavarral – a beszélynek, melyet tőlem hallott, minden részle-
teire emlékszik, akkor képzelődésével hűn összehasonlíthatja az eltitkolt történetet is. (293.)

Álnév alatt mondja el a történetet, de úgy, hogy Ameline jellemzésében Várhelyi rögtön és könnyedén Cecilre ismer:

– Ah, Cecilem – közbeszólék részvétellel és szelíd hangon – én ismerem az erő és gyön-
geség e tündérvegyületét, s a kegyed jellemében is föltaláltam. (269.)

Megbízhatatlan elbeszélő, amennyiben elbeszélése rejtett, titkolt történetet hordoz, amelyet a szöveg befogadójának (Várhelyinek, illetve az olvasónak) kell megfejtenie, de megbízható, hiszen nyíltan fel is szólít a történet megfejtésére. Seymour Chatman szerint megbízhatatlan elbeszélő esetében a „sorok között olvasva az olvasó rájön, hogy a valóság nem lehet olyan, amilyenek a narrátor mutatja [...] az olvasó megsejti a műből, hogy az általa (indokoltan) rekonstruált történet nem egyezik a narrátor történetábrázolásával. [...] a szerző tehát titkos üzenetet rejt el az olvasó számára. [...] mindig a rejtett üzenet a megbízható [...]”¹¹ Chatman arra is utal elemzésében, hogy a megbízhatatlan elbeszélőnek mindig oka van arra, hogy elhallgasson valamit. Az ilyen elbeszélőnek köze van a történethez (szereplője), és a történetben betöltött szerepe magyarázza a narráció sajátosságait.¹² Cecil elbeszélé-

se semmiképpen sem nevezhető nyílnak, de teljes egészében megbízhatatlannak sem. Olyan rejtvényt ad fel Várhelyinek – az olvasójának –, amely, ha nem is egyszerűen, de megfejthető. A titkos történet, ha nem is azonnal, de összerakható. Cecil az elhallgatásokkal csak elodázza és megnehezíti a megértést, de nem teszi lehetetlenné. Elhallgatásait pontosan az magyarázza, amiről Chatman beszél, hogy szereplő az elmesélt történetben, és a rá nézve szégyenteljes eseményt igyekszik homállyal fedni.¹³

Mire Várhelyi folytatni tudja majd az elbeszélést, addigra már tisztába jön az Ameline-történet súlyával, jelentésével. Rájön, hogy Cecil saját életének rejtélyébe, tragédiájába avatta be őt, vagyis a beszélgetés távol állt a pusztá szórakoztatástól. Tudatában van annak, hogy ettől kezdve kettejük beszélgetésének megváltoztak a szabályai. (Ezért is hallgatja el az Ágnessel kapcsolatos információt, ami időközben eszébe jutott, mert nyilvánvaló, hogy beszélgetésük most már nem szellemes párbaj az elmés társalgás szabályai szerint.) Jenő grófról szóló történetének második részét már ennek tudatában mondja el, és alkalmazkodik a Cecil által felülírt helyzethez, beszéd- vagy mesélismóddhoz. Történetének ebben a második felében nagyobb hangsúlyt fektet a szereplők érzelmeire, kapcsolatára, félreértéseikre, és még a komikumba hajló jeleneteket (foghúzás) is egyértelműen, és erősen tragikus színben adja elő. Az első részben még megmosolyoghattuk Jenő gróf rögeszméjének katonás pontossággal és szigorral véghezvitt jeleneteit, az öreg franciaival vívott csatáit, sőt, akár magát a lánykérést is. A második részben ezek a népboldogítási küzdelmek nyomasztóvá válnak, és elveszítik humorba hajló színüket. Szándéka immár nem az, hogy szórakoztassa Cecilt, hanem ahhoz hasonló katarzis kiváltása, amit Cecil saját történetének mesélése közben élt át. Az Ameline-történet hasonmását meséli el,¹⁴ így ad alkalmat barátnőjének, hogy a sajátjához hasonló történetben élje át újra a maga tragédiáját. Az elbeszélés végeztével

Cecil könnyecseptet törölt méla szemeiből, férje pedig mind kettőnk meglepetésére nagy kortyokban nyelte a rajnait, s az üres poharat élesen koccintá az asztalhoz. (368.)

A „mind kettőnk” jelzi az elbeszélő és Cecil közösségét, illetve azt, hogy az elért hatás, a sírás, egyben szándékolt hatás is.

A tanácsos elbeszélésének célja egyszerűen az, hogy ő is belépjen a beszélgetésbe. Rendkívül büszke rá, hogy ő is tud valamilyen történetet mesélni Jenő grófról, és meg van róla győződve, hogy csak ez lehet a feltétele a kommunikációba való belépésnek.¹⁵ A tanácsos azonban az azt megelőző, meséléssel töltött napok legfontosabb változásával nincs tisztában. Ő az egyetlen, aki nincs beavatva abba, hogy a történetmesélés célja immár nem a szórakoztatás, hanem a „gyónás”. Története klasszikus anekdota, és az anekdotázás célja egyedül a nevetetés, a könnyed szórakoztatás lehet.¹⁶ A tanácsos –

Cecilhez hasonlóan – a saját életéből meríti elbeszélése tárgyát. Ő is egyszerre szereplője és elbeszélője történetének, tehát a narratív pozíciók elrendezése az ő esetében is lehetővé tenné, hogy egy másfajta történetmondás bontakozzon ki. A narratív pozíciók változásai azonban nem vonják maguk után minden esetben a történetmesélés funkcióváltását. A tanácsos történetmondásában a szereplő és az elbeszélő azonosságának más a szerepe. Funkciója ahhoz hasonlítható, mint hogy Várhelyi ismerte Jenő grófot: hitelesíti az elbeszélést, és nincs semmi köze a Cecil-féle önéletmondáshoz. Mindez abból is nyilvánvaló, ahogy a férj rákérdez történetének ismertségére:

Szeretném tudni: ismeretes-e a néhai gróf viszontagságai közül egy nevezetessel, melyről alkalmam volt a hely színén értesülni? (310.)

Vagyis: mintha egy anekdotakörből szemezgetne, a tanácsos a többi közül pont ezt a nevezetést szeretné elmondani. Harmadik elbeszélőnk ott véti el a felszólalását, hogy úgy véli, tematikusan kell alkalmazkodnia Várhelyiéek megkezdett beszélgetéséhez ahhoz, hogy abba bekapcsolódhasson. A tanácsossal ellentétben Várhelyi felismeri, hogy elsősorban akkor tud története kommunikálni Cecil történetével, ha nem tematikusan kapcsolódik hozzá, hanem strukturálisan. A hasonmástörténet elsősorban az Ameline-történet narrációs sémáját, rendjét ismétli. Annak, hogy Stephania és Florestán testvérek, itt már semmilyen funkciója nincs. A családi azonosság fontossága annyi volt, addig tartott, amíg Cecilben előhívta saját emlékeit, de az Ameline-történet után ennek a vonatkozásnak már nincsen szerepe. A tanácsos nem ismeri fel, hogy elbeszélése csak akkor léphetne be a beszélgetésbe, ha alkalmazkodna a történetmondás Cecil által bevezetett módjához, ami módbeli, és nem tematikus alkalmazkodást jelent. A tanácsos, egy lépéssel lemaradva, éppen annak a jó társalgó szerepnek igyekszik megfelelni, melylyel Cecil és Várhelyi a regény folyamán hagytak fel. A férj azon szándéka, hogy ezentúl csütörtökönként szalont visz majd, ahol kellemes, művelt társalgással szórakoztatja magát a társaság, még erősebben kizárja őt abból a beszélgetésből, amelyből pedig szeretné kivenni a részét. Egy ilyen szalon lerombolja ennek a fajta beszélgetésnek a lehetőségeit, ahelyett, hogy a tanácsos részvételét, bekapcsolódását segítené.

A szereplők történetei, narrációs módjai rámutatnak a köztük működő viszonyokra. Cecil és Várhelyi hasonmástörténete jelzi kettejük közösségét, amelybe a férj minél inkább próbál betörni, annál inkább kizárja magát. A férj kívülrőlállásának legerősebb bizonyítéka az általa elmondott anekdota, mely mind narrációs technikájában, mind értékrendjében, mind a szándékolt hatás kiváltásában elüt az Ameline- és a Jenő gróf-történettől. A két elbeszélés mód jelenléte egy szövegen belül nem pusztán formai lehetőségek egymásmellettsége, nemcsak formai bravúr vagy tét nélküli játék, hanem

érték-szembesítés, és értékítélet is. Bár a szövegben nincs olyan fölérendelt elbeszélői szólam, nincs külső értékítéletet hordozó nézőpont, amely eligazíthatná az olvasót, mégis a narráció úgy szerveződik, hogy Várhelyié az utolsó megszólalás lehetősége, az ő ítéletével zárul a regény. Ez talán igazolhatja a feltevést, hogy a regény implicit szerzője a Cecil, és később Várhelyi által működtetett elbeszélésmódot preferálja, és a tanácsos elbeszélése csak mint negatív ellenpont szerepel azokkal szemben. Anekdotája kielezi és tisztábban láthatóvá teszi a két elbeszélésmód különbségeit, amelyek közül a szöveg értékrendje jól láthatóan és egyértelműen magasabbra helyezi a gyónást, és leértékeli a szórakoztató szándékú anekdotát. Mindez irodalomtörténeti szempontból egyfajta narratív elrendezéstől való elhatárolódást jelent, vagyis Kemény beszélye ezzel a hagyománnyal (a keretes elrendezésű szórakoztató novellafüzérrel) szemben egy másfajta elbeszélésmódot alakít ki. Ennek az elbeszélésmódnak nem a művelt társaság szórakoztató beszélgetési, történetmesélési jelentik a terét, hanem a gyónás önéletmondása.

(a történethallgatás válozatai; olvasók, olvasásmódok)

A két történetmondás-típus szembenállása és versengése az elbeszélés módjára irányítja a figyelmet a Kemény-regény esetében. A *Ködképek* olvasása során így nem(csak) maguk az elmondott történetek ébresztenek érdeklődést, hanem az a narrációs helyzet, amelyben ezek a történetek elhangzanak. Az egyes történetek csak az elbeszélőkhöz, az elbeszélői helyzethez való viszonyukban válnak értelmezhetővé vagy egyáltalán izgalmassá. Így van ez akkor is, ha nem formai szempontból közelítünk a szöveghez, hanem „naiv” olvasóként. Az elbeszélőkre és az elbeszélői helyzetre irányítja az olvasói érdeklődést a szövegnek az a néhány elsórt utalása (elsó sorban az elsó néhány bekezdés elmékedése), melyek a hiányzó történetet sejtetik:

Mondják, hogy egy nőveli barátságunk, akkor is, ha nincs a világ félrevezetésére ürügyül használva, vagy szerelmünk előnesze, vagy pedig utóhangja.

Mondják, hogy érzéseink és szenvedélyeink regényének ez csak bevezetése vagy zárszava, melyen egészen kívül esik a figyelmet ingerló szöveg, s így mentől művészeibb alakú, mentől tisztább és kedélyesebb, annál több kíváncsiságot ébreszt annak, mi még el sem kezdődött, vagy már befejezve van, megtudására. (225.)

Később több helyen is újra felbukkannak hasonló célzások, melyek a Cecil és Várhelyi közti elhallgatott szerelmi kapcsolatra utalhatnak. Csak egy példa: amikor a férj „szemével dévajon vágva” fordul Cecilhez, és Várhelyi szerint ez „a gourmand mellett a kéjencből is hagyott valamit a férjben gyanítani”, akkor az elbeszélő mentegetőzve igyekszik takarni felindultságát, féltékenységét, és mintha egy el sem hangzó vád alól próbálna kibújni, amikor azt hangsúlyozza, hogy ő csak barát:

Nem tudom mi ingerelt ezen magában ártatlan incselgésben. [...] talán mert általában most láttam először őt nejevel kötekedni; szóval, nem mondhatnám meg, hogy mi ingerelt – hisz én Cecilnek csak barátja vagyok –, de az bizonyos, miként az egész jelenet kellemetlenül hatott rám. (310.)

A korábban már idézett részleteket is át- meg átszövi az erotikus utalások rendszere. Például Cecilt Sába királynéhoz, Várhelyit pedig Salamonhoz hasonlítani – még ha csak a társalgásukról van is szó – nem éppen ártatlan párhuzam. A hiányzó történetre való folytonos célozgatás (vagy Várhelyi: a szöveg üres helye) beindítja az olvasónak mint nyomozónak a működését.¹⁷ A szöveg nem ad egyértelmű válaszokat, végig nem derül ki, hogy tulajdonképpen van-e egyáltalán ilyen elhallgatott történet. Az elhallgatás és felfedés kettős játéka ugyanúgy uralja az egész – az elsődleges elbeszélő, Várhelyi által szervezett – regényt, mint Cecil beszédét. Pont ez a titokzatos lebegtetés, a nyitva (és ezzel együtt életben) tartott titok biztosítja azt, hogy az olvasó figyelme mindvégig az elbeszélőkre (viszonyukra) fókuszál a történetek helyett/mellett. Így könnyíti meg a szöveg tematikus szinten, hogy az olvasó a narratív szerkezetnek megfelelő olvasási magatartást kövesse: a hiányzó történet keresése nem teszi lehetővé azt a befogadói magatartást, amit mondjuk a *Dekameron* ír elő. Amennyiben az olvasás az elhallgatott történetet próbálja kihámozni a sorok közül, akkor a történetekben nem szórakoztató elbeszéléseket fog keresni, hanem jeleket vagy nyomokat, amelyek a rejtett szövegre mutatnak.

Ilyen olvasásmódra hívja fel Cecil Várhelyit. Elbeszélésének befogadási módját maga Cecil írja elő a fentebb már idézett részletben, vagyis azt várja Várhelyitől, hogy az képzelete segítségével egészítse ki az elhangzottakat. Várhelyi követi is Cecil olvasási javaslatát, pontosan így olvassa az Ameline-történetet: nyomoz a hiányzó láncszemek után, és összerakja a történetet az elhallgatások ellenére. A megfejtés kulcsa egy másik elbeszélés, Jenő Eduárd elbeszélése Ágnesről, a komornáról. Várhelyit nem Cecil elbeszélésének minden részletére kiterjedő emlékezete és képzelőereje segíti hozzá a titok leleplezéséhez, hanem egy másik szöveg. Ugyanakkor ez a történet is az emlékei között van, és képzeletben ezt is újra kell hallgatnia, visszaképzelve magát a 365 ablakú kastélyba, tehát lényegében a Cecil által javasolt olvasói módszerrel érti meg a történetet.

Várhelyi a történet megértése során különböző olvasási magatartásokat követ. A beszély hallgatása közben, mint kedvtelő lélekbúvárt, az alakok pszichológiai rajza, motiváltsága érdekelte. A szereplők egy lélektani esettanulmány alanyait jelentették számára. Amikor Cecil befejezi az elbeszélést, és röviden beszélgetnek a hallottakról, Várhelyi izgatottan feszegeti Florestán indulatainak eredetét, jellemének homályban hagyott oldalát, mivel a megértés azt jelenti számára, hogy képes megmagyarázni a történet szerep-

lőinek viselkedését, amit Florestánnal kapcsolatban nem tud megtenni az elhallgatott események miatt. Ugyanez az intellektuális érdeklődésből fakadó becsvágy hajtja, amikor alig várja, hogy elbüszkélkedhessen a rejtély megfejtésével:

Mihelyt Jenő grófnak ezen elbeszélése kielégítő pontossággal merült régi visszaemlékezéseim halmazából fel, tüstént öltözködni kezdettem, mert már ideje volt Cecilhez menni.

Derült valék.

S hogyan ne lettem volna az?... Hiszen most barátnémat meglephetem oly történettel, mely lélektani kombinációim iránt őt csodálkozásra fogja ragadni.

Mert mi szükség bevallanom, hogy Ameline titkát Jenő gróf révén tudom?

Valamit meghallani nem mesterség; de kitalálni, de az érzések nyilatkozataiból levonni: ez művészet.

S én, bár nem valék fiatal, a sok hiúságok közül, melyek képzelődéseinket megragadják, egyet még nem bírtam keblemből kiűzni, tudniillik a hírvágyat.

Az ész reputációja reám most is némi ingert gyakorolt. (304.)

Várhelyi akkor érti meg az Ameline-történetet, amikor a távolságtartó, lélekrajz iránti intellektuális fogékonyság helyett a titkos történet megértésével más olvasatát adja a beszélynek. A „lélektani kombinációk” vagy az ész szerepe az értelmezésben itt már elveszti jelentőségét. Helyettük Várhelyi hasonlóan bevonódik a hallgatott történetbe, mint korábban Cecil. A bevonódás oka is ugyanaz: a szereplőazonosítás révén megszűnik a távolság a szöveg és befogadója között. A Villemont név mintha a szöveg fordítópontjaként működne, olyan alakzattá válik, ami körül az egyes történetek átfordulnak, és új jelentésekkel telnek meg. Olyan erővel bír ez a név a regényben, hogy azon a két ponton, ahol elhangzik, az egész szöveget átformálja, és berne a szereplő-elbeszélőket, illetve azok történetértését is. Amikor Várhelyi számára bebizonyosodik, hogy Cecil és Ameline ugyanaz, hasonló állapotba kerül, mint korábban Cecil. Az álmatlan éjszaka leírásában ugyanazt látjuk megint, ahogyan a történet hatása eluralkodik a befogadón. Várhelyi nem tud aludni, olvasni, gondolkodni: kiesik életének megszokott kereteiből. Távolságtartó, analizáló olvasóból mélyen és személyesen érintett olvasóvá válik. A szövegtől való kezdeti távolsága tette lehetővé, hogy nyomozó olvasóként felfejtse azokat a jeleket, amelyek a történet elleplezett igazságához vezettek, de a megértés ennek a távolságnak a felszámolásával járt.

Várhelyi válasza a – felfedett jelentésű – Ameline-történetre a másnapi elbeszélés, Jenő Eduárd gróf történetének második fele. Azért is lehet ez a történet válasz, mivel kettejük kommunikációja történetek mesélésén keresztül valósul meg, sohasem nyílt kimondással. (A névazonosításból származó felismerést például Várhelyi ugyanúgy elhallgatja barátnője előtt, ahogyan hasonló felismerését a nő is elhallgatta korábban.) Jenő gróf története, mint a

Cecil elbeszélésére adott válasz, a történet értelmezésének is tekinthető. A sok szempontból teljesen hasonló családi tragédia kitágítja az Ameline-történet érvényét. Az azzal analóg elbeszélés a személyes tragédia egyediségétől távolítja el a szereplőket, és azt egy általánosabb szintre emeli.

A szereplők olvasóként tehát a személyes érintettség közelsége és a távolságtartó értelmezés közötti mozgásban értik meg a történeteket. A befogadó és a történet közti távolság felszámolódása teszi motiválttá a befogadást, és ez a személyes érintettség az, ami lehetetlenné teszi a történethallgatásnak pusztá szórakozássá válását.

A Jenő Eduárd-történetnek az egyik kulcsfontosságú részletében a Cecil-vagy Várhelyi-féle történetbefogadásoktól teljesen elütő olvasásmódra látunk példát. Az öreg Villemont végrendeletében Jenő grófra hagyja – az állítása szerint legértékesebb hagyatékát – emlékiratait. Az emlékiratban a „vén francia” azt a vitát folytatja tovább vejevel, ami kettejük között életében is tartott. Villemont saját életét állítja példaként vitapartnere elé, saját élettörténete az érv mellett, hogy az erőszakos vilájobbítás soha nem járhat eredménnyel. Nyilvánvaló, hogy a szöveg példázat Jenő számára, amelyet a grófnak saját életére vonatkoztatva kellene megérteni a szerzői szándék szerint. Ezzel szemben Jenő távolságtartó olvasatát adja az önéletírásnak, egy pillanatig sem engedi, hogy az személyesen megérintse őt. A parabola jellegű történet nem válik számára példa értékűvé: itt követi el azt az olvasási baklövést, ami az egész további életére kihatással van. Jenő Eduárd története az olvasás tétjére mutat rá: arra, hogy a helyes történetértés lét-szükséglet lehet.

A *Ködképek* narratív szerkezetét a történetmesélés és a történetbefogadás ket-tőssége jellemzi: a történetmesélés funkciója a szórakoztatásból (a gyónáshoz hasonlított) önéletmondásba vált át. Az elbeszélésmód változása a történetbefogadás, -értelmezés változásával jár együtt. A szórakoztató célú történetmondás – az önéletmondással szemben – távolságot feltételez a szöveg és elbeszélője/befogadója között. A *Ködképek*ben a távolságvesztést az okozza, hogy a történethallgatók számára egyértelművé válik, hogy a történet róluk (vagy a hozzájuk legközelebb állókról) szól. Jenő gróf olvasási hibája bizonyítja, hogy ilyen esetben a szövegtől való távolság fenntartása milyen következményekkel járhat. A szereplők nem hallgathatják/mesélhetik tovább történeteiket úgy, mintha azok csupán kellemes időtöltést szolgálnának, a „hallottam egyszer, valahol” biztonságos szórakozást nyújtó távlatából, mert ezek a történetek a szereplők számára „most és itt” vannak, a saját életükhöz kapcsolódó valóságot jelentik. A *Ködképek*ben olyan történetbefogadásra látunk példát, ahol a szereplők számára a mesélt vagy hallgatott történetek és a valóság közti korlát ledől, és (a névazonosításban) felszámolódik a történet és az elbeszélő illetve hallgató közti távolság.

(élet és irodalom)

Kemény Zsigmond a *Ködképekkel* egy időben dolgozott azokon az elméleti írásain, melyekben az irodalom helyzetéről, szerepéről, irodalom és társadalom összefüggéseiről értekezik.¹⁸ Tanulmányaiban hosszan foglalkozik többek között a regény szerepének tisztázásával, feladatának meghatározásával. A regény helyzete az irodalmi műfajokon belül meglehetősen problematikus még a korban. „Tény, hogy az összes világirodalomban a regény keletkezése új dátumú”¹⁹ – írja a *Szellemi térben*. Mivel a regény nem része a klasszikus műfajok rendszerének, ezért tulajdonságai, jellemzői kevésbé körülírtak, mint a többi, a klasszikus retorika által szabályozott irodalmi formának. A regény esetében a kortársak számára még az is kérdés lehet, hogy azt a magas irodalomba tartozónak tekintsék-e. „Nehéz [...] a regényt a költészet nemei közé sorolni” – állapítja meg az *Eszmék a regény és a dráma körül* bevezető szakaszában. Kemény elméleti tisztázásának egyik célja, hogy a regénynek a költészet nemei között vívja ki a helyét. Ehhez elsősorban a műfaj sajátosságait tisztázó, az azzal szembeni elvárásokat meghatározó normarendszert kell felállítania, hisz így ragadhatja meg a regénynek azokat a jellemzőit, melyek szépirodalmi rangot biztosíthatnak számára. Egy ilyen kidolgozott normarendszer teszi csak lehetővé az egyes művek kritikai megítélését. A regénnyel szembeni elvárásait a drámával való összehasonlításban fogalmazza meg. A drámával, vagy más költői műfajokkal szemben a regény formátlan, alig van olyan formai követelmény, aminek meg kellene felelnie.²⁰ Mit is várhatunk cserébe a regénytől, ha formai arányosságot, szépséget nem? Mi az, ami biztosítja számára az irodalmi rangot? Ezekre a kérdésekre keresi a választ Kemény. A leginkább hangsúlyozott, szigorú elvárás, amit a műfajjal szemben támaszt, ábrázoláskritikai természetű:²¹

...a mese helyett *valódi életet*, mely csendes menetével is tud vonzani, a bonyolítás helyett pedig mindig mozgó és fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket és tetteket láthassunk; szóval a *hűn rajzolt emberi természetet*, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a bűntől felemelkedik az erényhez.²² (Kiem. tőlem, K. Zs.)

[a regény a művészi feldolgozás anyagává teheti] a mi hű tükre az életnek, mely ele nyészett, vagy az életnek, mely folyamatban van²³

Örvendjünk, ha ideális térről a valódira száll le, s ha a képzelem üres játéka helyett lélektani alapokat keres magának, részletekbe merül, művészileg igyekszik fölfogni az életet és hűn visszaadni.²⁴

A regény irodalmi rangját Kemény szerint az garantálhatja, ha nem (csak) szórakozást nyújt, nem mesét, de „valódi életet”, és annak megfelelő, hiteles lélekábrázolást. Az ábrázolásmódnak egyedül a regényre jellemző sajátosságát a részletek körülményes festésében állapítja meg. Ez az a technikai esz-

köz, amellyel a regényíró az életnek (a valóságnak) részletező, alapos, és így a lehető leghűbb képét adhatja. Ebben látja Kemény a regénynek azt a vonását, ami előnyt biztosíthat számára a szebb formájú műfajokkal szemben.²⁵ Az *Élet és irodalomban* a műfajt elsősorban a szerző felől közelíti meg, az *Eszmék a regény és a dráma körülben* ezzel szemben a regény hatáskritikai normáira helyezi a hangsúlyt, a regény sajátosságait az olvasói elvárások, illetve az olvasókra kifejtett hatás felől ragadja meg. A regény két aspektusának vizsgálatából ugyanazt az elvárást vonja le: a regénynek valódi életet és hű lélekábrázolást kell felmutatnia.

Gyulai vagy Péterfy hasonló elvárásaik teljesítése miatt becsülik a Kemény-regényeket (és a *Ködképeket* is) például Jókaiival szemben. Péterfy – Keményről írott tanulmányában – a regények lélektani hitelességét értékeli legtöbbször, illetve, hogy Kemény valóságos világot teremt szereplői köré.²⁶ Legnagyobb problémája a Kemény-szövegekkel kapcsolatban, hogy azok „csonka világot mutatnak”, hogy a valóság hű ábrázolásának csak a felét végzik el. Jókai-kritikájának sarokpontjai szintén ezen elvárások alapján szerveződnek.²⁷ Péterfy kritikái – bár jóval kifejtettebbek – fő megállapításaikban Gyulai korábbi dolgozatainak ítéleteit ismétlik. Gyulai 1854-ben írott kritikájában teljesen hasonló elvek mentén értékeli Kemény regényeit és beszélyeit.²⁸ (A Jókai-regényekkel szembeni fenntartásai szintén a fenti normákból erednek,²⁹ és a későbbi Péterfy-tanulmányban is ezek fogalmazódnak újra.)

A *Ködképek a kedély láthatárán* nem regény, de szövegét a történetmesélés, történethallgatás szervezi, így tematizálja a történethallgatáshoz és -elbeszéléshez való viszonyt. A beszélyfüzér ennek a viszonyt több változatát is felmutatja. A tanácsos, aki csupán szórakozást lát a történetmondásban, kizáródik abból a körből – elsősorban a felesége bizalmából –, ahová szeretett volna beférközni. Jenő Eduárd, aki az olvasott élettörténetben nem ismer rá saját valóságos történetére, aki szigorú távolságot tart az olvasásban, saját életének bukását idézi elő. Cecil és Várhelyi történeteket mesélve és hallgatva nem mesékkal találkoznak, hanem a saját életükkel szembesülnek: történetmondáshoz, -befogadáshoz való viszonyukban (szerzőként, illetve olvasóként) túllépnek azokon az elvárásokon, melyeket Kemény a regénnyel szemben támasztott. Az elbeszélésben és a történetbefogadásban nemcsak a valóságra vagy az életre ismernek, de egyben saját életük valóságára. A *Ködképekben* a szereplők személyes közelkerülése igazolja a történetmesélés rangját.

Umberto Eco a mintaolvasó és az empirikus olvasó fogalmának szembeállításával éppen erre a személyes közelkerülésre utal, ahol az empirikus olvasási mód Eco fogalomhasználatában az olvasás tulajdonképpeni hibáját jelenti. Eco példája az empirikus olvasásmódra teljesen hasonló ahhoz a történetbefogadáshoz, ahogyan Cecil viszonyul az elbeszéléshez,³⁰ amennyiben saját emlékeit, életét vetíti a hallgatott történetbe. Az elbeszélőnek nem állt

szándékában ilyen hatás kiváltása, nem számított arra, hogy Cecil bevonódik a történetbe, olvasása tehát a szerzői szándék felől tekintve (Eco gondolatmenetét követve) hibás. (Ugyanakkor a Villemont név bizonyítékként szolgál arra, hogy itt valóban az ő történetéről van szó, és ez legitimé teszi olvasásmódját.) Várhelyi bevonódása a történetbe a szerzői szándék tekintetében nem nevezhető hibásnak, hiszen Cecil számít arra, hogy Várhelyi megfejtje majd a történetet. A személyes érzelmi érintettség az olvasásban – a szöveg implicit ítélete szerint – egyikük esetében sem tekinthető elhibázottnak vagy tévesnek. A két főszereplő hasonló olvasásmóddal felel különböző elbeszélői szándéokra: az elbeszélői szándék és a helyes olvasási magatartás között a *Ködképek*ben tehát nincs egyértelmű megfelelés. (Ebből az is következik, hogy Jenő Eduárd olvasási hibáját sem feltétlenül a szerzői szándéknak való ellenszegülés okozta, nem csak az magyarázhatja.) Hogy milyen magatartás számít hibásnak vagy helyesnek egy adott olvasási folyamatban: nem egyetlen szempont alapján dől el. Intellektuális, tárgyilagos távolságtartás, személyes érzelmi közelkerülés vagy a történetek utáni nyomozás éppúgy lehet helyes vagy helytelen olvasási mód. Kemény szövegében a szereplők valódi történetértése mindig együtt jár a történetekbe való érzelmi bevonódással. A *Ködképek*ben ez – a szereplők saját életükkel való szembenézése – emeli a történetmesélést a szórakoztatás fölé.

1 KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő; Ködképek a kedélyláthatárán*, Bp., Unikornis Kiadó, 1996, 352. A további oldalszámok is ennek a kiadásnak az oldalszámait mutatják.

2 Umberto ECO, *Hat séta a fikció erdejében*, Bp., 1995. Az *empirikus olvasó* és a *mintaolvasó* fogalmának szembehelyezésében a mintaolvasó jelenti az irodalmi szöveg által elvárt, meghívott olvasót, aki képes a szöveggel együttműködve létrehozni a jelentést, míg az empirikus olvasó személyesen kerül közel a szöveghez, a szöveg elvárásai elé helyezi saját elvárásait, és így saját életére vonatkoztatva mintegy használja a szöveget.

3 Adolf KNIGGE, *Az emberekkel való társalkodásról*, Győr, 1798. (Kis János szabad fordításában.)

4 Fábri Anna emeli ki jelentőségét: (Knigge) „aligha túlbecsülhető hatással lehetett a művelt hazai közvéleményre. Népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 15 kiadást ért meg, s még 1875-ben elkészült új fordítása is két alkalommal került a

közönség elé.” FÁBRI Anna, *A művelt és udvarias ember*, Bp., 2001. (bevezető tanulmány 12.)

5 Giuffredi 1896-os könyvét Peter Burke idézi: „Argisto Giuffredi advised them to read histories, stories and jet-books because apt stories or witty sayings »can make a good impression in conversation.«” Peter BURKE, *The Art of Conversation*, New York, 1993. (119.)

6 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., 1989. (180.)

7 A *Budapesti Viszhang* közölte folytatásokban (1852. aug.–dec.). A folyóiratban nem jelent meg a teljes szöveg, csak körülbelül a fele. Az utolsó részlet ott ér véget, ahol Várhelyinek elárulja a férj Cecil előző férjének – Florestánnak – a nevét, és így a Cecil–Ameline azonosság bizonyítást nyer. Várhelyi nem sokkal ezután távozik, és a *Visszaemlékezések* itt félbeszakad. Papp Ferenc szerint Kemény még DECEMBERben befejezte a *Ködképek*et, amelynek végleges címét 1853 júniusában közli először. (PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., 1923, 147.)

8 Barta János címértelmezése, ha lehet, még rejtélyesebb, mint maga a cím: „A talányosság, a kiismerhetetlenség, délibábos tünemények, emlékek, benyomások, látszat-értekek és megérzések, problematikus jellemek az életben és a sorsokban, a realitás és az irrealitás határán: ezek a »ködképek« űzik játékokat Kemény hőseinek kedélyében.” 145–146. BARTA János, *Ködképek a kedély láthatárán; Egy különös Kemény regényről*, It, 1986/1.

9 NEUMER Katalin, *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése*, ItK, 1986/1–2.

10 Barta János Neumer Katalinhoz hasonlóan nem veszi figyelembe a narráció változását. „az elbeszélés hangneme csevegővé, nagyvilágian közlékenyvé válik (ezért léptet föl választékos és szalonias keretelbeszélőt)” – írja, ami igaz is, de csak a beszélgetés elején. Később más hangnem és elbeszélés mód jellemzi a szöveget. BARTA, *i. m.*, 142.

11 Seymour CHATMAN, *Történet és diszkurzus = Tanulmányok/Studije*, 21. füzet, szerk. RAJSLI Ilona, THOMKA Beáta, Újvidék, 1988, 53–54.

12 „A megbízhatatlan elbeszélő [...] tehát nemcsak jelenlétét jelzi félreérthetetlenül, hanem az a feltételezés is megerősítést nyer, hogy a történethez a regényalakokhoz hasonlóan kapcsolódik. Különbözik mi célból számolna be hamisan az eseményekről? Kizárt dolog, hogy ezt pusztán a mesemondás kedvéért tenné.” CHATMAN, *i. m.*, 54.

13 Wayne Booth is beszél a narrátor és az általa mondott történet távolságáról, az elbeszélő és a szereplők viszonyáról („The narrator also may be more or less distant from the characters in the story he tells.” 156.). A *Ködképekben* ez a távolság nulla, az elbeszélő azonos a szereplővel, annak ellenére, hogy harmadik személyű a történetmondás. Wayne C. BOOTH, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago, 1983.

14 Vö.: NEUMER, *i. m.*, 151.: „az egyes szereplők sorsa egymás hasonmásaként fogható fel. [...] Mindkettejük házassága tönkremegy, nők pedig lemondóan visszavonulnak az élettől: Cecil az öreg tanácsos karjaiba, Stephania kolostorba.” Gyulai Pál szerint: „E merész családi drámában, mely a legnagyobb óvatossággal van kivive, a személyek hasonló, csak más színezetű monomániájával

találkozunk.” GYULAI Pál, *Válogatott művei*, Bp., 1989, 95.

15 „A vén *gourmand* a meglepetést melyet azon fölfedezés okozott, hogy ő is tudna Jenőről egy elbeszélést, vagy legalább valami anekdotát közleni, figyelmet érdemlő ügyességgel zsákmánylá ki [...] mintegy ezt látzott mondani: ugye kíváncsiak vagyunk? szeretnénk a kártyákba kukucskálni? hoho! nem olyan könnyen megy!” (310.)

16 Az anekdota műfajáról újabban Hajdú Péter írt. Az anekdota fogalmát, jellemzőit az anekdota kommunikatív szituációba ágyazottsága felől közelítve írja le. Elemzésében a formai sajátosságok és a használati funkció kettős szempontját érvényesíti. HAJDÚ Péter, *Az anekdota fogalmáról = Romantika: Világkép, Művészet, Irodalom*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, HAJDÚ Péter, Bp., 2001.

17 Szegedy-Maszák Mihály is vizsgálja a regényt ebből a szempontból: „Várhelyi Cecil barátjának mondja magát. [...] Mi is történt a nő két házassága között? Lehetséges, hogy Várhelyit gyengéd érzelmek fűzték Cecilhez? Az elbeszélő hallgat erről a kérdéstről, de áldozatként tünteti föl magát, amikor a nő második férjhezmeneteléről szól. Túlzottan is komoly érdeklődést áru el Cecil iránt [...]. Még az a kérdés is fölvethető, vajon nem Várhelyi habozása okozta-e Cecil megkeseredését.” SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 179. „Az olvasó szinte semmit nem tud Várhelyi s Cecil kapcsolatáról.” Uo. 181.

18 *Élet és irodalom* (1852–53), *Szellemi tér* (1853), *Eszmék a regény és a dráma körül* (1853). Mindhárom írást tartalmazza: KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, Bp., 1971.

19 *I. m.*, 246.

20 „...a regénynek lehet [...] a csekély egységnek törvényeit is majdnem ignorálni. [...] szabad csupán egy vékony fonál által tartani össze a különben szétszáló történeteket.” „...a regény a szépirodalom minden nemei közt legkevésbé bír szabályos és határozott formákkal, sőt széles alapeszméinél fogva olykor még a széparányúság igényeinek sem tehet eleget.” *I. m.*, 153.

21 Dávidházi Péter a művet a külvilág ábrázolásának tekintő normakészletet nevezi ábrázoláskritikainak, a művet a befogadóra

gyakorolt hatása szerint mérlegelő normakészletet hatáskritikainak (M. H. Abrams nyomán). DÁVIDHÁZI Péter, *Húnyt mesterünk*, Bp., 1994. 40.

22 *Élet és irodalom*, 154.

23 *Eszmék a regény és a dráma körül*, 194.

24 *Szellemi tér*, 253.

25 „A regénynek – e szabálytalan alakú műnek [...] – egy nagy előnye van a sokkal tökélyesebb formájú és sokkal költőibb természetű dráma fölött, tudniillik: a körülményesség, a detail-ok varázsa az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében” – írja az *Eszmék a regény és a dráma körül* első mondatában. *I. m.*, 191.

26 PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond, mint regényíró* = Uő, *Válogatott művei*, Bp., 1983. „Kemény a természetet sem pusztá képzelet után rajzolja, mint azok, kik néha tündérkerteket jobban leírnak, mintsem erdeink, hegyeink jellegét vissza tudnák adni [...]. Keménynek előbb látnia kell, azután rajzolja. Mindehnyütt »élő« benyomások után indul: nem szere-

ti a költői hazugságokat sehol és semmiben.” 569. „Tudja rajzolni az alakon a változót; a leírásokból mindig merül föl egy-egy kép vagy megjegyzés, mely illúziót kelt. És akkor nem csak olvassuk, hanem látjuk, hogy Stefanie hófehér karját a függöny mögül kidugja.” 573.

27 PÉTERFY Jenő, *Jókai Mór*, uo., 603–631.

28 GYULAI Pál, *Kemény Zsigmond regényei és beszélyei* = Uő, *Válogatott művei*, Bp., 1989.

29 Vö.: GYULAI Pál, *Jókai legújabb művei; Újabb magyar regények; A tengerszemű hölgy* = GYULAI, *i. m.*

30 „Mi történt a barátommal? Valami olyat kerest az erdőben [mármint a fikció erdejében], ami nem ott, hanem az ő saját emlékeiben volt. Amikor az erdőben járok, helyesen teszem, ha felhasználok minden tapasztalatot, minden felfedezést, hogy többet tudjak meg az életről, a múlttól és a jövőről. Ám mivel az erdőt mindenkinek teremtették, nem szabad olyan dolgokat, érzelmeket keresnem benne, amik egyedül rám tartoznak.” ECO, *i. m.*, 17.

Kit visz el az ördög? *Egy Krúdy-regény fordított világa*

– Ó, mi másképpen tudjuk *Az arany ember* történetét! – mondá Amanda kisasszony, és olyan tekintettel nézett körül a szobában, mintha a valódi arany embert keresné valamelyik sarokban. Azt a férfit, aki őt majd valaha feleségül veszi.

A Krúdy életében könyv formában megjelenni nem tudott *Valakit elvisz az ördög*¹ című regényt olvasva a kritika (és az irodalomtörténet) a teljes kiábrándultság, a szerepét végképp elveszített nemesség parodisztikus megjelenítése, a történeti figuraként emlegetett Alvinczi hozzákapcsolása egyfelől a Krúdyt szinte egész életén keresztül foglalkoztató „modern” Don Quijotéhoz,² másfelől az érzelmes utazás elbeszélését kifordító Gogol hőiséhez, Csicikovhoz³ problémaköreit igyekezett föltárni, természetesen teljes joggal. Mivel Krúdy életművét záró regényeiben elfordulni látszik korábban emlegetett kedves olvasmányaitól, a viktoriánusoktól, Dickenstől és Thackeraytól, de Turgenyevtől is: az idillbe hajlíthatóságnak még látszatát is messze kerüli; és egyre erőteljesebb színekkel festi a hajdani dicsőségre hivatkozó, a nemzetmentés ürügyén cselekvést imitáló „történelmi osztály”-nak és képviselőinek önáltató, groteszk szokásait, magatartásformáit. Ugyancsak kevésbé tagadható az, amit az első kötetmegjelenés előszavában Szauder József állít: ez a mű a „regényes formában az utolsó, erőteljes leszámolások egyike az olyan illúziókkal, amilyeneket Krúdy már 1922-ben nyíltan megtagadott”. Majd még határozottabban: „Az alakokat kísérő ironia már-már a szatíra erejével hat az olvasóra.” Alább: „Krúdy most is az 1849-től 1918-ig húzódó hetven év becstelenségét, züllött és züllesztő életét vádolja – semmivé foszlatva hőséneke gyermekét ábrándjait.” S hogy a legkevesebb kétség merüljön föl, a *Valakit elvisz az ördög* többek között az *Etel király kincsével* egy kötetben jelent meg, így a két illúzióromboló regény tendenciája (?) egymást látszik erősíteni. Szauder József azonban a *Valakit elvisz az ördög* művészeti jelentőségét csak részben tulajdonítja annak, amit a regény „tendenciájának” nevezett (jóllehet 1956-ban a hivatalosság elvárt efféle megnyilatkozásokat az irodalomtörténésztől); a végkövetkeztetés így hangzik: „Tendenciájával, alakjainak sajátos, romantikusan groteszk bemutatásával, csodálatosan lírai tájképeivel és szubjektív vallomásaival e kis regény Krúdy legszebb alkotásai mellé emelkedik.” Míg az *Etel király kincse* végső értékelése szerint „A művészi alakítás érdekessége és értéke abban van, hogy egy minden ízében kétértelmű, létében bizonytalan, körvonalaiiban, jellemeiben szétfosló világot ragad meg – jellegzetes körülményeinek, színhelyeinek,

szokásainak jellemzésével és a művészi elbeszélés formáinak bravúros változtatásával.”

Talán a Krúdy-értelmezések „kritikatörténete” szolgálhat a legbeszedesebb tanulságokkal arra vonatkozólag, egykor miként kísérelte meg egyeztetni a több összeegyeztethetlent az irodalomtörténész, egyfelől túlhangsúlyozva Krúdynak többnyire ironikus alakzatokban közölt (zárjunk rövidre!) társadalombírálatát, amelynek esetleges konkrétsága ellen szólhatna „a művészi elbeszélés formáinak bravúros változtatása”, másfelől annak a modernség-felfogásnak (kényszerűen áttételes) elemzését adva, amellyel szerzőnk „egy minden ízében kétértelmű, létében bizonytalan [...] világot ragad meg”; azaz azt a felismerését cselekményesíti, miszerint e világ ambivalenciájában lesz/lehet problémává a regényi értelmezés számára.⁴ Feltehetőleg jobban hangsúlyozandó az eddigieknél, hogy az oroszok közül a *Holt lelkek* szerzője lépett az *Egy vadász feljegyzései* és a *Nemesi fészek* írójának helyébe, és ennek jelentősége a regénytér és -idő szempontjából sem lényegtelen, arról nem is beszélve, hogy így Krúdy odacsatolható ahhoz a hagyományhoz, amelynek Gogol műve mellett Sterne *Érzelmes utazása* is reprezentánsa. Hogy a váltóhamisító figurák, illetőleg a királyságról ábrándozó Alvinczi rajzában a mikszáthi tematika egy változatáról is lehetne szólni, csak árnyalja Szauder megállapítását. Egyáltalában: az összehasonlító irodalomtudomány/irodalomtörténet kiátkozottságának és megbélyegzettségének periódusában csak megfelelő óvatossággal illet szólni egy író/mű (világ)irodalmi kontextusáról vagy kapcsolatrendszeréről; s minthogy a hivatalossá tett irodalmi szemlélet részint a „nagyregényt”, részint egy XIX. századian felfogott realizmust kért számon azoktól a szerzőktől is, akik nem sorolhatók be ebbe a szűkre méretezett irodalmi fővonalba, az irodalomtörténész (még ha a modern filológia képviselője volt is, mint Szauder József) kénytelen volt elrajzolni e végső Krúdy-regények „tendenciáját”, amennyiben egyáltalában tendenciáról (vagy elkötelezettségről) beszélhetünk, illetőleg a kitűnően megcélzott ironikus írói nézőpontot látszólag erőteljesebbé téve, szatíráról megemlékezni.⁵

A magam részéről a továbbiakban máshonnan közelíteném meg ennek az általam is nagyra értékelt Krúdy „kis regény”-nek a világát, összelátva más Krúdy-regények jellemzőivel. Nevezetesen arra szeretnék utalni, hogy a Krúdy-művek akképpen hozzák színre a félmúlt, a XIX. század vége vagy a modernség korszakfordulóinak eseménytörténetét, hogy a szereplői érdeklődéseket, magatartásformákat nemegyszer szembesítik, egybevetik olvasmányaikkal. És anélkül, hogy ezeket az olvasmányokat „értékük” vagy a kánonban elfoglalt helyük szerint méltatnák, a szereplői véleményeket, az olvasmányokból elsajátított szereplői szokásokat, viselkedési módokat (ebben a kettősségben) mintegy világképi szintre emelik. A szereplői beszélgetésekben a megnyilatkozó „esztétika” ritkán (vagy talán sohasem) elégszik meg azzal, hogy az irodalom területén belül maradjon; a regényben olvasott re-

gény, a regényszereplő által emlegetett regényszereplő előbb-utóbb számottevő szerephez jut az események egymásutánjában, és így részint az eseményeket kívülről szemlélő elbeszélő tudatában és narrációjában másolódik egymásra a kétféle szereplő, részint az elbeszélőt emlékeztetheti egy helyszín, egy figura, egy történés arra, amit olvasott, s amely olvasmányélményben azonosnak vagy közösnek gondolja magát az odaértett olvasóval (olykor az odaértett olvasóval igazoltatja, hogy a tartalmi idézet vagy egy irodalmi alkotásra gondolás itt a helyénvaló, képes arra, hogy a remélt asszociációkat előhívja másokból is).

Eddig még viszonylag kevésbé került a figyelem középpontjába, hogy a Krúdy-regények irodalmi/művészi utalásrendszerében nem csupán a világirodalmi és így a „művelt” nagyközönség egyetértésére számítható jelenségek foglalnak el számottevő helyet, hanem a szerző ifjúkorának operett-sikerei (*Rip van Winkle*, *Gasparone*) szintén visszhangoznak, és aligha mellőzhető annak a nyíregyházi kölcsönkönyvtárnak nem feltétlenül az elit irodalomba sorolható anyaga, amely a Krúdy-művekben föl-fölbukkan. Az érzelmesként olvasott Krúdy-művek tehát nemegyszer olyan szubkulturális anyagot közvetítenek, amely a későbbi korszak érzelmelfogásában már inkább az érzelgősség, az érzelmestől elidegenítő jelleg, olykor a giccs irányában hat; s így a többnyire kisszerű környezetben az egykori kalandregény vagy szentimentális próza a szereplői átéltségben vagy a szereplő közvetítésével mintegy önmaga paródiájává lehet. Talán nem túlzás arra célozni, hogy a Szaudertől „romantikus groteszk”-be sorolt előadásban szerep jut egy réteg olvasáskultúrájának, amely egyfelől az időből kiesett figura magatartásának jelzésével, másfelől a *Don Quijote* kortárs értelmezésével hozható egy nevezőre (Alvinczi tragikomikus vállalása). A „romantikus groteszk”⁶ egyben az esetleges E. T. A. Hoffmann-olvasást (paródia és fantasztikum összeérését) is feltételezheti (a szerző vagy az elbeszélő részéről); az olvasmányanyag nagy valószínűséggel egy tájékozódási, információszerzési mód mikéntjéről árulkodik. A szereplők Krúdynál feltűnően sokat és szívesen olvasnak, olvasmányaik többnyire azonos szintre jutnak, lett légyen szó a klasszikusokról vagy a XIX. század divatos kalandregényeiről. Ezekbe az olvasmányokba látják bele sorsukat, vágyaikat; akképpen lesz az olvasás létformává, hogy a narrátor átláthatóvá, nemegyszer triviálissá teszi a századfordulós álom–valóság, lét–látszat dichotómiát, már csak azért, hogy aktánsai nem a művészet köréből, hanem a köznapokból lépnek elő. De a narrátor kommentárjai (amennyiben akadnak ilyenek) vagy az olvasás körülményeit érzékeltető passzusok egyben a dichotómiák komikumba átjárt szódását érzékeltetik. A *Valakit elvisz az ördög* irodalmi kontextusa több nézőpontból szemlélhető: már Szauder József (előszava nem idézett mondataiban) említi a regény helyszínének (kocsmá) és figuráinak „előképeit” a Krúdy-életműben, ehhez hozzáteendő, hogy a *Valakit elvisz az ördög* regény-

alakjai azt kölcsönzik a könyvtárból, azt olvassák, amit más Krúdy-művekben kölcsönöznek, olvasnak; egy „betét”-történet során azok a költők-írók vonulnak el, akiknek „regényes” történetét másutt, nemegyszer esszében (maga Krúdy) megörökítette.⁷ Egyszóval a *Valakit elvisz az ördög* részben újraírja, részben „felül”-írja a korábbi Krúdy-művek epizódjait, méghozzá olyképpen, hogy (valóban) fölerősíti az iróniát, a regény végére még a másutt komorabb színekkel megörökített, megbocsátó gesztusokkal jellemzett Alvinczi is egy komikusnak minősíthető jelenet szereplője lesz, jócskán rászedik stb. Ugyanakkor aligha problémátlan az elbeszélő kiléte, pontosabban: a szereplőt kajánul szemlélő narrátor a „kis regény” egy pontján hangot/hangnemet, „retorikát” vált, a 12. fejezetben hirtelen egyes szám első személyben kezd el beszélni, akár lírai betétnek is volna minősíthető ez a kétlapnyi szöveg, hogy aztán a történés Alvinczi és Patkó Bandi párbeszédével folytatódjék. Az elbeszélői magatartás változása, az elbeszélői hang rétegzése ugyan nem idegen Krúdytól, de ezúttal nemcsak motiválatlan ez a helyenként „ó dai” Nyírséghez fordulás, hanem a mindvégig távolságtartó elbeszélőtől idegennek tűnik. A régen látott tájra hivatkozás, „az én időmben” megjelölés, a téli Magyarország (Ady Endre) megjelenítése indíthatta arra az értelmezőket, hogy Krúdynak önnön regényébe való belépéséről elmélkedjenek,⁸ a regény „belső” logikájából azonban akár az is következhetne, hogy Alvinczi belső monológiát olvassuk (hiszen a vörös postakocsin utazó Alvinczi rosszkedve keretezi a szöveget).⁹ Az elbeszélő és a szerző azonosíthatóságára szöveges igazolást (a magam részéről) nem leltem a műben.¹⁰ Ilyen módon egyelőre nem dönthető el, hogy ennek a betétnek valójában ki a beszélője. Hogy az elbeszélő nem teljesen kompetens, s a történet igaz voltát nem képes szavatolni, azt a „kis regény” első mondatai tudatják. Méghozzá oly módon, hogy az elbeszélő eljátszik avval a narratori magatartással, amelynek során az olvasótól megkívántatik, hinné el, megtörtént eseményekről fog olvasni. Hivatkozásai az elbizonytalanítás eszközeiül szolgálnak, játékos formában elbeszélés (és elbeszélhetőség?) problematikussága tetszik ki. Annál is inkább, mivel a bevezetőben megpendített hangnemben tartja az elbeszélést, a leírásokba is belopja ironizáló modorát, csupán a 12. fejezet említett „betét”-je (és egy rövidebb, idézendő részlet) a kivétel.

Ne mondjátok, hogy nem igaz: tanúk vannak rá, szavahihető, nadrágszijas, tekintélyes, csacsihású tanulságok – igaz, hogy nagyrészt már a Morgó temetőben (de oly igazat mondanak, mint akár a vadgalambok, amelyek nagyon szeretik ezt az elhagyott temetőt), másrészt még bizonyosan ott ül szokott sarokasztalánál Dillinger, az órás – órásoknak valaha mind németesen hangzó nevük volt Magyarországon –, aki Komárom védelmében egy puskaporos hordón pipázott, a hordó Dillingerrel együtt a levegőbe repült, de Dillingerrel egyéb baj nem történt, mint az, hogy majdnem elvesztette a szemevilágát, mert nyitvatartotta azt, hogy meglássa az ostromló ellenség hadállásait... Mégis a rossz szemével is órás mesterséget űzött nyolcvan esztendő koráig, és honvédsapkát hordott.

Nem is az információforrások látszólagos problémátlansága látszik kölcsönözni az elbeszélő számára a mindentudást, hanem a magabiztos hangvétel, amellyel lényegest halmoz lényegtelenre, a szavahihető meg a nadrágszíjas, a tekintélyes meg a csacsihasú egyazon érték kategóriába zsúfolódnak; az órás komáromi szereplése sem egyértelmű, hiszen a vár védőjeként pipázik a puskaporos hordón, miközben az ellenséget figyeli. Egyszóval ez a mindentudás inkább félrevezet, mint megnyugtat, az egyik információ nem támasztja alá a másikat, inkább a mesemondás más „stratégiá”-t igénylő módszerére bukkanunk. S bár Dillinger balesetét követőleg óráként tevékenykedik, alig két bekezdéssel utóbb már ez áll róla: „Itt kereste szüntelenül reszkető kezével a borospoharat: de a száját világtalanul sem tévesztette el.” Márpedig ez a kijelentés cáfolni látszik a korábbiakat, a világtalanná válásról nem tudunk meg semmit. Az információt szolgáltató Dillingerrel azonban nem ez a fő baj. „Csak akkor kezdett beleelegyedni a »Rigó«-beli örökös beszélgetésbe, amikor már semmiféle beszédet nem tartott haszontalanságnak – a poharak második féltucatjánál.” Ezt követi az elbeszélő kommentárja: „A »Rigó«-ban is annyi csacsikaságot mondogattak boros asztalnál, mint mindenütt az egész világon: amerre az út a kocsmá felé visz.” Ennyivel azonban az elbeszélő nem elégszik meg, nyitva hagyja ugyanis, hogy az ő elbeszélése, melynek jelölt forrása, tanúja az órás Dillinger, idesorolható-e. „Hőstettekről és nőkről, szerencséről és balsorsokról, felborult kocsiokról és eltörött galambtojásokról folyt a szóbeszéd.” Ez részben eltávolít az elbeszélőnek a címben megjelölt tematikájától, jelentékteleníteni látszik a kocsmái beszélgetéseket, ám minthogy általánosít, a történetmondás hihetőségével szemben is kétséget támaszt, mivel a közhely-témáktól a konkrétabb hatol, s homályos célzás formájában pendíti meg a mű egyik fontos motívumát:

A Rigóban is, mint minden ilyenféle helyen, temérdek élettörténet hangzott el, amíg az ablakokra a köd leszállott, és az ajtósarok úgy nyikorgott, mintha régi adósok bátorkodnak befelé.

Főleg az utolsó tagmondat készíti elő a mű cselekményét, amelyben a nyírségi kis- és középnemesek eladósodása meglehetősen jelentős tényezővé lesz, s a Rigó elbeszélői és hallgatói sorban mondják el (talán saját) történetüket. A cselekmény első fázisát egy „furcsa öregember” megjelenése indítja el. Annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az elbeszélői pozícióból az utólagos elbeszélés is feltételezhető, hiszen, mint az az eddigiekben látható volt, végig múlt időben beszél a narrátor, mint aki már megtörtént eseményekre pillant vissza. S bár a „furcsa öregember” eleinte inkább olyan szerepben látható, mint aki megakasztja a történéseket, beleékelődik az élettörténetet elbeszélők mondataiba, átveszi a szót, és jó darabig mintha irányítója lenne az eseményeknek, ő említi először Alvinczit (majd az ötödik feje-

zetben), de „fő”-szerepe a 6. fejezetben megszűnik, a 8.-ban már éppen csak említik, és új történéssor kezdődik, mikor Alvinczi maga megjelenik, és elkezdene körülötte történni az események. A furcsa öregember Tinódi névre hallgat, „a polgári kaszinó újonnan választott könyvtárosa”, megjelenésétől kezdve ő lesz a „szóvivő”, átszerkeszti a történetmondást, és egy ízben oly „költőiség” hatja át szavait, hogy azt talán csak a Nyírséget megjelenítő betétéhez lehetne hasonlítani:

– Mit tudják önök, hogy mi van most odakünn az országutakon, a néptelen tájakon, a pusztákon, az erdőségekben? A fészületek megdermedve bámulják a vándorlókat, akik ilyenkor az országutakon járnak. A mezők sima fehérségén hirtelen örvények kerekednek, amelyekből hóemberek emelkednek, de csak addig tartják meg fehérségüket, amíg a városok és falvak füstös kéményeihez érnek. Megroppannak a fatörzsek, amelyek eddig némán hallgatták az ördögszekerek csengőit, amelyeket a téli vihar átkergetett néha a tájon. A varjak megint visszatéregtetnek az erdei fákhhoz azon idő után, amelyet az emberek, udvarok, házak közelségében töltöttek. A jégcsapok megunják magukat a kutaknál, és nagy csörömpöléssel, mintha üveges tót szekere fordulna fel, elhagyják helyüket. És a fenyőfában sírni kezd a tűz gyermeke, miután eddig nem jött érte a megváltó fejsze. Vajon olvad vagy fagy odakünn? [Lehet, hogy ő a Nyírség-„óda” beszélője?]

Tinódi külseje és e monológ egymás ellenében hat; mindaz a félinformáció, közlés, amely a narrátortól származik, nem előlegezi a könyvtáros beszédének emelkedettségét. S amikor a kocsmában könyvtárosként kell helytállania, akkor még inkább fény derül szavainak, „műveltség”-nek ellentmondásaira. Mielőtt idézném Tinódi szavait, annyit közbevetésül, hogy Krúdy regényeinek alakjai (főleg az 1920-as évek regényeiei) – összefüggésben az elbeszélői státus bizonytalanságával, az információk problematikus voltával – általában ellentmondásosan nyilatkoznak meg, a szereplői és a narrátori aspektus nem esik egybe: akit az elbeszélő ironikusan jellemez, önértékelését tekintve pozitívabb besoroláshoz juthat (és megfordítva). Így Tinódiról előbb ezt közli az elbeszélő: „Tinódi tehát magával folytatta a beszédet egy pohár bor lehajtása után, amely pohártól olyan lett a bajsza, orra, szeme, mintha mindegyikből bor csurgott volna. Mint a faliórából kiugrik a kakukk, és a következőket mondja:” – ezzel összevetve idézett monológja, az emelkedett hangnem akár meglepőnek is volna nevezhető. Tinódi csizmáinak leírása viszonylag terjedelmes, e csizmák feltehetőleg színészt szolgáltattak, s e vándorszínésszel bejárták az országot. „Az efféle csizmák gazdái szeretnek a történelemből felvenni álneveket.” Tinódi egyébként alázatosan és szerényen somfordált befelé a Rigó kocsmaiba, ehhez képest hamar lesz az izogató társaság központjává, szinte felsőbb instanciájává.

Tinódi helyzete és státusa a kisregényben paradox: a „szóvivőből” előbb mellékszereplő válik, majd elvégezvén az igazi (?) cselekmény fölvezetésének feladatát (volt róla szó), szétfoszlik alakja, még említésekben sem buk-

kan föl, csak egyszer. Ugyanakkor „mű”-értelmezésével, a könyvtárosi pozícióval ellentétesnek tetsző „műveltség”-vel nemcsak a regény szerkezetének alakulásában lesz meghatározó szerepe, hanem ennél jóval rétegzettebb, összetettebb funkciót is ellát, jöllehet nagyon kevésbé tudatosan. Nevezetesen a kulturális és szubkulturális olvasmányokat hozza össze, az ő olvasási stratégiája azt tanúsítja, hogy a szokatlan módon értelmezéssel egyetlen retorikában fogható egybe a magas irodalmi (csalóka) emlékezete és a népszerű, egymáshoz közelíthető, a kanonizált-legendába vesző és a vidéki kölcsönkönyvtár kölcsönzőinek irodalmi érdeklődése. Ennek szövegi igazolása előtt szükségesnek mutatkozik egy kis kitérő. Aligha tagadható, hogy a változó *Don Quijote*-olvasások között éppen a századfordulós modernség formálta meg az egyik leghatásosabbat, valamiképpen egyensúlyozván a tragikus és a komikus figuraként elképzelt regényalak magyarázatát illetően. Korábban Jókai és Mikszáth egyaránt megalkotja a maga *Don Quijotéját*, *A kis királyok* című Jókai-regény az őstörténeti képzetek és történetek realitásba fordításának komikumát rajzolja ki, a *Beszterce ostroma* az érzelmesbe hajló történetre rávetíti egy középkori életmódot elfogadó-elfogadtatni kívánó személyiség tragikomikumát. Az *Új Zrínyiász* pedig az elfogadott és hivatkozott múltból érkező alak és az e múltat csupán (szórakoztató?) olvasmányként ismerő-„kezelő” jelen satírba való konfliktusának helyzetkomikumával ajándékoz meg. Jókai is, Mikszáth is mindenekelőtt a hazafiaskodó látószögű történelem-„bizniszt” teszi meg a komikum forrásává, míg a történelem melletti személyes elkötelezettség nem nélkülözi a tragikus vonásokat. A háttérben ott lelhető a följebb említett „biznisz”-nek forrásanyaga, s ennek referenciális olvasata bizonyul anakronisztikusnak, és ezáltal közelítheti *Don Quijotéhoz* az idézett művek főszereplőit. Krúdy egyfelől érzékelteti a referenciális olvasásnak a komikus helyzeteket előidéző lehetőségét, másfelől a *Don Quijoté*t úgy tekinti, mint az európai regényirodalom egész történetét meghatározó alkotást, amelyből ő nem vagy nem elsősorban azt a következtetést vonja le, mint tisztelt elődei. S itt talán nem annyira a *Bukfenc* végül boldogságba érő férfi főszereplőjére lehetne gondolni, inkább mindazokra, akik olvasmányaik és elbeszéléseik egymásra vetülésében élik életüket, vagy úgy, hogy tagadják egy korszak olvasmányainak cselekményét, hiszen sorsuk fordulataival egyszerre ismétlik meg az olvasmányt, és módosítják annak értelmezését (mint például a *Palotai álmokban*), vagy olyképpen, hogy a *Don Quijote*-alak korszerűségét tanúsítják, tudniillik a szerep minősíthető donquijote-inak, az eltervezett életpálya „utópia”-ja és a leélt-leélenődő lét „realitása”-vá lett feszülő ellentét tudatosulásában őrlődik föl, múlik, „iramlik el” az élet (Szemere Miklós-Alvinczi alakjának rajza a *Valakit elvisz az ördög* *Don Quijote*-olvasásából is eredeztethető).

Ilyenmódon a sokféleképpen regénybe illesztett szereplői olvasatok részint a hivatalostól és az alternatívától egyaránt eltérő „irodalomtörténet”-tel

szolgálnak, részben regény és személyesség átjárhatóságát bizonyítják. Arról nincs szó, miképpen lett (lehetett) Tinódi könyvtáros, olvasmányainak minéműségére, illetőleg ízlésére, csak következtetni tudunk. S bár a regény elején szerényen bújik meg, a regényegész szempontjából perdöntően lényegesnek vélem az ő Jókai-olvasását. Részben azért, mivel a Jókai-életmű háttéranyaga a Krúdy-életműnek,¹¹ így a múltó Jókai-Magyarország „felülírása” nem eléggé hangsúlyozható szerzői sajátosság. Részben azonban azért, mivel Jókai száz(tíz) kötetét is befoglalólag Krúdy romantika-felfogása sem választható el a Jókai-befogadás változásaitól. Ekképpen a Jókaitól Krúdyhoz vezető epika újrakonstruálása a *Valakit elvisz az ördög* világában is fölfedezhető, még akkor is, ha Tinódi Jókai és a romantika szubkulturális olvasatát adja. Nemigen szabadulhatok meg a gyanútól, hogy Jókai romantikájának éppen efelé mutató elemeire volt fogékony az olvasóközönségnek talán nem is olyan nagyon csekély része; s mindaz, ami Jókainál némileg felülstilizálva vagy a titokregény alakzatába rejtve jelenik meg, a cselekményességnek a kaland- és/vagy a bűnügyi regényt idéző módszereként lett kedvelt, egy olyan olvasatban, mint a Tinódié, jelzi az „irodalmi” érdeklődés egy nem elhanyagolható típusát. A bűnnek és a bűn reprezentánsainak megjelenítése átírja Jókai regényét, ezúttal *Az arany embert* (amely az irodalomtörténetben különféle okok miatt Jókai legköltőibb, legjobban szerkesztett, a leginkább a mitikusba hajló műveként tartatott számon); minek következtében a könyvtárosi cselekménymondás igazolja azokat, akik – egyáltalában nem kevesen – Ponson du Terrail Rocambole-regényeiben lelik meg szellemi táplálékukat. Tinódi ekképpen foglalja össze *Az arany ember* cselekményét:

Egy Tímár nevű, görög származású hajós megöli és kirabolja a hajóra menekült török basát. Elrabolja a leányát is, akit Komáromban rejt el, az üzletcimboraibanál, Brazovicsnál. Ámde Brazovics követeli a török hajó kincsének ráeső részét, mire Tímár Brazovicsot is megöli. Nagy zavar keletkezik, mire Tímár, hogy bedugja az emberek száját, hirtelenül feleségül veszi a török basa leányát. Bezárja a komáromi házába, míg ő maga szeretői után csavarog. A török basa leánya azonban rájön Tímár titkára, mire Tímár egyik szeretőjét, a holt Brazovics leányát megbízza, hogy éjszaka ölné meg Tímárt. Az egész machinációnak tudója egy derék, becsületes fiatalember, bizonyos Kristyán Tódor, aki elhatározta, hogy segít a szegény rabságban tartott feleségen. Igen ám, de Tímár ezt a jóra való embert elcsalja magával, a Balatonra, és ott a vízbe fojtja.

Egy posztmodern „dramatizálás” vagy újírás lehetősége sejlik föl ebben a szinopszisban, a regény „valós” történéseit szabadon kombinálja a könyvtáros, és ez az átstrukturálás a Jókaiétól csak részben eltérő műfaji alakzathoz vezet, valójában ezt a típusú történetstílust mint a történések kibontakozásának lehetőségét nem feltétlenül kell teljesen elvetnünk. Ezúttal azonban nem arra térnék ki, hogy egy a Jókaiéhoz képest „alternatív” cselekmény fölvázolásával egy szereplő a másképpen olvasás lehetőségével játszik

el, meg avval, miként érti rá az elit irodalomra a maga szubliteráris „elvárásait”. Inkább arról emlékeznék meg, hogy ez a fajta „tartalommondás” egyben a magas irodalmi és az akkoriban irodalom-alattinak elgondolt kiegyenlítését célzó beszéd: a Jókai-művek beiktatása a kánonon-kívülségbe, és ennek révén mindannak átértékelése és újragondolása, amit irodalomról, irodalomnak véltek. Tinódi, a könyvtáros visszamegy *Az arany ember* alapötletéhez és valahol a háttérben rejtőző műfaji „előzményeihez”; minek következtében megfosztja a történeteket attól a „lélektaniség”-től, amit az irodalomtörténet Jókai e regényének tulajdonít, és amit ebben a felfogásban kévéssé becsül az „átlag”-olvasó, aki viszont az egymásra torlódó események sorát, a feketére és fehérre rajzolt jellemeket, az összeesküvéseket és rejtélyeket keresi az irodalomban. Egy bizonyos ponton azonban nem járja végig Tinódi a maga interpretálta cselekményt: ugyanis az általa elmondott regényszinopsziszból hiányzik az írói-erkölcsi igazságtétel, a jó nem győzedelmeskedik, a rossz nem szenved vereséget. Megkockáztatom, hogy (talán) azért, mivel a sorozattá összeálló Rocamble-kötetek a folytathatóságát tanúsítják, nevezetesen az egyes regények befejezése nem minden tekintetben elégti ki a megnyugtató zárást igénylő olvasót, kell lennie egy olyan lehetőségnek, amely a főszereplőt új szituációban, új kalandok hóseként, változó események szereplőjeként mutatja meg. Az a tény, hogy Timár Mihály nem vonul ki a világból, tetteinek nem lesz következménye, minek eredményeképpen az ő győzelmével zárul a történet, valójában még közelebb viszi Tinódi Jókai-regényét Ponson du Terrail népszerű sorozatához. Tinódi regénye a szereplők reakcióiban folytatódik, részben a telekkönyvvezető, részben Amanda továbbgondolása folyamán. Ami azonban ironikus kontextusba helyezi a szereplői-befogadói megszólalásokat, az az elbeszélői kommentár, amely egyfelől a referenciális történetértelmezés „csapdái”-ról árulkodik, másfelől az élet és irodalom (századfordulós) dichotómiáját a személyes szféra köznapiságába, kis túlzással élve jelentéktelenségébe fullasztja. S itt nem egyszerűen arról van szó, hogy az irodalmi művek (ebben a környezetben és ebben a felfogásban) akkor számíthatnak hatásos recepcióra, ha a befogadók „magán”-életéhez sikerül illeszteni. Azaz amennyiben a befogadó módot lel arra, hogy a maga történeteként vagy esélyeként ismerjen rá. Az a tény, hogy a szereplők egyike-másika úgy olvassa Jókait (úgy értelmezi Jókait), hogy nem különbözik Ponson du Terrailtól, nemcsak olvasási szokásairól, értelmezői beállítottságáról tanúskodik, hanem az irodalomnak és az életnek még ellentéteiben is egymásba játszatható felfogásáról; a referencialitásnak olyatén érvényesüléséről, amelynek során az irodalom a személyes lét egyik tényezője lesz. S csak annyiban irodalom, amennyiben magatartást igazol, előlegez, feltételez, erősít meg. Így a telekkönyvvezető és Amanda megnyilatkozása szituáltságukból fakad, az irodalmiság számukra akkor érvényes, ha a maguk nyelvjátéka alapján gondolható el, írható le. Anélkül, hogy a

narrátor részleteznék az említett figurákhoz kapcsolható és elsősorban rájuk jellemző szociolektust, „megközelítésük” mégis ennek a szociolektusnak tömör összegzése. A kétségek eloszlatását a narrátor végzi el, aki viszont hangsúlyozza, kiemeli a szociolektusnak megfelelő magatartást, amely Jókait és Tinódi elbeszélését visszafordítja privát szférájukba.

Emígy a telekkönyvvezető: „Nem érdemes ilyen többszörös rablógyilkosnak a regényét olvasni – szólt most közbe a telekkönyvvezető, mint törvényszéki ember.” A jogi nyelv érzékeltetése a fikcionalitás és a referencialitás közötti különbséget mossa el, a narrátor pedig utalásával az irodalmi történetet az irodalmitól távolabb eső területre szorítja. Míg a telekkönyvvezető összevonja az „életet” meg az irodalmat.

A másik nyelv világába így vezet be ez elbeszélő: „– Ó, mi másképpen tudjuk *Az arany ember* történetét – mondá Amanda kisasszony, és olyan tekintettel nézett körül a szobában, mintha a valódi arany embert keresné valamilyik sarokban. Azt a férfit, aki őt majd valaha feleségül veszi.” Az első megközelítésben Amanda és a telekkönyvvezető két, egymással ellentétes szociolektus beszélőjeként jelenik meg, a jogi meg az érzelmes nyelv (a sóhajtással, indulatszóval indított megszólalás, a többes szám első személybe nyilván nővére is bevonandó, majd a gesztusnyelv az érzelmi-érzelmes hanghordozásnak ad jelentőséget) kizárni látszik egymást, ám a már említett recepciós magatartás hasonlósága lényegében befogadói attitűdök változatára hívja föl a figyelmet: a referenciális olvasásból fakadó szubjektivitásra, amelynek nem a narrátor objektivitásában, hanem iróniájában találhatjuk meg ellentétét. Ellentét ez olyan értelemben, hogy a narrátor egyfelől a kijelentések és a gesztusok szereplői artikulálódását az olvasói ismerettel, az elfogadott kritikus megnyilatkozásokkal szembeníti, másfelől nem hitelteleníti a szereplők kijelentésekből és gesztusokból összetevődő „kisvilág”-át, hanem szembeníti az irodalmi-kritikus kánon „nagyvilág”-ával. Nem állítom, hogy Krúdy és narrátora olvasói-olvasási szokásokon ironizálna, talán úgy lehetne megfogalmazni ennek az iróniának jellegzetességét, hogy az alternatív történetmondás, a szereplői befogadás, a gesztusnyelv ugyanúgy „teleologikus”, monologikus, mint a kánon nyelve, legföljebb a megidézett szereplők a maguk szituációjára látják rá az irodalmi művet, pontosabban azt, amit a maguk fogalmai szerint irodalomként tartanak számon. Így *Az arany ember* Amandának arany ember, akitől élete fordulatát reméli, és akinek „elképzelés”-éhez szükséges volna a Jókai-regény megszerzése a kölcsönkönyvtárból. Viszont a telekkönyvvezető a bűnügyi regény és a bűneset közé egyenlőségjelet tesz, ennél fogva *Az arany ember* elolvasása és egy bűnesetről szóló beszámoló tudomásulvétele között nincsen különbség.

Mármost joggal vetődhet föl a kérdés: vajon Krúdy Gyula számos epikai „ötlet”-ének egyikeként tárgyalható-e a Jókai-„persziflázs”, olyanként, amely következmények nélkül hangzik és múlik el a másfelé elkanyarodó

cselekményben, vagy ennél lényegibb jelentés, epikus funkció tulajdonítható-e neki, és így továbbemlendő helyi értéke a műben. Az első feltételezést támogatni látszik az a már említett sajátosság, miszerint a *Valakit elvisz az ördög* be- és fölvezető fejezeteiben megalapozódik a történések sora, elénk tárul egy még csak felszínesen kirajzolódó léthelyzet, a nyírségi (kis)nemesi világ élénk megjelenítése egyben visszautal korábbi Krúdy-művekre, és így inkább az életmű belső strukturáltságát van hivatva demonstrálni. Amennyiben közelebb lépünk a szöveghez, és a nyírségi novellák-regények mellett *A vörös postakocsival* kezdődő epikát is bevonjuk az elemzés körébe, és ezzel a Jókai-vonatkozást úgy fogjuk föl, mint amely előrevetíti az egész regény történéssorának megalkotottságát, más eredményekre juthatunk. A sok bizonytalanság mellett egy bizonyosságra mégis le lehetünk a műben, Alvinczi akarata ellenére egy helyzetkomikummal megnevezhető szituáció vidám kárvallottja lesz, a tragizálásba fúlható felismerést azzal egyensúlyozza, hogy messze ható kudarcát egy ironikus értelmezés keretei közé helyezi. Ebben a hermeneutikában módosul a „vörös postakocsi” motívumának legfőbb tartalmi jellemzője, a sejtelmességtől, az érzelmességtől, a nosztalgiától, az időnkívüliségtől megfosztódva belép a humorral szemlélhetőség kontextusába, minek következtében a fenségesbe tagolódott előadás átadja a helyét a fenségesben kételkedő, nem fenséges (bár nem is alantas) modalitásnak. Azaz: átíródik a postakocsi-regény; s mivel ez a fajta epika a megtévesztés/becsapottság, a kijátszás/„hiszékenység” történésének elbeszélésében mutatkozik érdekeltnek, a komikusra ráismerés eltávolít a „postakocsi”-romantika/nosztalgia elbeszélői magatartásától, és – ha műfajilag gondolkodunk – a vígjátékhoz közelíti. Még hozzá nem bizonyosan a klasszika ars poeticája szerint igényelt komédiához.

Nem kitérő a gondolatmenetben, ha végigtekintünk azon, miféle szövegösszefüggésekben bukkan föl a „vörös postakocsi”, egyfelől milyen jellegű hangulatú történésekbe illeszkedik, másfelől milyen úton közlekedik. Szuki és Tinódi ismerkedik meg először a nevezetes szállítóeszközzel, először az ő szemükkel látjuk, milyen. S minthogy üres, beülnek. „Mind a ketten nagy kortyokban szívták a kocsi belsejében maradt szivarfüstöt, és különböző ábrándok tűntek fel a messzeségben.” Ekkor még lehetséges a két létszféra, Szukié-Tinódié, illetőleg Alvinczié között az átjárás, jóllehet az Alvinczi-terv konkretizálódó ábrándossága és az alsó(bb) regiszter aktánsaié között számottévó a különbség; annál is inkább, mivel a nyírségi figurák érzéki tapasztalása a megismerés felületén marad, Alvinczi előbb-utóbb rádöbben ábrándja hiábavalóságára. Lényegében efelé utazik majd a vörös postakocsi, „bizonyos körutakat tett meg a környéken, mert a váltók beváltása apránként megkezdődött. [...] Egy reggel, mielőtt a vörös postakocsi elhagyta volna az »Európa« fogadó udvarát, egy különös úriember tűnt fel a léghuzamos kapualjban.” Tőle aztán jó darabig nem sikerül megszabadulni, a bakon úgy

feszít, „olyan büszkén nézett körül, mintha valami zsíros hivatalba jutott volna”. A vörös postakocsit körülölelő szövegek ilyen és ehhez hasonló utalásokat rejtenek, a történet során „értő”-vé, értelmezővé váló olvasó nem tévesztheti szem elől, hogy áttételes formában Alvinczi fokozatos (bár negatív) beavatódásának lesz tanúja, ugyanis Alvinczi keresése nem hozza céljához közel, éppen ellenkezőleg: az tudatosul, hogy immár nem létezik az a cél, ahová elvihetné a vörös postakocsi. „Hóolvadásos utakon haladt a vörös postakocsi. A fák kopaszon dideregni látszottak, amint a hóbunda lement róluk. Csak nagyon hitvány, tűzre való akácok, seprűnek való nyírfák voltak, de mégiscsak társai, jó ismerősei azoknak a kocsiknak és embereknek, akik ezen a tájon mendegélni szoktak.” A legfeljebb seprűnek alkalmas *nyírf*a aztán mintegy szinekdochikus viszonyba léptethető a *Nyírséggel*. „Alvinczi lábzsákjában, karcsú műróka bundája fölé vett utazó bundájában, rókafejú kesztyűjében, fülig lehúzott sapkájában az utazó kedélyességgel figyelte az elmaradozó tájképeket. Télen sem árt utazni, akinek meleg ruhája van.” E tájképek között nem egyszerűen „bús, téli”-ek szemlélhetők, hanem a hótakaró alatt döglött kutyák-macskák hevernek, a hirtelen hóesés „fehérbe öltöztette az akasztófának való fákat”. A 21. fejezetben olvassuk: „Ismét utazott a vörös postakocsi... Habár a bennülők nem voltak olyan jókedvűek és megelégedettek, mint akkor, amikor a kocsi először járt velük a tájon. Elvitte az ördög a reménység tengerei csutkáit a padlásablakból – a jóízű gondolatokat a fejből. A táj mind borultabb lett.” Aligha kétséges, hogy narrátori hang hallható, bár a fejekben lakozó „jóízű gondolatok”-at illetőleg nagyon sok példára nem bukkanhattunk az eddigiekben. Hogy ki mondja ki, miszerint a táj „mind borultabb lett”, azonban nem problémátlan, hiszen közvetlenül ezt a mondatot követi a Nyírség-„óda”, amelynek hangja több találgatásra kínált lehetőséget. Az idézet hangvétele egynemű, így feltételezhető a szereplőkhöz közeli elbeszélő jelenléte; ugyanakkor a történések előrehaladásával Alvinczi kedélye a reménykedésből az elborulásba fordul, ő s a vele utazók tekintetével is érzékelhető a táj változása. S a regény befejezésében újra-„íródik” a postakocsi-történet, Alvinczi ezúttal ironizáló mondatával búcsúzik megcsalatottsága helyszínétől, ám utolsó rászédettséget végül is humorral kommentálja. A vörös postakocsi kilép a történetből, Alvinczi gesztusával megszabadítja magát az emléktől/emlékeztetéstől. Búcsúzó szavaival a gyakorlatias világon derül, ahol a képtelenség nem az, aminek látszik, s a létezés nem feltétlenül a természetesség „rendje” szerint tervezendő meg. A Regensburger-leányok és Patkó Bandi kapcsolatlehetőségei mellé fölvezetődik egy másik, Alvinczi – ki tudja, mennyire komolyan gondolt – tanácsa visszacsatol egy korábbi jelenethez, hiszen az ifjú figyelmét sem kerülte el a helyzetével szerfölött ügyesen manipuláló mama, aki a maga módján Alvinczit is képes volt rászédni. Ezt a rászédettséget hagyja örökül távozáskor Alvinczi:

Alvinczi délután utazott el az „Európa” fogadó udvarából. Patkó Banditól nagyon nehezen búcsúzott, mindenáron magával akarta vinni Pestre.

– Szerelmes? – kérdezte a kocsiblakon át a fiatalembertől. – Remélem az öregasszonyba, mert az a legokosabb, a legraktikusabb a családban. Rámszóztott jó pénzért egy csomó marhalevelet.

Kinyújtotta a köteg írást Patkó Bandinak, aztán nevetve jelt adott a vörös postakocsi indulására.

A postakocsi-regények elégikus hangneme fölszámolódik, Alvinczi, akitől a „regényesség” nem áll(t) oly nagyon távol, a praktikum embereként ad tanácsot, a nagyívű tervezetést egy konkrét mozdulat hitelteleníti, minősítése és gesztusa egyként fogható föl a tisztánlátásának és az önnön történetétől is elidegenítő fölismerésnek. A postakocsi-regények műltszemlélete és a legendáriumában a sérthetlenség illúziójába burkolózó Alvinczi sikerigénye itt a visszájára fordul; a nemesi világ és megannyi reprezentánsa már csak karikatúrája annak, amit Alvinczi képzelete festett föl, Alvinczi „regénye” ily módon óhatatlanul alacsonyabb szintre süllyed. Az általa meglátogatott világban a cselekvések „pót”-cselekvések, az előtte felsorakozó figurák a szó minden lehetséges jelentésében hitelüket veszítették. Így a múltban lejátszódott regények nem rakhatók ismét össze, nem rekonstruálhatók, a múlt regénye a jelenben csupán ellenregényként olvasható. S lényegében Alvinczi búcsúszavai megerősítik rádöbbenését: Patkó Bandi szerelmes ugyan, de eszélyességében érdekházasságot kell (?) kötnie, sem a romantika, sem az érzelmesség regénykódexe nem érvényes (ebben a viszonyrendszerben sem), a megváltozott idők az illetéknéppen megragadható gyakorlatiasságnak kedveznek. Az idevonatkozatható végső szót az az Alvinczi mondja ki, akinek életvitele, életterve, országos ambíciója semmiképpen nem illeszthető a gyakorlatiasság körébe: kijózanodásához a keserű tapasztalatok mellett a rászédés vígjátéki helyzete is szükséges volt.

Mielőtt Tinódi Jókai-értelmezése/cselekménymondása és az átírt postakocsi-regény egymásra olvashatóságáról szólnék, felidézném azt a jelenetet, amely megelőzi Alvinczi látogatását a Regensburger-családnál, Szuki öngyilkossága, az Alvinczihoz küldött levelei íróinak élettörténete arra késztetik a „nemzetmentő” személyiséget, hogy kijelentse, minél előbb el kell innen utaznia. Csakhogy „a postakocsi a kerékgyártó reparálására szorul, legalább egy napig tart a munka”. (Ez teszi lehetővé a vizitet Regensburgeréknél.) „Alvinczi tekintete most a sarokban testőrként álló Patkó Bandira tévedt. Elérzékenyült, amennyire Alvinczi elérzékenyülni tudott.” Majd: „Alvinczi elgondolkozva lépegetett fel és alá a szobában. A messzeségbe nézett, pedig nem szerette a színészi pózokat.” Az ezután következő monológ azonban bőséggel tartalmaz hatásvadászó elemeket, ráismerését szónoklatban közli Patkó Bandival, a narrátor a hatás fokozásának eszközeit véli föltárulni: „Hosszab-

bakat lépett, és tervezgető hangja mind magasabb lett, amint Patkó Bandira vetette szemét”... Más jellegű vezérséget gondol el magának, a lejárt idejű „Ómagyarország” megmentése helyett a fiatal Magyarországnak áll élére, Patkó Bandit pedig „az Alvinczi lovagrend” tagjának képzelel. Patkó Bandi elutasítása összekapcsolódik kérésével, látogassák meg Regensburgerékat.

Ahhoz képest, hogy lendületes retorikával vázolja föl újabb vezérségét, az általa létesített lovagrendet és benne Patkó Bandi helyét, már idézett tanácsa, búcsúja meglepetésként érhet. Vagy megfordítva: elragadtatottság, színészi pózai (miként a narrátor beszámolt) kevéssé meggyőzőek; mintha a nyírségi közbjáték kudarcáról terelné el a figyelmet (feltehetőleg elsősorban önmagáét), és háritaná el a felelősséget, okolná a méltatlan környezetet. Hogy aztán új környezetet teremtve véghez vigye új tervezetét. Ha az utolsó jelenet helyzetkomikuma felől olvasom az utolsó előtti jelenetet, a két szcénát összehasonlíthatom. Az egyikben hősi szerepet vállal Alvinczi (ismét a színészi pózra emlékeztetek), a másikban „áldozata” lesz egy nála céltudatosabb, nyersebb, ám a társasági illemkódexnek megfelelő akarathoz. Mint-hogy az egész történetből az tetszett ki, hogy Alvinczi terve nélkülözött mindenféle realitást, a csicsikovi utazásra és fölvasárlásra rájátszás eleve elbizonytalaníthatta az előszöveget sem felejtő olvasót, nincsen semmi biztosíték arra vonatkozólag, hogy az általánosságokban kimerülő és némileg patetikusan frázisos terv rendelkezik-e a megvalósíthatóságnak akár némi esélyével is. („A fiatal Magyarországnak én leszek a vezére. Fiatalemberekkel veszem magam körül, akikbe beleoltok a régi, konzervatív elmékből anynyit, amennyit jónak látok, az új liberális gondolatokból annyit, hogy tudjanak haladni a korrallal, de persze nem túlhajtottan.”)

A vizit a szokásos, előírászerű módon zajlik le, csak éppen kimenetele nem igazolja, hogy Alvinczi valóban előkészült volna új, vezéri hivatására. Búcsúja mégsem azt látszik sugallni, hogy csalódásai teljesen letörték volna. Inkább a már említett helyzetkomikum átlátása jellemzi viselkedését, korántsem életbölcesség, inkább történetének immár önironikus távlatból szemlélése. Az Alvinczi lovagrendbe tervezett Patkó Bandit oly tanáccsal látja el, amely semmiképpen nem egyeztethető össze egy ideális vagy idealista hős nézeteivel. Jóllehet ennek segítségével a maga részére (és részéről) lezárja a történetet, a történetegész minősítését tekintve azonban kétségeket hagy maga után. És itt, ezen a ponton lehetne visszatérni a Jókai-átírás és az Alvinczi-történet egymásra olvasásának kísérletéhez. Amennyiben Tinódi a vidéki kölcsönkönyvtárak olvasóinak elvárásaihoz véli alkalmazni a Jókai-regény torzított szüzséjét, Alvinczi története egyrészt a turgenyevi és dickensi mozzanatok kiiktatásával és a *Holt lelkek* alapötletének fölhasználásával olyképpen írja át a postakocsi-regényeket, hogy a *Valakit elvisz az ördög*-ben leírt utazások trivialitására fény derüljön, és ezen keresztül a groteszk jelenléte erősödjék, másrészt (ön)ironikus távlatba helyeződjék mindaz, ami

egy, itt parodizált alakváltozatban színre állított figura (akinek „modell”-jét bizonyára nemcsak Krúdy hűséges olvasói vélték fölismerni) igyekezetében összpontosul, pontosabban az a törekvés, hogy ne csupán higgyen a nemzeti nagyelbeszülésnek a realitásba fordíthatóságában, hanem továbbgondolja és alakítója is legyen. S amiként az irodalmi kánont a maga szubkulturális felfogásával módosító Tinódi újra-elbeszélhetőnek csupán a maga interpretálta Jókait hirdeti meg, akként az Alvinczi-figura a nemzetmentés hősiességét és ezzel párhuzamosan a maga királyságát is megtörténhetőnek hiszi. Így egyszerre lesz Don Quijote-ja egy, a tragikum és a komikum között oszcilláló „kis”-elbeszülésnek, és messze nem tragikus kárvallottja a létre nem hozható történetnek, ezzel azonban a korábbi postakocsi-regényeknek nem elsősorban „tematikája” sérül, Alvinczinak nem kizárólag legendája és korával szembeszegülő létértelmezése mutatkozik igen könnyen sebezhetőnek, hanem – mindenekelőtt – a Szindbád-elbeszélések mellett Krúdy-hangként, Krúdy-regényként tételezett postakocsi-epika (regényi) újraértelmezése is szükségessé vált. A *Valakit elvisz az ördög* arra vállalkozik, hogy Alvinczi újabb kalandját elmondja. Alvinczi vállalása és a tervezett végrehajtási mód között igen jelentékeny a távolság, az egyik nemzetmentő program (amely rokon Szemere Miklósnak nem utolsósorban Krúdytól megörökített elképzeléseivel), a másik a váltók összevásárlása, amely a holt lelkekkel való kereskedésre emlékeztet. A program a fenségesbe sorolható előadást igényli, Alvinczi tapasztalatai eltérítenek a fenségéstől. A nemzetmentés ábrándja akár egy Jókai-hőse is lehetne, Alvinczi és a nyírségiek találkozását erőteljesebb színekkel vázolja föl az elbeszélő, nem is szólva a neveltségessé tétel eszközeinek fölhasználásától. A kétfajta modalitás nem egyenlítődhét ki, az elbeszélő ironikusan tekint mind a magasabb, mind az alacsony létszféra reprezentánsaira. Olyan regény kerekedik végül ki, amely a korábbi postakocsi-regények rejtettebb ironizálását erősíti föl, és sugallja a legendák hőségének, Alvinczinak „varázstalanodás”-át (az *Etel király kincse*ben már Szemere Miklós néven neveztetik, feltehetőleg innen a némileg visszafogottabb hangvétel). S ha Tinódi *Az arany embert* a populárisabb, egyértelműen bűnügyi regényhez közelíti, a *Valakit elvisz az ördög* szintén trivializálja a postakocsi-regényeket, a Ferenc Józseffel haragot tartó, kalandos, Széchenyi Istvánt korszerűsíteni kívánó Alvinczi-Szemere Miklóst komikus helyzetbe kényszeríti, és ezzel a postakocsi-regények egy eleddig ki nem bontott változatát vagy lehetőségét prezentálja. Ilyen módon Tinódi cselekménymondása akár egy regényfelfogás öndokumentálása lehet, önreflexió is, hiszen tematikailag, a figurákat tekintve korábban megírt epikai alkotásokra utal vissza, hogy azokkal szemben egy olyan regényváltozatot fogadtasson el, amely egyben „ellenének”-ként viszonyul a megelőző és idegondolható művekhez.

A *Valakit elvisz az ördög* szereplői között alig lehetünk olyanra, aki valamely (némileg más) alakban ne lenne az előző Krúdy-művekből ismerős.

A történések helyszínei (a táj, fogadók, a szalon) szintén visszaköszönnek, nem is szólva arról, hogy a cselekmény egyes mozzanatai visszautalnak korábbi művek epizódjaira, s bár a Krúdy-epika általános sajátosságának szokták tartani azt, hogy a nosztalgiával szemben az elbeszélői ironia (anélkül, hogy a lirizáló részletek ellenében hatna) megteremti a narráció kívánatos[?] egyensúlyát, a *Valakit elvisz az ördögben* még a visszautalásokat, az emlékeztetőket is „idézőjelek” közé tehetjük, az elbeszélő illúzió-vesztettsége a nosztalgia hiányával lesz beszédessé. Tinódi Jókai-olvasata többjelentésűvé lesz a regény folyamán, esztétikai-regényolvasási vonatkozásain kívül a történet (ebben az esetben a nemzeti nagyelbeszélés) torzulásáról, a triviálisba szorulásáról hoz hírt. Ahol Jókait oly módon olvassák, mint ebben a regényben, ott nemigen lesznek másképpen elbeszélhetővé a történetek – általában. Alvinczié sem, vezérvágyaié meg különösképpen nem. A vörös postakocsi ezúttal nem a valaha volt vágyakat és szépséget viszi magával, hanem egy akaratán kívül vígjátékivá lett figura sem nem nagyon szomorú, sem nem nagyon vidám történetét.

1 KRÚDY Gyula, *Valakit elvisz az ördög és más kisregények*, vál. PEREPATITS Antal, bev. SZAUDER József, Bp., 1956. A kötetben még a *Régi szélkakasok között* (1909), az *Etel király kincse* (1931) és a *Purgatórium* (1933). A regény új kiadását a *Krúdy Gyula művei* sorozat számára BERTA András rendezte sajtó alá: *Etel király kincse, Regények*, Bp., 1981. A továbbiakban innen idézek, míg Szauder József tanulmányát az 1956-os kiadásból. Az említett két regény mellett az 1981-es kötet a *Boldogult úrfikoromban* és a *Purgatórium* című regényeket adja közre.

2 Alvinczit „Don Quijote-i természet”-űnek véli FÁBRI Anna, *Ciprus és jegénye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyulánál*, Bp., 1978, 236. BORI Imre, *Krúdy Gyula*, Újvidék, 1978, 247.

3 Fábri, *i. m.*, 239. joggal hivatkozik e kérdésben Kárpáti Auréla, aki korán felismerte Krúdy írásművészetének néhány alapvető jellemzőjét. Vö. még: SZAUDER, *i. m.* „Pozitív Csicsikov”-ként emlegeti Alvinczit BÁN Zoltán András, *A rejtőzködő főmű = Uő, Az elme szabad állat*, Bp., 2000, 115–142.

4 A mű rétegzettségét, egymással ellentétes szövegeinek kiegyenlítődségét érzékeli, bár mondandójában kissé merevre konstruálja a dichotómiát CZÉRE Béla: „Az adomaszerű cselekményszövevény, karakterteremtésen

keresztül érvényesülő hangvétel didaxisát a nyírségi életöröm és a szülőföldhöz szóló valóság ellensúlyozzák, a líra felé tágitó tudatos ellenpontozás szövegei az egész regényt végigkísérik.” *Krúdy Gyula*, Bp., 1982, 282.

5 FÜLÖP László árnyalt elemzése is idecéloz: előbb azt állapítja meg Krúdy kései regényeiről: „Bennük nyilvánvalóan uralomra kerül a dezillúzió, a szépség, a komorság, a következetes borúlátás, a vívódás, a drámaiság, a tragikumérzet; szóhoz jut a fájdalmas, a beteg, a torz, a szorongató befogadására nyitott érzékenység, az ábrándokat elhárító másfajta fogékonyság. Az önmagukban is elidegenítő, megrendítő vagy viszolygató elemek itt azonos – és egységes – sugallatú egészbe illeszkednek, annak összhatásába olvadnak be.” Utóbbi regényünkről: „nyíltan és közvetlenül szatirikus [...] az ábrázolás- és közlés-mód.” *Közelítések Krúdyhoz*, Bp., 1986, 10, 129.

6 FÜLÖP, *i. m.*, 160. „A nevetségesben feltűnik a torz, az abszurd, a végletesen fonák, a groteszk.” Csakhogy itt nem Victor Hugo „groteszk”-jére lehetne gondolni, hanem a „világ” aporetikus voltát tételező korai német romantikáéra, amely védhetővé teheti a Hoffmann–Krúdy kapcsolat feltételezését.

7 Amanda kisasszony költő-seregszemléjének „adatai”, anekdotikus történetei

Krúdy íróportréiból ellenőrizhetők: Komócsy József, Benedek Aladár, Vértesi Arnold és Rudnyánszky Gyula tűnik elő Amanda elbeszéléséből.

8 SZAUDER, i. h. „S ekkor hangzik fel Krúdy lelkében is Magyarország s a Nyírség szerelmének dallama...”

9 A regény címe egy felszólító módú szó-lás egyszeri mondattá alakított változata. E felszólító formában idézik a regényszereplők Alvinczit leszámítva: „Kösse fel magát a himpellér – felelt vállat vonva Alvinczi. – Legalább valakit elvisz az ördög.” A cím és az Alvinczi-válasz összeolvasása felértékelheti Alvinczi szerepét a szövegiség létmódjában, s így akár a Nyírség-óda szerzőiségével ruház-

hatja föl. Ez azonban nem bizonyítható, mindössze lehetőségként merülhet föl.

10 Ezért még feltételezéseként sem igen tudom elfogadni, hogy „talán nem is ő, hanem az író neveti el magát a regény végén”. FÁBRI, i. m., 297.

11 Olyan összefüggésre gondolok, amely Krúdyt Jókai-olvasóként tételezi. A *Valakit elvisz az ördög* regénycímként egy motivikus láncolat első tagja, ekképpen a címbe rejlt ambivalenciát (átok, szitok a szólássá válás megszelídültségében) sugallja. Ezt az írói „eszközt” akár Jókaitól is átvehette Krúdy. Vö. FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai*, Bp., 2003.

Nagy idők és hétköznapiak krónikása Szűcs Sámuel naplói I–II. (1835–1889)

1981-ben jelentek meg a jeles miskolci család egy másik tagjának, mostani naplóírónk öccsének, Szűcs Miklósnak 1839 és 1849 közötti feljegyzései (ismertettük: It, 1983, 523–525.), és méltán jegyzi meg Dobrossy István, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár igazgatója, hogy a „Szűcs-naplók” megkerülhetetlen forrássá váltak (I. 7.). Az ilyen, mondhatni bizalmasan szakmai megnevezés valóban ezt bizonyítja. Mostantól kezdve azonban megkülönböztetés szükséges, hiszen sor került az idősebb testvér, Szűcs Sámuel 1835 és 1889 között vezetett naplójának kétkötetes közreadására; 1849-ig teljes, onnan válogatott szöveggel. A megjelentetés nem alkalmi felbuzdulás vagy döntés eredménye: Dobrossy István előszava (*Miskolci kéziratok naplók*, I. 5–20.) ugyanis számot ad e mikrohistoriai forrástípus Miskolcon őrzött állományáról, mintegy kiadói tervet jelentve be rájuk. E már javában folyó és megvalósuló program többféle tanulsággal is szolgál. Egyfelől leszámol azzal a régi, vállvonogató, „A háborúban megsemmisült/eltűnt” formulájú magatartással, amely évtizedeken át odázta el a hazai művelődéstörténeti, egyébként valóban sokszor és sokféleképpen megcsönkült forrásbázis újrakutatását; másfelől példa-állító módon a közgyűjtemények összefogásával és a Miskolci Egyetem történészképzésének bekapcsolásával megteremti azt a szellemi és anyagi hátteret, amely – albumbüvöletben élő könyvkiadásunk évadján – e tekintélyes szövegtörzsek kiadásához szükséges.

A sajtó alá rendező személye adott volt Kilián Istvánban, aki a fiatalabb Szűcs fivér naplóját is kiadta: helytörténeti jártassága, textológiai gyakorlata, széles körű ismeretanyaga most is kamatozik. A betűhív közlés helyeselhető, hiszen így a komplex forrás a nyelvtörténet több részterülete számára is használhatóbb lesz, a felhasználó pedig nincs az emendáló szempontjaihoz kötve. (A sajtó alá rendezés elvei: II. 351.) Örömmel láttunk volna viszont néhány kéziratlap-hasonmást – akár a borítón –, hogy az olvasati problémákról képet formálhassunk. A későbbre ígért névmutatató híján, amelynek készítése során ezek megmutatkoztak volna, nem állapítható meg, hogy az egyébként kisszámú, problémás olvasat a szerző tollhibája, rossz átírás vagy figyelmetlen korrektúra „eredménye”, netán sajtóhiba. Vitán felül az utóbbiakhoz sorolható Móry Pál (II. 87.) vagy Krandy Antal (II. 287.) téves névalakja – ezek a napló más helyei alapján javíthatók (Máry és Kraudy). Nem dönthető el viszont a Laßenburg (I. 63., Laxenburg helyett), a Norththeater (I. 250., Nottheater helyett) vagy az Angdo (I. 275., Angelo helyett) hibaforrása.

Ami a szűkebben vett irodalomtörténeti vonatkozásokat illeti, Szűcs Sámuel feljegyzései eltérnek a korban megszokottaktól, így öccsétől is: hiányzik belőlük az „olvasmány-napló”, és bizony böngésznie kell annak, aki össze akarja rakni a gyermek- és fiatalkor meghatározó literátus élményeit. Pedig Eperjesen 1833-ban a Vahot-fivérekkel, Sárosi Gyulával iskolázott, innen ismerte Székács Józsefet és Pulszky Ferencet (I. 176., II. 140.).

Miskolcon a református líceum önképzőkörében fiatal tanára, Regéczy Nagy István adta kezükbe a két Kisfaludy, Fáy András munkáit és az *Athenaeumot* olvastatta (I. 176., II. 67.); ugyanitt 1837-ben harmadik díjat nyert, *Mi a legfőbb jó?* című versével (I. 29.). De tagja volt rövid ideig (az 1839. évi betiltásig) a késmárki joghallgatók magyar társaságának is. Gondosan számon tartotta a miskolci és borsodi kötődéseket; ezért kísérte fokozott figyelemmel Pompéry János, Erdélyi János, Tóth Endre pályáját; felemlítette Munkácsy Mihály miskolci gyermekkorát (II. 154., 244.); tudott arról, hogy Eötvös József *A karthausit* Sályon írta (II. 52.). Felekezeti együvé tartozás is fokozta rokonszenvét Tompa Mihály iránt – ő az egyetlen, akitől (*A gólyához* című versből) idézett is (II. 232., 272., 277., 298.). Ugyanakkor Petőfi Sándor és Arany János neve először 1882-ben merül fel (II. 163.), a Duna-parti szoboravatás és Arany halála kapcsán. Madáché is csak 1864-ben, az év halottai között (I. 335.), holott utóbb, 1889-ben kiderül, hogy *Az ember tragédiáját* másodszer olvasta (II. 337.).

Szűcs Sámuel igazi nagy szerelme azonban a színház volt. A reformkori gyakorlattól eltérően első alkalommal kilencévesen, 1828-ban látott előadást, és mindjárt a legjobbakkal, Dérynével és Szerdahelyi Józseffel (II. 60.; Kilián adata a 16 éves korról – I. 15. – téves). Innentől kezdve minden alkalmat megragadott, Pesten és Bécsben is, hogy színházba járhasson. És persze otthon is, így lett belőle a miskolci színház történet szorgalmas adatközlője. Kedvenc színésze a megyebeli születésű Egressy Gábor és a miskolci Laborfalvi Róza (Benke Judit) volt.

Általában is elmondható, hogy naplóiírónk reformkori élete szinte hajszálpontosan követte az ismert sémát: az értelmiségi életformára felszabadító ügyvédi diploma megszerzésétől a kirándulások és utazások divatján át az izgalmas, személyesen, levelezés és hírlapok útján követett politikáig. Számos pompás, novellisztikus részlet köszönhető e sokáig érdeklődésnek, mint például a meglátogatott vagy lakott városok (Eperjes, Késmárk, Krakkó, Pest-Buda, Bécs) leírása, természeti jelenségek megörökítése (a wieliczikai sóbánya, az aggteleki cseppkőbarlang). Ám igen korán megnyilatkozott naplóiírónk krónikás hajlama: már 1838-tól a részletes, kronologikus feljegyzések végén az esztendő sommázása következett, akárha évkönyv számára dolgozott volna; egyre nőtt a beépített dokumentumok száma, az árszabástól kezdve az időjárás adatok rögzítésén át az országgyűlésen hallott beszédek leírásáig. Nem adatolható a nagy (és meg nem valósult) terv, a Miskolc-történet monografikus megírásának ötlete, de a folyamatos anyaggyűjtés tette képessé Szűcs Sámuelt arra, hogy a borsodi irodalom vonatkozásában Szinnyei József lexikonának legfontosabb segítője és Szendrei János Miskolc-monográfiájának első számú adatszolgáltatója legyen, beleértve a naplók tényanyagát is.

Hosszan lehetne sorolni azokat a tudományterületeket, amelyek profitálhatnak a naplók kiadásából. Kezdve a szellemi néprajzon (boszorkányeset a borsodi Sánta faluban, 1839-ben – I. 72.), folytatva az egyháztörténeten és a nyelvtörténeten (példának hozzuk fel a zoológia magyar szakszókincsét az ismételt állatkert- és állatsereglet-látogatások alkalmával), befejezve akár a tudománytörténeten (sógora, Herman Ottó számos említése révén). A továbbiakban mégis egy mentalitástörténeti vonulat felvázolásával zárjuk ismertetésünket.

Mint említettük, 1848 előtt Szűcs Sámuel naprakészen követte a közéletet. Ám feltűnő, hogy a régi nemesi családból származott, de honorációr-mentalitású, városlakó ügyvéd sem tett különbséget az egymással vitakozó reformprogramok között, a Kölcsey–Széchenyi–Kossuth névsort töretlen fejlődésvonalnak látta. Közéjük személyes motívumok alapján, mintegy második vonalként bekerült keresztaja, Palóczy László, a borsodi

Szemere Bertalan (öccse joggyakorlatának principálisa) és – felekezeti okkal is támogatva – Teleki László. Ez a „nagyember”-csúcsszemlélet már 1839-ben megvan, amikor felsorolja, kiket látott a Pesti Magyar Színházban (I. 69.), egy év múlva a Tudós társaság nagygyűlésén (I. 80.). Feltűnőbb, hogy mindez megmaradt 1848/49-ben is: a veresszalagos, csatában is részt vett nemzetőr sem differenciált Batthyány Lajos, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan között. Ellenérzéseinek (a „communisticus” törekvésekkel, a trónfosztással szemben) hangot adott ugyan, de ezt mindig alárendelte a nemzeti egység gondolatának vagy akár illúziójának. Deák és Teleki, majd Deák és Kossuth együttes tisztelete megrendült ugyan Teleki öngyilkosságakor (1861), utóbb pedig a kiegyezésre írott Kaszszandra-levéllal („Kossuth Lajosnak Deák Ferenchez intézett nyílt levele pedig, megzavará az elméket” – II. 21.), ám a modern politikai pártrendszer és a parlamentizmus mindvégig idegen maradt a számára, csak fonákját látta. (Ideköthető Mikszáth Kálmán egyetlen említése *A tisztelt házzal* 1886-ban – II. 261.) Nemzedéki sajátosságként fogható fel az is, hogy a liberális, sőt helyenként radikális ifjúból, a márciusi fiatalság kortársából Deák-párti lett, aki – kivált a fúzió és Tisza Kálmán országlása láttán – egyre kevésbé látta aranykornak a dualizmus átélt két évtizedét. E szemléleti, lassú metamorfózisnak kétségtelenül voltak (minden szakaszában) előnyei: nem vett részt 1849 bűnbakkeresésében, nem vállalt hivatalt az abszolutizmuskorban, mindig nemzeti minimumnak tekintette 1848 emlékét, toleráns maradt más nézetek iránt (sógorában, a függetlenségi párti Herman Ottóban tisztelte a nagy tudós mellett az érvekkel politizáló országgyűlési képviselőt és szónokot; 1887. évi szegedi megbuktatását komoly közéleti veszteségnek tekintette), nem lett 1883 után antiszemita stb. Ugyanakkor lelassult e generáció közéleti aktivitása, és talán nem csak a fizikai előregedés okán. Megritkultak az utazások: Pestre, majd Budapestre is csupán 1855-ben, 1867-ben, 1885-ben és 1886-ban jött fel, a kiegyezés után kimondottan országos rendezvények alkalmával. Maradt a helyi közélet, amely sohasem vonzotta igazán Szűcs Sámuel (a dualizmuskorban legmagasabb közhivatala az árvaszéki ülnökség volt), bár kétségkívül csodálattal nézett fel az „aranytollú” Lévay József-re, a vármegye főjegyzőjére, aki bármilyen alkalomra elő tudott állni szokott „remek beszédével”. Naplóírónk viszont – akár kisebb közleményeiben – megmaradt a hétköznapok funkcióinál az egyháztanácsban, a takarékpénztárnál, az iskolaügyben. (Ezért is volt kitűnő ötlet sajtónekrológiáit közzétenni, amelyekből e sokhasznú, de nem látványos tevékenységek áttekinthetők: II. 345–350.)

Szűcs Sámuel és nemzedéke megélte a XIX. század javát, részük volt a történesekben. Szerepük feltárása aligha lehetséges személyes hagyatékuk (naplóik, levelezésük, emlékirataik, okmánytáruk) közreadása és minél több hasonló esettanulmány elemző megírása nélkül. És ezen a ponton ez már nemcsak a helytörténet, a lokális önismeret témája és érdeke.

(A bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel ellátta és a kéziratot sajtó alá rendezte Kilián István. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003. 336 + 352 l.)

KERÉNYI FERENC

Vári György: *Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég*

Nem minden kérdésről könnyű eldönteni, hogy érdemes-e feltenni; ilyen például az a kérdés, amely azt firtatja, lehet-e irodalomtörténetet írni recepciótörténet nélkül. A válasz első pillantásra triviálisnak tűnik: ha az irodalomtörténet-írás gyakorlata meghatározott szövegek interpretációinak létrehozását is magában foglalja, úgy aligha, hisz értelmezéseink már mindig is a mienktől különböző értelmezések sorozataiba illeszkednek, akár tudunk erről, akár nem. (Eltekintve persze attól az esettől, ha a szöveg ügyében az irodalomtörténész az első megszólaló, ez azonban felettébb ritkán fordul elő: kortárs szerzők még csak minimális kritikai visszhangot sem kiváltó kötetei nem nagyon szoktak történeti munkák tárgyává válni, s a távoli múltból ismeretlenként felbukkanó jelentős művek készlete is véges.) A kérdést tehát valójában úgy érdemes feltenni, tudatosítja-e az irodalomtörténeti tanulmány, monográfia, kézikönyv beszélője, hogy állításai hogyan viszonyulnak a recepciótörténet korábbi fejleményeihez – s a válasz ebben az esetben már a legkevésbé sem lesz triviális.

Vári György Kertész-monográfiájának beszélője tudatosítja: a kötet zárófejezete a *Sorstalanság* recepciótörténetét dolgozza fel, a bevezetőben érintőlegesen kitérve a recepciótörténet-írás nehézségeire is. Vári történeti narratívája két, pontosabban három szakaszt különböztet meg: az első, még értetlen recenziókét, majd a regény poétikai újdonsága iránt fogékony, értő (vagy legalábbis: értőbb) tanulmányokét, s végül a „radikális, narratívalebontó, nyelvkritikus olvasásmód” jegyében közelítő szövegeket – ez utóbbi egyik reprezentánsa maga a monográfia. A második szakasz belsőleg tagolt: noha a „nyitó írás”, Spiró 1983-as tanulmánya már több olyan állítást is megfogalmaz, amelyet később majd irodalomtudományos konszenzus övez, s noha ugyanez Radics Viktória 1988-as és Lányi Dániel 1995-ös tanulmányáról is elmondható, az évezred utolsó évtizedének végére mind befolyásosabbá váló, önmagát recepcióesztétikai irányzatként meghatározó értelmező közösség tagjai számára Molnár Gábor Tamás 1996-os tanulmánya jelenti a szakmai recepció kezdetét. És Szirák Péter 1998-as írása mellett egészen a legújabb időkig, Szirák 2002-es Kertész-monográfiájáig tulajdonképpen a végét is. (Vári „nehezen igazolható szakmai mulasztásnak” nevezi, hogy Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében nem esik szó Kertészről; a recenzius csupán azt sajnálja, hogy a monográfus nem mereng el azon, vajon az életmű hiányának vannak-e szemléleti okai, ha ugyanis vannak, akkor tévedés mulasztásról beszélni, viszont érdemes megvizsgálni, milyen irodalomszemléleti előfeltevések ezek, s miért nem tűnik jelentős műnek a *Sorstalanság* az általuk meghatározott poétikai vizsgálat számára.) Vári tehát amellett érvel, hogy Spiró írása óta komoly, bár az évezred végéig sajnos nem elég élénk szakirodalmi diskurzus folyt Kertész fő művéről, s ezzel párhuzamosan a Kertész-oeuvre jelentőségéről, noha a diskurzus résztvevői nem feltétlenül tudtak erről. A befogadástörténet harmadik szakaszának kezdetét azon tanulmányok megszületése jelenti, amelyek alaposan átgondolják, nemegyszer radikalizálják az évezred végére letisztult szakmai álláspontok konszenzusosnak tekinthető állításait. (Ezek az írások *Az értelmezés szükségessége* című 2002-es tanulmánykötetben kaptak helyet; a kötet tanulmányai közül Kaposi Dávid, Proksza Ágnes, Schein Gábor, és más tekintetben Margócsy István emlékezetes és a monográfus számára oly fontos írásait érdemes kiemelni.) Vári történeti elbeszélésében tehát minden van, amit egy olyan történeti elbeszéléstől elvárhatunk, amely jelenbeli fejlemények megértéséhez szeretne minket hozzásegíteni: teljesen fel

nem ismert, mert csak a jelen pozíciójából érzékelhető szerves fejlődés, óvatosan relativizált teleológia, jól meghatározható fordulópontok.

Noha nem biztos, hogy a *Sorstalanság* recepciótörténetét áttekintő fejezetet bevezető passzusokban Várinak igaza van, s valóban csak két egymást kizáró lehetőség közül választhatunk: egy irodalmár vagy *recepciótörténetet* ír, amelynek révén saját jelenének megértésére törekszik, tehát elbeszélésében a jelen a múlt kiteljesedésének felel meg, vagy pedig *kritikatörténetet*, amely megpróbálja „kikapcsolni” a történezt mint értelmezőt (ez persze kudarccal kecsegtető vállalkozás), s amely, ha következetes, csupán szakadásokat észlel, nem pedig folytonosságot – az efféle kérdéseken való töprengés azonban nem feladata egy monográfiának (vagy egy kisrecenzióknak). A *recepciótörténet* és a *kritikatörténet* fogalmi megkülönböztetésének ebben az esetben módszertani jelentősége van, s a monográfia betartja módszertani ígéreteit. Úgy jár el, ahogy az az utolsó fejezet alapján várható lenne, ha az utolsó fejezettel kezdenénk az olvasást (s nyilván sokan vannak, akik az-azal kezdik, hisz a fejezet még a kötet megjelenése előtt napvilágot látott a BUKSZ hasábjain): részletesen áttekinti a vonatkozó Kertész-művek szakirodalmát, rendszerint radikalizálja az általa elfogadott állításokat, míg a szerinte tarthatatlan vagy felületes interpretációkkal heves polémiát folytat. Még akkor is, ha ezek az értelmezések magától a szerzőtől származnak, akár az interjúk szövegéből, akár közvetlenül az esszékből.

A recepciótörténethez való viszonyát tekintve Vári munkája rendkívül tudatos szöveg, teljességgel hiányoznak viszont a monográfia műfajára vonatkozó reflexiók – így azonban nem válik világossá, hogy miért nem szerepelnek a kötetben azoknak a Kertész-műveknek az interpretációi, amelyekről nem szól fejezet (a legfeltűnőbb a fő művet követő két kisregény, *A nyomkereső* és a *Detektívtörténet* hiánya), miért nincs tételes bibliográfia, vagy miért maradt el az idegen nyelvre fordított Kertész-szövegek felsorolása. Valószínűleg ezért írhatta Gács Anna, a kötet első recenzense (*Belemerül – eltávolodik*, ÉS, 2003/24.), hogy Vári könyve „a tanulmánykötet és a monográfia között van”. Minden fejezet egy Kertész-mű interpretációjával áll elő (kivéve az esszékről szóló fejezetet), s akárcsak Sziráki Péter monográfiájának esetében, itt sincs a korabeli kontextust, az irodalomtörténeti környezetet vázoló nyitó- vagy zárórész; Vári sem végez filológiai vizsgálatokat, nem vet össze különböző szövegváltozatokat. Érdekes különbség, hogy Vári, ellentétben Szirákkal, több alkalommal saját irodalomszemléleti, filozófiai előfeltevéseinek védelmezésébe kezd; rögtön a természetesen legnagyobb terjedelmű nyitófejezet, a *Sorstalanság* értelmezésének kezdetén. Itt Hayden White, valamint Stanley Fish gondolatmeneteivel száll vitába, amellett érvelve, méghozzá igen meggyőzően, hogy amiként az irodalmi szöveg kontrollinstanciája lehet az olvasatnak, úgy a történelmi esemény is kontrollinstanciája lehet a történelmi narratívának. (Vári rávilágít egy rendkívül bosszantó és rendkívül elterjedt érvelési hibára: abból, hogy egy esemény végtelenféleképp értelmezhető, tévedés arra következtetni, hogy tetszőlegesen értelmezhető.) Később egy másik teoretikus előfeltevést is kimondja: ha egy szövegnek nincs mimetikus igénybejelentése, még lehet erkölcsi igénybejelentése: egy szöveg erkölcsi szempontú mérlegelése még nem feltétlenül vonja maga után a mimetikus interpretációs technikák alkalmazását. Vári világosan érvel, tisztán rekonstruálja az általa vitatott álláspontokat, s a legtöbb esetben nem zárja indokolatlanul rövidre a problémákat, a recenzens mégis néhol egy kicsit fölöslegesnek érzi ezeket a részeket (noha irodalomelméleti vonzalmi miatt olvasásuk nagy gyönyörűséget okozott neki): egy monográfiával szemben nem elvárás, hogy megvédje saját irodalomtudományos, filozófiai, kulturális előfeltevéseit, elég, ha csupán hivatkozik ezekre.

Mindazonáltal ezek a gondolatmenetek nem sok helyet vesznek el az igen terjedelmes és alapos *Sorstalanság*-fejezetből. A regény értelmezése, akárcsak Szirácz Péter monográfiájában, a holokauszt egyediségének dilemmájából indul ki: a holokausztról nem lehet beszélni, mert ezáltal történeti narratívába illesztjük, megmagyarázzuk (a hozzá vezető események ok-okozati sorának végpontjára állítjuk), s így óhatatlanul elvesz az egyedisége – másfelől viszont ha nem beszélünk a holokausztról, elvesz az esemény eleven emlékezete. A holokauszt egyfelől integrálhatatlan az európai kultúrába, s nem csupán azért, mert ezáltal megértenénk és bizonyos értelemben legitimálnánk, hanem azért is, mert maga a zsidó-keresztény kultúra ért véget Auschwitzban – másfelől viszont a holokausztot integrálni kell, mert ha elfogadjuk, hogy az ember etikai kultúrája felszámolta önmagát, lemondunk a túlélésről. A dilemma feloldása: a holokauszt-diskurzus át-helyezése a művészet szférájába, a kierkegaard-i „egyidejűség poétikájának” megteremtése. Olyan szöveg létrehozása, amely kikényszeríti az állandó szembesülést Auschwitzcal, de amely nem ad lehetőséget bármiféle „totalizáló” interpretáció megszilárdulására – s a *Sorstalanság* ilyen. Ám a regény nem csupán megőrzi a negatív kinyilatkoztatás tapasztalatát, de egyszersmind „nyelvkritikai” szöveg is: a teljes európai kultúrát végső soron a gázkamrákhoz vezető „retorikus illúzióként” leplezi le. Elemzése során Vári Paul de Man trópuselméletére, valamint különféle (Kaposi Dávid tanulmányai által bemutatott) narratív pszichológiai elméletekre támaszkodik. Az európai kultúra metaforikus, tehát a de Man-i értelemben „totalizáló” azonosításokon alapuló retorikai konstrukció, amely az egyént saját életét értelmezni képes narratívákkal látja el, ám ezek a narratívák valójában a világ lényegi természetét megnyilvánító tapasztalat elfedéséhez szolgálnak eszközüül. Vári szövegközeli interpretációja részletesen végigkíséri Köves útját, aki a deportálás előtt még nem nőtt bele a „narratív világszemléletbe”, bizonyos narratívák már részt vesznek tapasztalatai elrendezésében, más narratívák viszont nem; aki a koncentrációs táborban eleinte nagyon ragaszkodik a narratíváihoz, később azonban hirtelen megérti, hogy ezek csupán „az elvárás és a tapasztalat közti szakadék” elfedésében érdekeltek; s aki a hazatérés után, a regény öntükröző passzusaiban, elveti Auschwitz metaforikus és (visszatekintő) narratíva segítségével megalkotott értelmezését. (A regény ebben az értelemben egy íróvá válás története, amellet, hogy a Bildungsroman műfaji kódjait is aktivizálja.) Ám Vári a fejezet végén hozzát teszi: a regény végül mégsem képes meghaladni a holokauszt integrálhatatlanságának és integrálандóságának dilemmáját, hanem az egyik lehetőséget elfogadva megszünteti azt – a túlélés feltétele élettörténetünk folytonosság tétele, tehát a holokausztot mégiscsak integrálnunk kell. Ez összhangban áll a Kertész-esszék oly gyakran idézett megállapításával, miszerint Auschwitz tapasztalatára mint negatív kinyilatkoztatásra új etikai kultúra építhető: ez, áttételesen bár, de mégiscsak az érvénytelenedett kultúra *újraalapítását* jelenti. Vári itt is szövegszerű bizonyítékokat hoz értelmezésének érvényessége mellett: a regény utolsó oldalain megváltozik az elbeszélő nyelvhasználat (stílusosan emelt mondatok a töredezett, a beszélőnek a narratívákkal egyszerre azonosuló és azonosulni képtelen beállítódását kifejező, groteszk módon regiszterkeverő mondatok helyett); Köves neve egybecseng a holokausztot a zsidó szenvedéstörténet nagy narratíváján belül értelmező Steiner bácsi nevével; s nem utolsósorban a regény zárómondata is alátámasztja ezt az értelmezést.

Vári interpretációja mindvégig üdítően szövegközeli, jól követhető, s rendkívül meggyőző. Ha valakinek (és a recenzens ilyen valaki) kételyei lettek volna a de Man-i trópuselmélet használhatóságával kapcsolatban, a fejezetet olvasva könnyedén elfeledkezhet

ezeokról, hiszen az irodalomtudomány szempontjából nem lehet nagy probléma egy elméleti konstrukcióval, ha termékeny értelmezések épülhetnek rá. (Am miután kikerültünk az interpretáció retorikai hatása alól, a kételyek visszatérnek, legalábbis a recenzens esetében így történt.) Kérdéses azonban, s sajnos Vári adós marad a válasszal, hogy a de Man-i retorikai elemzés valóban harmonikus viszonyt ápol-e a narratív pszichológia elméleteivel. A teoretikus illeszkedés módszertani kérdése mindazon olvasókban joggal merülhet fel, akik a Várinál megfigyelhető és rendkívül szimpatikus polemikus hevülettel közelítenek a monográfia által előadott *Sorstalanság*-értelmezéshez. Szintén kár, hogy a monográfus nem pontos definícióval vezeti be az interpretációját megalapozó *narrativa* terminust, így néhol kissé parttalanok tűnik a kategória alkalmazása. (Például a 37. oldalon Vári „a becsületes ember viselkedésének narratív mintájáról” ír; elképzelhető, hogy maguk a narratív pszichológiai elméletek is ilyen tág terjedelemmel használják a kifejezést, s ha így van, még inkább hiányzik egy definíció vagy egy hivatkozás.) S ezért a monográfus gondolatmenete nem mindig meggyőző, amikor a közvetlen, tapasztalati észlelés és a narratív világszemlélet regénybeli megkülönböztetéséről esik szó.

Maradékaltalanul meggyőző azonban Vári érvelése, amikor azt mutatja meg, hogy irodalmi, vagy legalábbis kvázi-irodalmi szöveggént olvasva a *Sorstalanság*-filmforgatókönyv hogyan rombolja le az egyidejűség poétikáját egy szövegvilágon kívüli, külső fókuszpontú elbeszélő alkalmazásával. Vári szerint egyébként a szöveg filmforgatókönyvnek sem jó, hisz túl azon, hogy nem világos, milyen koncepciónak megfelelően vesz el jeleneteket a könyvből és illeszt be újakat, nem ad használható, világos instrukciókat – kár, hogy Vári nem nézett utána, vajon készült-e újabb forgatókönyv-változat Koltai Lajos filmje számára, és ha igen, mennyiben különbözik a 2001-ben megjelent szövegtől.

A monográfia gondolatmenetének középpontjában a *Sorstalanság* elemzése áll, pontosabban az a dilemma, amely a későbbi Kertész-szövegekben a radikális kultúrkritika és a kultúra iránti nosztalgia együttes jelenlétében és feszültségében érhető tetten. (Ennek leírásában Vári főként Radnóti Sándor és Margócsy István írásaira támaszkodik, az előbbi esetében csupán a diagnózist fogadva el, de a magyarázatot vitatva.) A *kudarc* poétikája még nem élezi ki a kettősséget: az elbeszélő, miután kipróbálta és metanarratív monológokban kifejtve elvetette a dokumentarizmust és a narratív megformálásmód lehetőségeit, arra jut, hogy a holokauszt tapasztalata csak esztétikai jelenségként, azaz az irodalom közegében megosztható – s az ikerregény második részeként szereplő parabola erre tesz kísérletet. (Talán ez az a pont, ahol a két monográfus értelmezése a legkevésbé tér el egymástól: Vári és Szirák gondolatmenete között gyakorlatilag nincs különbség.) A *Kaddis a meg nem született gyermekért*, Vári gondolatmenete szerint a Kertész-életmű másik csúcspontja, hasonló poétikai utakon jár, mint a fő mű, de ezek teljesen másfelé vezetnek: egy ismétlésre alapuló, monológ formájú elbeszélést hoz létre alapvetően dialogikus szövegépítkezés segítségével. A monográfus itt Bahtyin dialogicitáskoncepcióját hívja segítségül, s izgalmas, bár nem minden ponton meggyőző gondolatmenetek révén összeveti a *Kaddis* és a Dosztojevszkij-regények poétikáját. (Ha a recenzens az imént arra utalt, hogy a két monográfus gondolatmenetei néhol érintkeznek, most meg kell jegyezze, a *Kaddis* esetében ezek lényegileg eltérnek egymástól, hisz Szirák explicite tagadja, hogy a regény akár csak kis mértékben is dialogikus lenne.) Az *angol lobogó*ban már a maga teljességében válik érzékelhetővé a kultúrkritikai radikalizmus és a kultúra iránti nosztalgia: a személyes és kulturális önazonosság lehetőségét tagadó szöveg műves, stilisztikai-lag emelt mondatokban beszél, tehát implicit módon adottnak tartja, amit elutasít – s

ugyanaz áll a *Jegyzőkönyvre* is: csak a (személyes és kulturális) folytonosságihiány felismerése teszi lehetővé, hogy önmagunkká váljunk, sugallja az elbeszélés.

Az esszék és esszéregények viszont, hasonlóan a *Sorstalanság*-filmforgatókönyvhöz, kevésbé sikeres alkotások. A kultúrkritika radikalizmusa szinte végérvényesen megszűnik *poétikai* radikalizmus lenni: a beszélő hang immár megnyilatkozásaiban is színek-dochikus, „totalizáló” logikát követ, amikor saját rossz közérzetét projektálja a körülötte levő világra, amikor olvasmányjaiban csupán saját álláspontját igyekszik felismerni, sőt amikor a zsidóságot egy egzisztenciális határhelyzet metaforájának nyilvánítja, vagy Auschwitzot beilleszti a keresztény passiótörténet narratív keretébe. Vári érvelése itt is egy irányban halad Szirákéval, s a gondolatmenet e monográfiájában sem meggyőzőbb, mint a másikban. Ugyanis Vári sem vet számot az esszé műfaji kérdéseivel, s így nem válik világossá, hogy az a poétikai radikalizmus, amely termékenyen képes átalakítani a nevelődési regényt, a monológra épülő én-elbeszélés műfaji kódjait, valóban lényegi változásokat tud-e elérni az esszék működésmódja esetében, anélkül, hogy a szöveg elvesztené *kvázi-irodalmi* jellegét. Nem véletlen, hogy Vári mindinkább a Kertész-esszék gondolatmenetével vitatkozik, s a szövegek poétikai elemzése során nem jut túl a monologikus-ság kárhóztatásán. Egyébként ő is az érvelés differenciáltságát kéri számon az esszéken. Egy ponton azonban aprólékos történelemfilozófiai vitába bonyolódik Kertésszel: Vári számára elfogadhatatlan a teodicea-problémát a bűnökre hivatkozva megoldani: ő inkább a Pilinszky János, pontosabban eredetileg a klasszikus német idealizmus filozófusai által megfogalmazott gondolatot hangsúlyozza, miszerint a szenvedés jóvátehetetlen, így a teodicea-probléma feloldhatatlan.

Vári György monográfiája világos vonalvezetésű (kár, hogy az áttekinthetőség nem érzékelhető a tipográfia szintjén is: az óriási, hömpölygő bekezdések között nem mindig egyszerű feladat eligazodni, s a nagy számú helyesírási és nyomdahiba sem könnyíti meg az olvasó dolgát), sziporkázóan ötletes és erősen polemikus szellemű, így a kortárs magyar irodalomtudományos munkákhoz képest meglepően vitára ingerlő – s ha a felvetés nem lenne egyébként is értelmetlen, azt mondhatnánk, Vári könyvének hála a Kertész-életmű recepciótörténete nem fog lezárulni a Nobel-díj elnyerése után.

(Kijárat Kiadó, Budapest, 2003, 284 oldal, 1800 Ft)

BÁRÁNY TIBOR

Szó – elbeszélés – metafora

Műelemzések a XX. századi magyar próza köréből

A terjedelmét tekintve is impozáns vállalkozás húsz tanulmányt foglal magában. A könyv szerzői fiatal szakemberek, doktoranduszok, irodalomtanárok és egyetemi oktatók, akik a Károli Gáspár Református Egyetemhez, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetemhez kötődnek. Az írások döntő részben műértelmezések, amelyek között a szó poétikai dimenziójából, tropikus természetéből kiinduló elméleti megközelítés teremt közösséget, hazai viszonylatban tehát a Kovács Árpád nevével fémjellezhető iskola irodalomfelfogása. Emellett az a felismerés segítette elő az értelmezői közösség kialakul-

lását, hogy az elbeszélés-elemzést, különösen a XX. századi magyar prózaolvasást nemcsak a teóriák, de a történő irodalom felől is állandó kihívások érik, amelyek a folyamatos szemléleti és módszertani megújulás nehézségéig terjednek az elemzőre. A kötet felkészült szerzőinek vitathatatlan erénye, hogy elmélet és műértelmezés egységében gondolkodnak. Felettebb üdvösnek vélem, hogy szövegelemző gyakorlatukat a következetes műértelmező beszédmód kialakításának szándéka vezérli. Előljáróban emlékeztetnem kell magunkat arra is, hogy a kutatócsoport némely tagjai immár fordítóként is jelentős teljesítményt tudhatnak magukénak. Részben nekik köszönhető, hogy az orosz irodalomelmélet kevéssé ismert, de eleven kérdésekkel szembesítő szövegei közül több magyarul is hozzáférhetővé vált.

A szerkesztők, Horváth Kornélia és Szitár Katalin, akik egyben a kutatócsoport meghatározó tagjai, tisztán elvi megfontolásokat mérlegelő írásokkal vezetik be a műelemzéseket, amelyek tárgyát Krúdy, Kaffka Margit, Kosztolányi, Szabó Dezső, Babits, Németh László, Márai, Gelléri Andor Endre, Ottlik, Kertész Imre, Esterházy, Nádas, Garaczi, Darvasi, Závada Pál szövegei alkotják.

Az előszó önmeghatározása szerint az „interpretációk nem formális-pragmatikai, nem retorikai-alakzattani alapon állnak, s nem is a strukturális narratológia talaján jöttek létre, hanem a szöveg dinamikus alakulásfolyamatában, szemantikailag értelmezik elbeszélés és metafora kapcsolatát. Az egyes tanulmányokban így vizsgálat tárgyává válik a hangzásnak, a történetnek, a névnek, a műfajnak és az intertextusnak a metaforával és az elbeszélésmóddal létesülő viszonya.”

Hogyan lehetne körvonalazni a kötet tanulmányai alapján szó-metafora és elbeszélés összefüggését? Ezúttal érdemes a közvetlen elméleti reflexiók összegezhető megállapításaira irányítani a figyelmet, hogy ezt alapul véve mérlegelhessük teória és applikáció kölcsönhatásának a fontosabb tanulságait.

A kötet szerzőinek feltételezése szerint a nyelv eredendő metaforikusságából nem következik szükségszerűen a jelentés szüntelen elhalasztódása, illetve felszámolása, amennyiben a potebnyai hangzó nyelvben a jelentés a jelölés folyamatában létesül. A költői szövegben – írja Horváth Kornélia – „a jelképzés és a jelentésképzés egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul megy végbe: a jelnek a referenciától való elszakadása nem a »puszta«, üres jelölő önállósulásához vezet [...], hanem új jelentések aktivizálódását, s végső soron a jelentés megújítását eredményezi.”

Potebnya nyomán az önismeret és az emlékezet összekapcsolása segíti hozzá az értekezőket szó és elbeszélő szöveg lényegi összefüggéseinek felismeréséhez. Szitár Katalin összefoglaló megállapításai szerint az emlékezetre ráutalt önmegismerésből következően „az *elbeszélő* nem azonos azzal, *akit elbeszél*, még akkor sem, ha grammatikailag nincs közöttük különbség”. Önismeretre saját történetünk elmondása közben tehetünk szert, s ez azt jelenti, hogy az én a szövegben létesül. A szó poétikai természetére nézve ezen a ponton talán a legfontosabb elméleti belátás abban jelölhető meg, hogy a nyelvi jel képzése és a megismerő, gondolatalkotó tevékenység egymástól elválaszthatatlan. A személyes múlt történeteinek identikus fölidézése, reprodukálása helyett az elbeszélő tevékenység a megfelelő szó kereséseként fogható fel, a „történet megnevezésére irányuló kísérletként”. Az elbeszélő tevékenység nem a személyes történet felidézése, hanem a történet valamiként való felismerése, tehát értelem *képzésére* irányul. Számomra felidézés és felismerés mindazonáltal így elválaszthatatlannak mutatkozik. Mindenesetre az önmegértés történeti jellegéből származtatott elbeszélésfelfogás lényeges elemének vélem alany és tárgy

szétválásának gondolatát, valamint a cselekvés megértésének közvetítettségére vonatkozó elgondolást. Eszerint a személyiség még meg nem értett, tehát még le nem írt világának feltárása új nyelv kimunkálását feltételezi. A szövegalkotásra irányuló reflexió a jelképzés módjára irányítja a figyelmet. Ami mármost az elbeszélő tevékenység színrevitelének eddig ismert stratégiáihoz képest újnak mutatkozik ebben az elgondolásban, az a szó nyelvi eseményként való felfogása. A jelképző tevékenység ugyanis „[a] szót [...] egyedi metaforává alakítja át – írja Szitár Katalin –, vagyis a szó – már korábban is metaforikus – jelentésvilágát »feltölti« az egyedi cselekvésből származó jelentéssel, egyedi megértésmódja nyomává téve ezzel a szót”. Az egyedi metafora itt valójában a cselekvésnek az elbeszélésben feltáruló, addig nem értett mozzanatát hozza napvilágra. A személyes történet új jelentését megvilágító szó átváltozása metaforává történészerűen bekövetkező eseménye az elbeszélhetőség kérdéseire összpontosító nyelvi tevékenységnek.

A kötet műértelmezéseiben a szöveget szervező alapmetafora szemantikai struktúráira esik különös hangsúly. Messzire vezető kérdésként merülhet fel, s így ezúttal semmiképpen sem vállalkoznék a kibontására, vajon a jelentésszervező szó metaforikus működése miben különbözik a saussure-i anagramma vagy paragramma szemiózistól, amelyet alapvetően egy rejtett szónak vagy névnek a vers sorai között való titkos szétszóródása irányít. Hasonlóan alapos mérlegelést igényel ezzel kapcsolatban annak a kérdésnek a megválaszolása, hogyan képes számot adni a szó tropikus természetére alapozott elbeszéléselemzés poétika és olvasás kapcsolatáról. Izgalmas vizsgálódás tárgya lehetne, hogy a szöveg hogyan fejt ki hatását az olvasóra, milyen szabályszerűség, logika szerint fejlődnek a színre vitt olvasatok a diszkurzív poétika elemzési szempontjainak alkalmazása során. A szó belső etimológiai formájának reaktivizálódásai, s metaforává válásának példái a kötetben azt sugalmazzák, hogy az elbeszélés szövege olyan rejtjeles rendszer, amelyet az eredendően metaforikus nyelv mindig már előzetesen kódol. Maga a jelteremtés az olvasó számára viszont nem jelent olyan akadályt, amelyet megfelelő képességekkel ne lehetne legyőzni.

Három részre tagolódik a könyv, s a koncepciózus fejezetcímek, mint *A történet újraértelmezése*, *a Műfaj és metaforika*, valamint a *Szövegbe írt írás* pontosan körülhatárolják azokat a kutatási területeket, amelyeken a műelemzések elhelyezkednek.

A történet újraértelmezése című első nagyobb egység szerzői – a tanulmányok sorrendjében Csízi Katalin, Gyórfi Livia, Mudriczki Judit, Kovács Gábor, Finta Gábor, Benda Mihály, Osztrólczyk Sarolta, Radvánszky Anikó, Dobri Imre – metafora és történetképződés összefüggéseinek feltárására vállalkoznak. Elkerülhetetlen egyszerűsítéssel metaforikusnak név és szereplői sors viszonya tekinthető, s nem a névben foglalt létező, de inaktív képzet-tartalom, amelynek újraeledése indítja el a metaforikus szövegszerveződést. A név jelentésváltozása a névhez kapcsolódó szövegvilággal lépteti rokonsági kapcsolatba az elbeszélés hőstét és történetét. Ezúttal nincs lehetőség annak a kérdésnek az alaposabb mérlegelésére, hogy szó és történet viszonylatában minden esetben metaforikus jelentésképződésről lehet-e beszélni az elemzett szövegek esetében. Amennyiben metaforán szemantikai innovációt értünk, az értelmezés téje abban jelölhető meg, hogy a név etimológiai elemzéséből nyert analógia szemantikai hasonlóságok termelésével képes-e megújítani a megfeleltetések játékába feledkezett olvasást. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznom kell, hogy a kötet szerzői korántsem az ismertek másként mondásaként fogják fel a metaforát, hanem a szöveg poétikai elvének alakítójaként. Kovács Gábor, s mások is azt hangsúlyozzák, hogy az olvasás célja a „metaforikus szemantika értelemképző erejének felszabadtítása”.

A *Műfaj és metaforika* című fejezet tanulmányírói – Román Ágnes, Arday-Janka Judit, Fodor Mónika, Ottlik Judit, Bovier Hajnalka – a megalapozó elméleti szövegekhez kapcsolódva folytatják, s új aspektusok bevonásával bővítik azt az értelmezői szempontrendszert, amely szó-metafora és elbeszélés kölcsönös megvilágítására hivatott. Ezekben az írásokban jelentősnek vélem mindazokat a magvas fejtegetéseket, amelyek rámutatnak a műfaji transzformációk hátterében tapasztalat és öröklött beszédmód összeilleszthetlenségére. Különösen sikeresnek azok az elemzések bizonyulnak, amelyek keletkező értelmeket tárnak fel a szövegalakulás dinamikus folyamatában. Itt kell felhívnom a figyelmet arra, hogy a diszkurzív poétika nyitottnak mutatkozik más elméleti megközelítésekkel szemben, gondolok itt a gadameri hermeneutikára vagy a modern retorika bizonyos belátásaira. Befogadóképességének köszönhetően igyekszik beépíteni gondolkodásmódjába a metafora, s a narratív identitás ricoeuri felfogását, amely a szó belső formáját alkotó metafora s a szöveg-szubjektum megközelítéséhez kínál szempontokat. A névszói aspektus magyarázatán túlvezet, s ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a Ricoeur nyomán megfogalmazott elméleti feltevésnek a jelentőségét, mely szerint a metafora trópusa nem elkülönült alkotóeleme a szövegnek, hanem a megnyilatkozás egészére kiterjed. Az elemzésre kiválasztott XX. századi magyar prózai és egyetlen drámai művének újraértelmezését olvasva a kutatócsoport előtt álló módszertani kihívás a szó újabb szövegtranszformáló lehetőségeinek föltárásában jelölhető meg különféle prózai, drámai és lírai beszédmódok tekintetében.

A *Szövegbe írt írás és olvasás* című fejezet tanulmányainak közös nevezőjét az autopoézis válfajainak vizsgálatában lehet megjelölni. Az elbeszélésmód tematizálódása döntő részben a személyes élettörténet kifejezhetetlenségének tapasztalatával függ össze. A rendelkezésre álló elbeszélői hagyomány felülvizsgálatának igénye helyezi át a hangsúlyt a történet elbeszéléséről az elbeszélés létrejöttének történetére, a szövegalakulás folyamatára, a beszédmód s a műfaji értelmező reflexiójára. Az irodalomról szóló irodalom benyomását keltő szövegalakításban nyelvi magatartások különbsége, elbeszélői és szereplői megnyilatkozások feszültsége, viselkedés és beszéd ellentéte szervezi újjá a sorstörténetek szimbolikus megjelenítésének lehetőségi feltételeit. A *Szövegbe írt írás és olvasás* című fejezet értekezői Dobri Imre, Osztrólczyk Sarolta, Szitár Katalin, Szűcs Mariann, következetesen érvényesítik a szó poétikájából következő belátásokat. Így közelíthetik meg többek között a szereplői névbe foglalt jelentések reflektált kibontakoztatásaként az önmagukra visszahajló szövegeket.

Végezetül nyomatékkal hangsúlyoznom kell, hogy minden szó nem válhat az elbeszélő szöveg alapmetaforájává, amelyből levezethetővé válik a történet, a műfaj s a beszédmód. Jőmagam úgy látom, hogy végső soron olvasói döntés függvénye, melyik szó minősül élő képpzellettel telítettnek belső (etimológiai), vagy külső (hang) formája révén. A kötet szerzőinek kutatási eredményei máris sok támpontot adnak annak az örök olvasásretorikai kérdésnek a megkísértéséhez, hogyan változtatja meg a narratívát az értelmező, s őt hogyan változtatja meg a narratíva, amikor a szó metaforikus státusra tesz szert. (Szerkesztette Horváth Kornélia–Szitár Katalin, Budapest, Kijárat Kiadó, 2003.)

DOBOS ISTVÁN

Zsadányi Edit: *A csend retorikája* *Kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben*

Zsadányi Edit a retorikai kihagyásalakzatok vizsgálata révén a nyelv problematikusságát mint a huszadik századi gondolkodás egyik igen fontossá vált kérdését állítja könyvének középpontjába. Így a Nietzsche-től a dekonstrukcióig terjedő nyelvfelfogás, nyelvkritika, kultúrkritika, metafizikai világgép határai, modernség mint irodalomtörténeti korszak kontextusába is elhelyezi a dolgot. Ebből következik a tanulmány prózaelméleti vonatkozása is, miszerint a fikció nyelvviségét tudatosító narratív eljárások adják a szöveg-elemzések alapját az irodalmi elhallgatás vizsgálatával összefüggésben.

A szerző a kihagyás alakzatát prózai művekben értelmezi, elsősorban a két világháború közötti időszak angol, amerikai és magyar regényeit vizsgálva. Az irodalmi elhallgatás narratíva-technikai eljárásaként funkcionál, így lehetővé válik, hogy a próza nyelv saját nyelvére vonatkozó, önreflexív, metanarratív állításokat fogalmazzon meg. A nyelv „törései” szembesítik a nyelvet és használóját korlátozott képességeivel, kompetenciájának korlátaival, s így az olvasóban, befogadóban ennek révén is tudatosodnak nyugati kultúránk határai, elfojtásai.

A könyv hat fejezete három nagyobb egységre osztható, melyek szervesen összefüggnek egymással. Az első egység a két elméleti jellegű fejezetet tartalmazza. Az első fejezetben – *Az irodalmi elhallgatás* – Zsadányi a kihagyás elméletének szakirodalmát foglalja össze és dolgozza fel áttekinthetően. A kihagyás jelenségét értelmezve négy csoportot figyel meg. Az első csoport a szűkebb értelmű kihagyást, a hiányt meghatározatlan helyek és szövegtechnikai hiányok viszonylatában vizsgálja az irodalmi művekben. Ide sorolja Roman Ingarden „meghatározatlan hely”, Wolfgang Iser „üres hely” és Leona Toker „információs vagy narratív hiány” fogalmát. A második csoport zérus értéknek tekinti a kihagyást. Itt kapnak helyet Ferdinand de Saussure, Roman Jakobson „zérus jel”, Jurij Lotman „hiány fogás”, Roland Barthes „zérus érték” meghatározásai. A következő csoportba azon kutatók kerültek, akik a kihagyást narratíva-technikai eljárásaként értelmezik. Wayne C. Booth „szerzői elhallgatás” fogalma, Gérard Genette narratológiájából a narratív időkezelés négy formája (a szünet, az ellipszis, a jelenet és a kivonatos elbeszélés), valamint Gerald Prince három kategóriája („az elbeszélhetetlen”, „az el nem beszélt” és „a nem megtörtént elbeszélése”). Külön csoportba kerültek azok a szerzők, akik a történetiség felől közelítenek a problémához, azaz a modernség irodalmában vizsgálják a kihagyás retorikájának jelentőségét.

A XX. századi modern művészetre jellemző hiánnyal jelölt tendenciák összefüggésben állnak a korszakunkban radikálisan felgyorsult kulturális paradigmaváltással. Ezen kategóriák valami nemlétére utalnak: töredékesség, inkoherencia, személytelenítés, diszharmónia, depoetikus nyelv. Ezzel függ össze az Umberto Eco-i „nyitott mű” koncepciója, mely szerint a nyitott mű poétikája elsősorban a modernség korszakára jellemző, és a meghatározatlanságok és többértelműségek által válik a mű kimeríthetetlenül nyitottá a befogadó szabad reagálása számára.

Ez a kérdéskör azért is érdemel több figyelmet, mivel Zsadányi Edit a modernség poétikáját kívánja kibővíteni az elhallgatásalakzatok vizsgálatával. Ezért vizsgálja azon eseteket, amikor az elbeszélő vagy a szereplő a kimondás nehézségeivel küszködik. Zsadányi maga is meghatározza az általa vizsgált kihagyásalakzatot, ehhez felhasználja a ko-

rábban áttekintett elméleti megfontolásokat, s létrehozza azt a fogalmat, amellyel a későbbiekben dolgozni fog. Irodalmi elhallgatásként nevezi meg, hangsúlyozva, hogy narratívában értelmezi, és olyan hiányt ért rajta, amikor a nyelv működésének korlátait tudatosítja az olvasóban, tehát az elhallgatásalakzat részkategóriája a kihagyás alakzatának (22.). A szerző Toker hiánykategóriáját szűkítette le az ismeretelméleti kérdéseket felvető hiányra, melyet a szöveg különböző helyein is értelmez. Felhasználva és a szövegvilágba építve Iser elképzelt olvasói tudatát, a kihagyás sajátos poétikai funkciója, a meghatározatlanság révén a befogadót, az olvasót sajátos aktivitásra, s így az elhallgatott rész ürességével való szembesülésre készítetik. Az elhallgatás kifejezés magában foglalja azt is, hogy a beszélő nem közöl valamit, és azt is, hogy a beszélő mondandója végére ér. Az általa vizsgált művekben a történetmondó a kimondhatatlannal találva szembe magát a szóbeli kifejezőmód lehetőségeinek végéhez érkezik, ami összefüggésbe hozható a fent említett modernség kérdéskörrel is.

A második fejezet – *Az elhallgatás alakzatai* – az irodalmi elhallgatás mint prózapoétikai eljárás különböző típusait mutatja be, egy-egy a XX. század első felének modernséghez köthető magyar és világirodalmi próza segítségével. Több ez egy felsorolásnál, hiszen Zsadányi Edit a tárgyalt elhallgatásalakzatokat nemcsak illusztrálja a prózarészletekkel, hanem jellemzi, értelmezi is, megmutatva a regény szövegén belüli értelemkonstituáló szerepüket. Az elhallgatás típusai: a három pont, a szöveggép üres helyei, a szereplői elhallgatás, a nyelvi kompetencia narrátori megkérdőjelezése, az elbeszélő a háttérbe húzódik, a csend a narrátori közlés tárgya, határozatlan vagy általános névmás, nézőpontváltás által létrejött elhallgatás, a cselekmény elhallgatott részei. A felvonultatott regények Krúdy Gyula: *Napraforgó*, William Faulkner: *Míg fekszem kiterítve*, *A hang és a téboly*, Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*, *Aranyáskány*, Babits Mihály: *A gólyakalifa*, Truman Capote: *Hidegvérrel*, Virginia Woolf: *A világitótórony*, Ivan Bunyin: *Könnyed lélegzet*, E. M. Forster: *Út Indiába*.

A regényelemzések tartalmazó egységben azt vizsgálja meg a szerző, hogy egy regényvilágban milyen szerepet játszhatnak az elhallgatásalakzatok. A harmadik fejezet – *A preszuppozíció és az elhallgatás*. Carson McCullers: *Magányos vadász a szív* – a preszuppozíció fogalmának alkalmazásával, azaz hogy egy későbbi szövegrész implikálhatja az elhallgatott információt, értelmezi a regény főszereplőjének cselekedetét. A nézőpontváltás által létrejövő elhallgatásalakzat és a preszuppozíció rávilágít, hogy Singer öngyilkossága csak elhallgatott érzelmi életének figyelembevételével válik indokolttá.

A negyedik fejezet a *Mrs. Dalloway* és az *Édes Anna* elemzését adja. E két regény nyelv-elméleti, ismeretelméleti kérdéseket is felvet, hiszen bennük az ismeretlennel és a kimondhatóság határaival való szembenézés az irodalmi elhallgatás valamely formájában valósul meg. Woolf regényében az elhallgatások révén az ismeretlen beépül a regény világába, így ismerőssé válik a félelmetes ismeretlen, ellensúlyozva a világkép lételméleti kétségeit, ugyanakkor fenntartva, hogy a lét alapkérdéseire a válasz csak ellentmondásos lehet. Az *Édes Anna* elhallgatásalakzatainak vizsgálata a nyelv hiányára hívják fel a figyelmünket, a nyelvére, amelyen elmondhatók lennének a kívülrekedtek gondolatai. Zsadányi Edit a mű gazdag recepcióját a befogadók történetiségének állandó változása mellett a mű számos kihagyás- és elhallgatásalakzatával is magyarázza, hiszen az üres helyek kitöltésének sokféle kombinációja lehetséges. Az elemzés egyik legérdekesebb része, ahol a két regényben az irodalmi elhallgatásoknak – szintaktikai kihagyás, a *valami* és a *minden* névmás, a szereplői elhallgatás és a csendmotívum – eltérő funkciót tulajdonít. Míg a *Mrs. Dalloway*-ben a verbális kommunikáció lehetőségeinek kiszélesítését, a sza-

vakon túli kommunikáció létezését, addig az *Édes Annában* a kommunikáció kiüresedését hangsúlyozza.

Az ötödik fejezet Djuna Barnes *Éjerdő* című regényét elemezve az elhallgatás problémáját a kulturális kontextus és a mű viszonyában tárgyalja. A műben az „éjszaka” meta-fogalommal válik, mely maga a megközelítés, jelentése pedig maga a jelentésfogalom átértékelődése. A mű metaforikus nyelvének problematikussága a metaforikus nyelv közlésmódjának hatékonyságát kérdőjelezi meg, így láthatóvá téve a metaforikus megnevezésen kívül eső kimondhatatlant. Az *Éjerdő* kétségbe vonva a metaforikus nyelv érvényességét, egyben kérdéssé teszi a metafizikai hagyományt is. Végül a mű éjszaka-metaforáit megvizsgálva a metaforikus gondolkodásmód hiányosságaira és korlátaira derül fény. Zsadányi Edit további elhallgatásalakzatokat tár fel a regény elemzésekor, amikor megállapítja, hogy Robin érzéseinek azért nincs nyelvi megfelelője, mert azok nem illeszthetők be nyelvi gondolkodásunkba. Az elhallgatás a beszédképtelenséget és a kívülrekedtség fájdalmát is érzékelteti.

A *metanarratíva és az elhallgatás kapcsolata* című fejezet a kimondatlan metanarratívák – esetünkben a Hamupipőke-mese – problémáját állítja a középpontba. A tanulmány – felhasználva a feminista kritika női regények sajátosságaira vonatkozó eredményeit – a női nézőpont verbális megfogalmazásának nehézségeivel foglalkozik. Joyce Carol Oates *Black Water* című regénye egy kimondatlan háttértörténettel, a Hamupipőke-mesével folytat párbeszédet. A mese mint a regény metanarratívája és a kulturális kontextus narratívája kölcsönösen értelmezi egymást, az interpretációs horizont a mese e háttérbe szoruló, ismeretlen dimenzióit világítja meg. Margaret Atwood *The Edible Woman* című regényében Zsadányi egy elhallgatott másodlagos cselekményt mutat ki. A két narratíván kívül, egyikhez sem tartozva, egy ki nem mondott történet játszódik, amely a narratívaközöttiség kimondhatatlanságáról és a főszereplő(nő) önmeghatározásának nehézségeiről szól.

Zsadányi Edit irodalomelméleti felkészültsége, tájékozottsága kiváló, az általa ismertett elméleti megfontolásokat egyéni módon hasznosítja a dolgozat elméleti megalapozása és a szövegelemzések során. Szövegfelépítései következetesek, kitűzött célját maradéktalanul teljesíti. Elmélet és annak gyakorlati megvalósítása, alkalmazása szerves, ki-egyensúlyozott egységben van. A kérdéskör vizsgálatának jogosságát és alkalmazhatóságát az is mutatja, hogy számos szövegelemzése nemcsak alátámasztja, felhasználja, megerősíti a korábbi értelmezéseket, hanem újabb megállapításokkal egészíti ki. (Gondolok itt például elsősorban Kosztolányi Dezső *Édes Annájának* értelmezésére.) A kötet másik nagy erénye, hogy az elhallgatásalakzat felvázolt rendszere inspiráló és nyitott, és többirányú (elméleti és irodalomtörténeti) továbbgondolásra, folytatásra ösztönöz. (Pozsony, Kalligram, 2002.)

HORVÁTH ZSUZSA

Illyés Gyula Archívum és Műhely

Az *Illyés Gyula Archívum és Műhely* a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete keretein belül kezdte meg működését. Az Archívum létrehozása a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az Oktatási Minisztérium együttműködésének köszönhető. Az Archívumban kapott helyet Illyés Gyula könyvtárának és kéziratok hagyatékának jelentős része. A könyvtár nagyrészt az Illyés Gyulának dedikált köteteket tartalmazza. Eredeti állapotát Takács Mária *Illyés Gyula könyvtára* című kétkötetes munkája őrzi. Az Archívumba került könyvek számbavétele és újrendezése folyamatos.

A kéziratok hagyaték (a megjelent művek kéziratjai, naplójegyzetek, gépiratok) Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra és az általa felkért szakemberek segítségével kialakított (tematikus) rendezési elvet követve került az Archívumba. A Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, Kroó Norbert és az író leánya, Illyés Mária által aláírt szerződés szerint, a kéziratok hagyaték az Akadémiai Könyvtár Kézirattára szabályait követve kerül újrafeldolgozásra. A feldolgozás folyamatos. A kéziratok hagyatékban található anyagokról számítógépes jegyzékek alapján tudunk tájékoztatást adni az érdeklődő szakembereknek. Ugyanígy tájékoztathatjuk a kutatót az író levelezésével kapcsolatban is. Olvasóinkra a közgyűjteményekben érvényes szabályok vonatkoznak.

Illyés Gyula Archívum és Műhely

(MTA Irodalomtudományi Intézet)

Cím: Budapest, VI. Teréz krt. 13. I. em.

Levélcím: Bp., Teréz krt. 13. I. em., H-1067

E-mail cím: illyesarchivum@iti.mta.hu

Telefonszám: (36-1) 322 0425/135, tel./fax: (36-1) 321 1141

Az Archívum látogatható:

kedd: 12–19 óráig; szerda: 12–17 óráig;

csütörtök: 10–15 óráig; péntek: 10–15 óráig

Számunk szerzői

BÁRÁNY TIBOR egyetemi hallgató, ELTE BTK
BÍRÓ FERENC egyetemi tanár, ELTE BTK
AMEDEO DI FRANCESCO egyetemi tanár, Nápolyi Egyetem
DOBOS ISTVÁN egyetemi docens, Debreceni Egyetem
FRIED ISTVÁN egyetemi tanár, Szegedi Egyetem
HORVÁTH ZSUZSA egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
KERÉNYI FERENC osztályvezető, MTA Irodalomtudományi Intézet
KUCSERKA ZSÓFIA doktorandusz, Pécsi Egyetem
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA egyetemi adjunktus, ELTE BTK
VÖLGYESI ORSOLYA tudományos főmunkatárs, MTA Irodalomtudományi Intézet

A kiadásért felel Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő Ruttkay Helga
Tördelte Somogyi Gábor
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető Balogh Mihály

HU ISSN 0324 4970

Ára számonként: 300 Ft
Előfizetés egy évre: 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Budapest, VIII. ker. Orczy tér 1. Telefon: 06 1/477 6300 postacím: Bp., 1900
további információ: 06 80/444 444, hirlapelofizetes@posta.hu),
valamint átutalással a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Vidéken előfizethető a postahivataloknál és a kézbesítőknél
Külföldi előfizetés a Hírlapelőfizetési Irodában
Példányonként megvásárolható
a Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1.)
és a Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.),
az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba)